

DE THEOLOGIE VAN
DR. MAARTEN LUTHER

DE LEER VAN LUTHER OVER GODS WOORD

DR. J.C.S. LOCHER

UITG. 'DE ROKENDE VLASWIEK' - DE LEER VAN LUTHER

DE LEER VAN LUTHER OVER
GODS WOORD.

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN,

OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS

D^R. H. KAMERLINGH ONNES,

HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE,

VOOR DE FACULTEIT TE VERDEDIGEN

op Woensdag 18 November 1903, des namiddags te 4 uren,

DOOR

JOHANNES CASPAR STEPHANUS LOCHER,

GEBOREN TE UITIKON (ZWITSERLAND).

AMSTERDAM,
SCHEFFER & Co.

1903.

UITG. 'DE ROKENDE VLASWIEK' - DE LEER VAN LUTHER

VERANTWOORDING

Deze doctoraalscriptie van de bekende Luther- en Kohlbruggenkenner, dr. J.C.S. Locher, handelt over de theologie van dr. Maarten Luther en is een oude uitgave uit 1903 van uitgeverij Scheffer & Co. Deze publicatie die we opnieuw het licht laten zien, is een fotografische herdruk van de genoemde uitgave om de theologie van Luther recht te doen vanwege het feit dat sommige ijveraars menen losse citaten van Luther als pepernoten te moeten rondstrooien, om de theologie van Luther te promoten. De genoemde strooimethode van losse citaten werkt echter averechts en het zou de goedkeuring van Luther beslist niet gehad hebben. Vanwege het eenzijdige karakter van losse oudvadercitaten wordt de theologie van betreffende oudvaders gemakkelijk misverstaan, waardoor oude dwalingen in een nieuw jasje ontstaan. Ook Luther wordt door de citaten-piraterij groot onrecht aangedaan en om die reden hebben we deze doctoraalscriptie over de leer van Luther als E-book-uitgave opnieuw het licht doen zien. Deze fotografische herdruk is niet bedoeld als een waardeoordeel, maar als een objectieve weergave van de leer van Luther over Gods Woord, om aan te tonen dat het rondstrooien van losse oudvadercitaten een schadelijke methode is ten aanzien van het verstaan van de contextuele betekenis.

Geheiligde Schriftkennis wordt niet verkregen door het lezen van losse oudvadercitaten. Het rondstrooien van losse citaten is een volstrekt nutteloze methode, aangezien de zaligheid en de opwas in de kennis van Christus uitsluitend en alleen verkregen worden door Woord en Geest, hetgeen Luther volmondig zou be-amen.

Oudvadergeschriften kunnen *-inzoverre zij het zuivere Woord bevatten-* vanzelf als middel door de Heere worden aangewend tot werking en versterking van het geloof, maar het rondstrooien van losse oudvadercitaten is geen bijbels middel om de leer van Christus te verbreiden, laat staan om de leer van Christus te bewijzen. *"Wij hebben het profetische Woord..!" (2 Pet. 1:19).*

Vanuit het Woord en de praktijk der bevinding vallen we Paulus dan ook voor 100% bij hetgeen hij in Galaten 1:11-12 schrijft: *"Maar ik maak u bekend, broeders, dat het Evangelie, hetwelk van mij verkondigd is, niet is naar den mens. Want ik heb ook hetzelfde niet van een mens ontvangen, noch geleerd, maar door de openbaring van Jezus Christus."*

Ook ds. George Whitefield valt Paulus bij als hij zegt dat hij de Institutie van Calvijn niet nodig had om bijbels geheiligde theologie te leren, omdat hij die aan de voeten van Christus Zelf geleerd had, namelijk door Woord en Geest. Dat zijn we welhaast kwijt en dat is dan ook de geestelijke armoede in onze dagen. Gods ware getuigen zijn van God Zelf geleerd.

Als er één theoloog is geweest die gehamerd heeft op het Woord als de enige gezaghebbende Bron van geestelijke inspiratie en zaligheid, is het Luther wel geweest. Luther zou zich echt niet gevleid voelen door degenen die van zijn theologische geschriften een rommelmarkt aan losse citaten creëren, aangezien het tegenovergestelde ermee bereikt wordt van hetgeen Luther voor ogen stond, namelijk: *Sola Scriptura, Tota Scriptura, Sola Fide en Sola Gratia*. Luther had zelfs zijn eigen geschriften liever onuitgegeven willen laten, opdat de mensen alleen op de Schrift zouden zien. - *Uit: "M. Luthers vorrede zu seinen Deutschen werken 1539."*

Bovendien leert niemand -ook Gods ware volk niet- door losse Luther-citaten de theologie van Luther kennen, netzomin men

door het lezen van losse bijbelteksten de leer van Christus leert kennen. Het rondstrooien van oudvadercitaten werkt veeleer verwarrend en deformerend en doet afbreuk aan de theologie van genoemde oudvaders, omdat citaten geïsoleerd zijn van het verband waarin zij geschreven zijn en als gevolg daarvan gemakkelijk misverstaan worden.

En als de eerlijkheid gebied te zeggen dat Luther zich dikwijls van universalistische uitspraken heeft bediend die in citaatvorm een chaotische uitwerking in de hand werken, dan is de verwarring compleet! Immers, citaten die geïsoleerd van de context gelezen worden, daarvan kan men de bedoeling niet weten, tenzij men het totale verband waarin ze geschreven staan in ogenschouw neemt. Het gros lutheranen hebben Luther juist belachelijk gemaakt omdat zij alleen die citaten van Luther bewieroken die in hun straatje te pas komen. Dat geldt voor alle oudvader-citaten-piraterij. Het is niet perse verkeerd om oudvaders incidenteel te citeren, maar niet om daar een job van te maken, laat staan om ermee te adverteren! Hebben die oudvader-citaten-piraten niets beters te doen? Heel die oudvader-citaten-piraterij komt in ieder geval niet voort uit een Goddelijke roeping. Voor Gods geroepen getuigen geldt: *“GII...! zijt het zout der aarde!”*

Luther heeft zich soms ook uitgesproken biblicistisch uitgedrukt, met name over de sacramenten van doop en avondmaal, en de eerlijkheid gebied te zeggen dat hij daarin zelfs gedwaald heeft. Ten aanzien van de heilige doop vereenzelvigde Luther het sacrament van de doop dikwijls met het geestelijke bad der wedergeboorte (Tit. 3:5). Ten aanzien van de viering van het heilig Avondmaal leerde Luther op grond van de woorden van Christus: *“...dit is Mijn lichaam”*, de lichamelijke aanwezigheid van Christus. Hoewel Luther geen houten been had, zoals de embryologische Comrie wel had, heeft Luther wel een aantal houten tenen. Luther heeft dikwijls

de neiging om het Woord en de Geest met elkaar te vereenzelvigen. Dat is net zo verwerpelijk als het Woord en de Geest van elkaar gescheiden worden. Het Woord is echter niet de Persoon van de Heilige Geest en andersom ook niet.

Om de theologie van bijv. Luther, Calvijn en Kohlbrugge recht te verstaan, moeten de geschriften van genoemde van God geleerde theologen in hun geheel en met geheiligde kennis gelezen worden, aangezien de diepgravende theologie van genoemde theologen bepaald geen simpel evangelisatie-materiaal betreft. Bovendien is er bij Luther in de loop der jaren van een theologische ontwikkeling sprake geweest, die door het rondstrooien van citaten geheel uit het oog verdwijnt, met alle verkeerde interpretaties vandien.

In het licht van de eeuwigheid gaat het bovendien niet over het feit of Luther wel of niet verstaan wordt, maar of wij door de Geest van Christus bijbelse theologie geleerd hebben, waarvan de geheiligde kennis zelfs niet kan worden opgedaan door het lezen van losse bijbelteksten, laat staan door oudvadercitaten, maar alleen door het toepasselijke onderwijs des Heiligen Geestes in het kader van de twee Scriptura's. In dit kader leert Christus in Johannes 6:45: *“Er is geschreven in de profeten: En zij zullen allen van God geleerd zijn. Een iegelijk dan, die het van den Vader gehoord en geleerd heeft, die komt tot Mij.”*

En in 1 Johannes 2:27 leert de Heilige Geest bij monde van de apostel Johannes jegens de geroepen getuigen van Christus: *“En de zalving, die gijlieden van Hem ontvangen hebt, blijft in u, en gij hebt niet van node, dat iemand u lere; maar gelijk dezelfde zalving u leert van alle dingen, zo is zij ook waarachtig, en is geen leugen; en gelijk zij u geleerd heeft, zo zult gij in Hem blijven.”*

Het lezen van Schriftuurlijk-bevindelijke geschriften van oudvaders is dus absoluut niet noodzakelijk om zalig te

worden, noch om van God geleerd te zijn, maar anderzijds is het lezen van de geschriften van genoemde theologen wel aan te bevelen, omdat zij nog spreken nadat zij gestorven zijn.

In onze dagen wordt het gezaghebbende Woord van God op grote schaal ondergeschikt gemaakt aan oudvadersgeschriften, terwijl elke oudvader volstrekt onbruikbaar is om de leer van Gods Woord te bewijzen. Gods Woord bewijst zichzelf en degenen die geheiligde theologie aan de voeten van Christus Zelf geleerd hebben en geroepen zijn om het Woord uit te dragen, hebben ook de roeping om Gods Woord als enige toetssteen te hanteren als de waarheid van het Evangelie in het geding is.

Ook de werken van Luther moeten getoetst worden aan Gods Woord, ten spijt van alle afgodische Luther-aanbidders. Als zelfs de prediking van Paulus door de Bereërs aan Gods Woord getoetst werd, dan geldt dat toch zeker voor de geschriften van Luther, Calvijn, Kohlbrugge, enz.! In dat licht kan de doctoraal-scriptie over de leer van Luther van de hand van dr. J.C.S. Locher gelezen worden, aangezien dr. Locher de leer van Luther getrouw heeft weergegeven, geanalyseerd en toegelicht. Ook worden de theologische afwijkingen van Luther in deze scriptie niet verbloemd en het feit dat de afwijkingen van Luther in de theologie van dr. H.F. Kohlbrugge niet gevonden worden, maar juist weersproken, moet de Luther-aanbidders op zijn minst een flink toontje lager doen zingen.

Mannen als Luther, Calvijn en Kohlbrugge wensten volstrekt geen volgelingen te creëren, aangezien het een afgodendienst is die alleen maar competitie en twist in de hand werkt, zoals Gods Woord ons o.a. leert in 1 Korinthe 1:11-13: *“Want mij is van u bekend gemaakt, mijn broeders, door die van het huisgezin van Chloë zijn, dat er twisten onder u zijn. En dit zeg ik, dat een iegelijk van u zegt: Ik ben van Paulus, en ik van Apollos; en ik van Cefas; en ik van Christus. Is Christus gedeeld?”*

Is Paulus voor u gekruist? Of zijt gij in Paulus naam gedoopt?”
Al dat roemen op oudvaders is slechts roemen in het vlees. De apostel had het totaal anders van God geleerd: *“Maar het zij verre van mij, dat ik zou roemen, anders dan in het kruis van onzen Heere Jezus Christus; door Welken de wereld mij gekruisigd is, en ik der wereld”, Gal. 6:14.*

De roem van het kruis is de Joden een ergernis en de Grieken een dwaasheid. *“Maar de natuurlijke mens begrijpt niet de dingen, die des Geestes Gods zijn; want zij zijn hem dwaasheid, en hij kan ze niet verstaan, omdat zij geestelijk onderscheiden worden. Doch de geestelijke mens onderscheidt wel alle dingen, maar hij zelf wordt van niemand onderscheiden. Want wie heeft den zin des Heeren gekend, die Hem zou onderrichten? Maar wij hebben den zin van Christus”, 1 Kor. 2:14-16.*

Tenslotte: Luther wilde het Woord verheerlijkt zien en moge deze publicatie daartoe dienen. Dat geve de Heere!

Januari, 2013
G.P.P. Burggraaf

www.derokendevlaswiek.nl
email: info@derokendevlaswiek.nl

© UITGEVERIJ 'DE ROKENDE VLASWIEK'
STOLWIJK - 2013

VOORWOORD DR. J.C.S. LOCHER

Waar ik dit proefschrift de wereld inzend, acht ik mij verplicht, U, hooggeleerde promotor Dr. W. C. VAN MANEN, die mij als promotor hebt terzijde gestaan, in het openbaar mijnen dank uittespreken voor de welwillendheid en voorkomendheid die ik van U daarbij steeds mocht ondervinden en voor de belangrijke wenken die ik van U bij de samenstelling van dit proefschrift heb ontvangen.

Ontvang, hooggeleerde Dr. F. PIJPER, mijn dank voor de bereidwilligheid waarmede U het promotorschap op zich heeft genomen, toen het proefschrift reeds voltooid was, maar de mij aangewezen promotor door zijne ziekte verhinderd werd aan de promotie deeltenemen.

Een aantal jaren is voorbijgegaan, sedert ik de Universiteit heb vaarwel gezegd. Op mijn verblijf aldaar terug ziende, schrijf ik met weemoed de namen neer van ACQUOY, KUENEN, TIELE, DE VRIES en LAND, die sedert door den dood zijn weggenomen, mij herinnerende, wat den eerstgenoemde aangaat, ook aan hetgeen uit zijne colleges en persoonlijke wenken aan dit proefschrift is ten goede gekomen.

Dat ik U, hooggeleerde Dr. J. H. GUNNING, nog persoonlijk ook langs dezen weg mijn dank kan betuigen voor het onderwijs van U genoten, verheugt mij zeer. Ontvangt dien dank ook,

hooggeleerde Heeren Dr. M. A. GOOSSEN, Dr. J. OFFERHAUS en Dr. M. J. DE GOEJE.

Voor het inzicht in het Evangelie van Gods genade, dat ik thans door Gods goedheid mag verkondigen, en dat mij ook den man over wien deze studie handelt leerde begrijpen, is mij zeer te stade gekomen het onderwijs, de voorlichting en leiding van mijn hooggeachten en diep betreunden leermeester Dr. E. BÖHL, in leven hoogleeraar aan de ev. theologische Faculteit te Weenen, van U, mijn vriend en broeder F. OBERMAN, in wiens huis ik te Leiden mocht vertoeven, en van U, mijn geliefde Oom G. W. LOCHER, die na den dood van mijn vroeg ontslapen Vader diens plaats aan mij vervuld hebt, en aan wien ik ook de eerste heenwijzing dank naar het onderwerp van mijn proefschrift.

Mijn dank voorts aan allen, wier hulp en voorlichting ik mocht ondervinden bij mijne theologische opleiding en bij de samenstelling van dit proefschrift. Wat het verschaffen der hulpmiddelen aangaat denk ik daarbij vooral aan het personeel der bibliotheken van de Rijksuniversiteit te Leiden en van de stad Bern, en aan mijn neef H. J. A. BOISSEVAIN, cand. theol. te Groningen.

INHOUDSOPGAVE.

INLEIDING.

Belang van het onderwerp 1. Literatuur 3. Indeeing 5. De gebruikte uitgaven van Luther's werken 7.

HOOFDSTUK I. Luther's leer over Gods Woord van 1513—1515.

Inleidende opmerkingen: Bronnen, 9. Luther's ontwikkeling tot 1513, 12.

Het wezen en begrip van Gods Woord.

Het Woord in de Schrift. *a.* Gezag der Schrift in 't algemeen, 14. — *b.* Tegenstellingen tusschen Oud en Nieuw Testament, Letter en Geest, Wet en Evangelie, 15. Opgelost door de allegorische methode der Schriftverklaring, 16; en door het verschil tusschen Oude en Nieuwe Bedeeling, 20. Beteekenis der tegenstellingen, volgens eene meer Pelagiaansche opvatting, 22; en volgens eene meer Augustiniaansche, 25. — *c.* Onderzoek naar sporen van eene meer kritische verhouding tot de Schrift, 30. — *d.* De Schrift en Gods Woord, 32.

Het Woord en de Kerk. Gezag van de Kerkvaders, 33; van de geestelijkheid en den Paus, 35. De Kerk en Gods Woord, 36.

Het gepredikte Woord, 37.

Het Inwendig Woord en de Mystiek, 39.

Het Woord in de beteekenis van den „Logos”, 47.

Resultaat: Definitie van Gods Woord, 51.

Het Woord in verband met het leven, 52.

Hooge waardeering in 't algemeen, 53. Verband met de wedergeboorte, 55, met het geloof, 56, (gebed, 59), met den heiligen wandel, 59. Het Woord in aanvechting, nood en dood, 61. Geen magische opvatting der werking van het Woord, 62.

Bepierking der werking van het Woord (verkiezing), 63.

Andere middelen naast het Woord: De Heilige Geest, 65. De Sacramenten, 67. Het Woord toch het eenige middel, 70.

Resultaat, 71.

HOOFDSTUK II. Luther's leer over Gods Woord van 1516—1520.

Inleidende opmerkingen, 72.

Het wezen en begrip van Gods Woord.

Het Woord en de Schrift. — *a.* Gezag der Schrift in het algemeen, 74. — *b.* Tegenstellingen tusschen Wet en Evangelie enz.: Augustinus de Spiritu et Litera, 75. Eenheid van Oud en Nieuw Testament, 79. Allegorische methode terzijde gesteld, 79. Oude en Nieuwe Bedeeling, 82. Beteekenis van Wet en Evangelie enz. Sporen der Pelag. opvatting, 84. Augustiniaansche, 86. Wet en Evangelie Gods Woord, 93. Vergelijking met vroegere beschouwingen, 94. — *c.* Onderzoek naar eene kritische verhouding tot de Schrift: vóór 1520, 95. In 1520, 96. — *d.* De Schrift en Gods Woord, 99.

Het Woord en de Kerk. Vóór 31 Oct. 1517, 100. Daarna: Kerkvaders, 105. Geestelijkheid, 107. Paus, 108. Concilies, 110. De Kerk in 't algemeen, 113.

Het gepredikte Woord, 118.

Het inwendig Woord. Verhouding tot mystieke schrijvers: Teutsche Theologie, 120. Tauler, 127. Dionysius, 127. Luther's mystiek, 128. Verhouding tot het inwendig en uitwendig Woord. 133.

Het Woord als de „Logos”, 135.

Resultaat: definitie van Gods Woord, 136.

Het Woord in verband met het leven, 137.

Waardeering in 't algemeen, 138. Het Woord bij de bekeering, 143. W. en geloof, 144; bij het gebed, 147; bij de absolutie, 147.

Het Woord en de heilige wandel, 151. Het Woord in aanvechting, nood en dood, 153.

Beperking der werking van Gods Woord (verkiezing), 155.

Andere middelen naast het Woord: de Geest, 157. De Sacramenten, 159. Absolutie, 161. Doop, 162. Avondmaal, 164. Andere (Roomsche) Sacramenten, 168. Het Woord het eenige middel, 169.

Resultaat van Luther's ontwikkeling in dit tijdvak, 170.

HOOFDSTUK III. Luther's leer over Gods Woord na 1520.

A. Het wezen en begrip van Gods Woord.

Het Woord en de Schrift: *a.* Gezag der Schrift in 't algemeen, 174. — *b.* Tegenstelling tusschen Oud en Nieuw Testament enz. Mozes wetten niet bindend voor onzen tijd, 174, wel van goddelijken oorsprong, 179. Mozes afgekeurd als vertegenwoordiger van het werkverbond, 180. Hij leert echter ook van Christus, 181. De tegenstelling niet op te lossen door de allegorische methode, 183, maar door het verschil in Bedeeling, 183. Beteekenis van Wet en Evangelie, Oud en Nieuw Testament, 185. Waardeering van Wet en Evangelie, 190. — *c.* Kritische verhouding tot de Schrift: Textkritiek, 197. Kritiek van den overgeleverden Kanon: Jacobus, 198. Judas, 201. Openbaring, 202. Hebreëen, 203. Esther en Maccabeëen, 205. — Kritiek ook op boeken wier canoniciteit L. erkent: Onderscheid tusschen geschiedenissen en ipsissima Dei verba, 207. Profeten en Apostelen tegenover Christus, 209. Onderscheid tusschen de verschillende Evangelieën en brieven. 210. Profeten, 210. Tegenstrijdigheden in geschiedverhalen, 213. — Onderzoek naar het uitgangspunt van Luther's kritiek: de rede? 216; het geweten? 220. Het geloof in Christus, 220. — Daartegenover: bestrijding van het subjectivisme, 221. Inspiratie niet wettisch optevatten, 227. De Schrift door Gods Geest geschreven, 228; de hoogste toetssteen, 229. — Testimonium Spiritus Sancti, 230. — *d.* De Schrift Gods Woord, 232.

Het Woord en de Kerk, De Kerk onder de Schrift, 237. Het wezen der ware Kerk, 239. Gezag dier Kerk, 240. Symbolum Apostolicum, 241. — „Onze Artikelen des geloofs”, 243.

Het gepredikte Woord, 244. Berust niet op het ambt, 245. Hoog gewaardeerd, 246. Afhankelijk van de Schrift, 247.

Het Inwendig Woord, 248. Verhouding tot Augustinus, 249; tot de Duitsche Mystieken, 250; tot de Wederdoopers, 250; tot de „mannen van het Inwendig Woord”, 255. — Mystiek klinkende plaatsen bij Luther, 256. Bestrijding der mystiek, 262. — Uitlatingen ten gunste eener inwendige openbaring, 265. Bestrijding van het Inwendig Woord, 268.

Het Woord als „Logos”, 272.

Het Woord in de natuur, 272.

Resultaat. Definitie van Gods Woord, 273.

HOOFDSTUK IV. Luther's leer over Gods Woord na 1520.

B. Beteekenis en werking van Gods Woord in verband met het leven.

Waardeering van het Woord in het algemeen, 274. — Het Woord bij de wedergeboorte, 278. — Het Woord en het geloof: Object en steunpunt van het geloof, 279; brengt ook het geloof teweeg, 283; verband met het gebed, 284. — Het Woord en de heilige wandel: norm van den wandel, 285; brengt den wandel teweeg, 287. — Het Woord in den strijd des levens: maakt vroolijk, 290; troost, 291; wapen tegen den duivel, 294; sterkte in den dood, 296.

Beperking der werking van Gods Woord: Erkenning, dat het niet overal werkt, 297. Toch is er werking waar het hart ontvankelijk is, 300. Het werkt ook bij goddeloozen, 303; maakt zelf het hart ontvankelijk, 303. — Verband met de verkiezing: Leer over de verkiezing vóór 1528, 304. Universalistische uitspraken na dien tijd, 307. Toch de verkiezing niet ontkend, 311. Woord en verkiezing, 314. — Na den dood Gods Woord niet meer noodig, 317.

Andere middelen naast Gods Woord, 317. *a.* Woord en Geest: De Geest van Gods Woord onderscheiden, 318; verband tusschen Geest en Woord, 321. — *b.* De Sacramenten: Absolutie, 324. — Doop, 325. Werking van den Doop, 325. Deze werking niet zoozeer ex opere operato als wel door het Woord, 326. — Avond-

maal: Reformatorische beschouwingen, 331. Het Woord en het Avondmaal, 335, 336. Toch de Gereformeerden scherp bestreden, 337. Zulks niet te verklaren door eene physische opvatting van het Avondmaal, 338, maar in verband met het Woord, 341. — Sacramenten in 't algemeen: waarteekenen en zegelen, 345; naast het Woord, 346. Het Woord in de Sacramenten, 347. — *d.* Het Woord het eenige genade-middel, 348.

BESLUIT. De leer van Gods Woord in 't middelpunt van Luther's theologie, 350. Onopgelost gebleven tegenstrijdigheden en belangrijke leeringen. Slot.

INLEIDING.

Het belang van een voortgezet onderzoek naar de leer der Hervormers behoeft geen betoog voor een ieder, die overtuigd is van den zegen, die tot op heden uit de Hervorming voortspruit. Wanneer wij die beweging gadeslaan, moet zich telkens aan ons de vraag opdringen, op wat grond die mannen den moed hadden te breken met eene eeuwen oude overlevering, te verwerpen hetgeen zoolang hoog en heilig was geacht, een Evangelie te verkondigen, dat daarmede in scherpe tegenstelling stond, en daarbij de hoogste wereldlijke en kerkelijke machten te trotseeren. Hun antwoord op zoodanige vraag was, zooals algemeen bekend is, dat Gods Woord bij hen hooger stond dan het woord van een mensch. Van groote beteekenis zal het dus zijn, te weten, wat de Hervormers onder Gods Woord hebben verstaan.

Daar het echter bij de Hervormers niet om theoretische beschouwingen op zichzelf, maar om de praktijk des levens te doen was, kan het Woord Gods, op grond waarvan zij dien ontzettenden strijd waagden, voor hen niet enkel een

theoretisch uitgangspunt geweest zijn; het moet bij hen ook eene groote beteekenis gehad hebben voor het leven.

Aanvankelijk was het slechts mijne bedoeling, na te gaan, wat de Hervormers over de waarde van Gods Woord voor het leven en zijne werking in het leven van den Christen geloofd en geleerd hebben; maar spoedig bleek mij, dat zoodanig onderzoek als het ware in de lucht zou zweven, wanneer niet vooraf de vraag was beantwoord, wat de Hervormers onder „Gods Woord” verstonden; daarom moest ik besluiten, beide vragen te behandelen, en in het algemeen een onderzoek in te stellen naar de leer der Hervormers over Gods Woord. Aan de andere zijde werd mij duidelijk, dat bij de schier eindelooze massa van stof voorloopig beperking tot één reformator noodzakelijk was. Daarbij viel mijne keuze op Luther; ook voor ons Gereformeerden is de theologie van Luther een der belangrijkste uitgangspunten. De Gereformeerde theologie toch is niet iets wat geheel op zichzelf staat; ze heeft zich ontwikkeld uit de gemeenschappelijke reformatorische leer van de eerste jaren der Hervorming. Vooral de Gereformeerden hadden de bewustheid dat zij met Luther in de hoofdzaak één waren; Zwingli bood te Marburg aan Luther de broederhand, en Calvijn deed al wat in zijn vermogen was om eene volledige breuk met de Luthersch gezinden te voorkomen. Als uitgangspunt is nu de leer van Luther dáarom zoo belangrijk, omdat bij hem het verband tusschen leer en leven bijzonder helder aan het licht komt, en vooral omdat wij hem zoo nauwkeurig kunnen nagaan in een tijd toen het nieuwe zich nog ontwikkelde door het oude heen. Voor veel wat we met de Lutherischen gemeen hebben, zelfs voor sommige dingen, die de

Gereformeerden consequenter dan Luther en de zijnen hebben aanvaard, vinden we historische toelichting bij Luther.

Ook al gaat men dus volstrekt niet mede met A. Harnack, die Calvijn eenvoudig als „Epigone Luthers” terzijde legt, maar erkent men diens uitnemende beteekenis voor de theologie; ook al laat men aan de zelfstandige voorstelling der gemeenschappelijk beleden waarheid bij de Hervormers van Zürich het volste recht wedervaren, toch zal men bij een onderzoek naar de leer der Hervormers over het Woord Gods met Luther moeten beginnen — en reeds eene oppervlakkige kennismaking met zijne geschriften leert, dat men niet vele bladzijden van hem achter elkander kan lezen zonder iets te vinden over het Woord, of een daarmede synoniem begrip; men verkrijgt reeds zoo den indruk, dat een opzettelijk onderzoek naar zijne leer over het Woord niet ondankbaar belooft te worden.

Zulk een onderzoek bestaat er zoover ik weet niet. Wel moesten zij, die Luthers theologie in haar geheel behandeld hebben, Lommatzsch ¹⁾, Th. Harnack ²⁾ en J. Köstlin ³⁾ ook dit onderwerp niet onbesproken laten. Onder de genoemden

¹⁾ Luthers Lehre vom ethisch-religiösen Standpunkte aus, und mit besonderer Berücksichtigung seiner Theorie vom Gesetze, dargestellt von Dr. Siegfried Lommatzsch, Licentiat und Privatdozent der Theologie an der Universität Berlin. Berlin 1879.

²⁾ Luthers Theologie mit besonderer Beziehung auf seine Versöhnungs- und Erlösungslehre, von Dr. Theod. Harnack, ordentl. Professor der Theologie zu Erlangen. Erste Abtheilung. Luthers theologische Grundanschauungen. Erlangen 1862.

³⁾ Luthers Theologie in ihrer geschichtlichen Entwicklung und ihrem inneren Zusammenhange, dargestellt von Julius Köstlin. Stuttgart 1863 (2de, omgewerkte druk, 1901).

bevredigde Lommatzsch mij het minst. Deze lijdt m. i. in weerwil van zijn rijkdom en zijne grondigheid aan twee feilen; hij begint niet met den tijd der „Psalmenvorlesungen”, en heeft geen oog voor de verandering, die reeds in 1516 ten opzichte van de Wet en het Evangelie heeft plaats gehad; ook schijnt hij dikwijls Luther te veel door den bril eener Schleiermacheriaansch gezinde theologie te bezien in plaats van hem zelf te laten spreken.

Veel helderder is het werk van Th. Harnack, dat helaas niet voltooid is, doch het meeste geeft Köstlin. Zeer belangrijk is ook wat A. Harnack in zijn Lehrbuch der Dogmengeschichte ¹⁾ over Luther schrijft. Ook moet onder het vele dat over hem geschreven is, vooral genoemd worden het werk van Hering over Luthers mystiek, welk onderwerp nauw aan het onze verwant is, en het pas verschenen geschrift van Dr. Hans Preuss ²⁾, hetwelk een deel van ons onderwerp uitvoeriger behandelt, nl. vooral Luthers leer over het gezag der Schrift in tegenstelling met dat der kerk, der rede, der scholastieken en kerkvaders. Buiten beschouwing blijft echter de vraag naar het onderscheid tusschen de Wet en het Evangelie; ook de verhouding tusschen de Schrift en Gods Woord wordt niet uitvoerig behandeld, evenmin het „inwendig Woord”.

Zonder verder iets op de waarde der genoemde geschriften te willen afdingen, meende ik toch geen overbodig werk te

¹⁾ Lehrbuch der Dogmengeschichte von Dr. Adolph Harnack. Erste und Zweite Auflage.

²⁾ Die Entwicklung des Schriftprinzips bei Luther bis zur Leipziger Disputation. Leipzig 1901.

leveren met een hernieuwd onderzoek uit Luthers geschriften zelve naar zijne leer over het Woord Gods. Wij zijn, wat de theologie van Luther aangaat, niet spoedig uitgeleerd; het kiezen van een nieuw gezichtspunt kan veel, dat reeds bekend was, in een nieuw licht doen verschijnen; over verschillende punten zijn de meeningen tot dusver nog niet eensluidend, en is ook de psychologische verklaring nog niet zoo volledig gegeven, dat er niets meer over te zeggen valt. Ook kon, meer dan in vroegere bewerkingen, gebruik gemaakt worden van hetgeen er in de laatste jaren aan geschriften uit Luthers eerste periode is uitgegeven.

De indeeling moest vooreerst historisch zijn; ik heb drie tijdvakken aangenomen: vooreerst als uitgangspunt den tijd tot 1515; dan den tijd der ontwikkeling, tot 1520, in welk jaar de drie groote reformatische geschriften het licht gezien hebben; eindelijk den tijd na 1520. Hierin ben ik wat de hoofdzaak aangaat in overeenstemming met J. Köstlin; alléén dat deze de eerste periode tot 31 Oct. 1517 neemt, en de tweede tot 1521. Bij de behandeling zelve hoop ik deze afwijking van den grooten kenner van Luther te kunnen rechtvaardigen.

Voor elk dezer tijdvakken is het onderzoek ingedeeld naar de beide groote, hierboven genoemde vragen, naar het wezen en het begrip van het Woord, en naar de waarde en de werking van het Woord in het leven.

Bij de eerste dezer vragen vangen we aan met de verhouding tusschen Gods Woord en de Heilige Schrift; hier moet gelet worden op de minder waardeerende, ja soms afkeurende wijze waarop Luther zich dikwijls uitlaat ten opzichte van de begrippen: Wet, Letter, Oud Testament

enz., in tegenstelling met „Evangelië”, „Geest”, „Nieuw Testament”; deze begrippen moeten verklaard worden, er dient te worden nagegaan, in hoeverre ze met „Gods Woord” synoniem zijn. Voorts moet onderzocht worden, in hoeverre er in 't algemeen eene meer vrijzinnige verhouding tot het gezag van de Schrift of van sommige harer Boeken bestaat, hoe die te verklaren is, en in hoeverre de Schrift in haar geheel voor Luther gezag heeft, en met Gods Woord gelijk te stellen is. Daarna behandelen wij het gezag der Kerk, en vragen of volgens L. hetgeen zij zegt met Gods Woord gelijk te stellen is. Bijzondere aandacht trekt verder het gepredikte Woord, dat dikwijls Gods Woord genoemd wordt; hierbij moet ook onderzocht worden, waarop de waarde en het gezag er van berusten. Eindelijk komt nog ter sprake Luthers verhouding tot het inwendig Woord en de mystiek. In aansluiting daarmede moet ook nog gevraagd worden, of bij Luther de uitdrukking „het Woord Gods” ook voorkomt in de beteekenis van den Christus zelf, den λόγος (Joh. 1 vs 1).

Nadat uit dit alles de slotsom is opgemaakt, komt de tweede vraag aan de orde, naar de waarde en de werking des Woords in het leven. In 't algemeen wordt Luthers waardeering van het Woord in verband met het godsdienstig leven aangetoond, en daarna in het bijzonder de werking en de beteekenis van het Woord, vooreerst bij de bekeering, verder bij het geloof, hetwelk volgens Luther het middelpunt van dat leven is, dan bij het gebed, dat men als eene bijzondere uiting van het geloof kan beschouwen, bij den christelijken wandel, en eindelijk bij de wederwaardigheden en aanvechtingen, waaraan dat leven hier op aarde tot het

einde toe onderhevig is. Daarbij rijst vanzelf de gedachte op, hoe Luther dan staat ten opzichte van het zoo veelvuldig voorkomende feit, dat het Woord die werkingen niet heeft. Houdt deze zaak volgens Luther verband met een eeuwig raadsbesluit Gods, waardoor velen van de zaligheid uitgesloten zijn? En wordt daardoor ook de macht van het Woord beperkt? Ten slotte hebben we te onderzoeken, of God volgens Luther ook nog door andere middelen werkt, dan door het Woord. Hoewel Geest en Woord eigenlijk niet geheel als correlatieve begrippen te beschouwen zijn, worden ze toch door Luther in dit verband dikwijls naast elkander genoemd, en hebben we na te gaan, in welke betrekking de werking des Woords staat tot de werking des Geestes. In 't bijzonder zal echter hier ook nog ter sprake moeten komen de werking der Sacramenten, en de verhouding van de Sacramenten tot het Woord.

Voor het onderzoek heb ik vooral gebruik gemaakt van de Erlangen-Frankfurter Ausgabe van Luthers Werken ¹⁾.

¹⁾ Dr. Martin Luthers Sämtliche Werke. Erste Auflage: Erlangen. Zweite Auflage: Frankfurt am Main und Erlangen. In tweeden druk zijn verschenen Bd 1—20 en 24—27; van de overige deelen bestaat nog slechts de eerste druk; de deelen der „Deutsche Schriften” zijn met Arabische cijfers geciteerd; waar de tweede druk gebruikt is, heb ik dat met het cijfer ² boven-rechts aangegeven: 20 ² 1 is het eerste deel van Band 20, tweeden druk, 20 ² 2 het tweede deel daarvan. De Latijnsche geschriften zijn ingedeeld in: *a.* Opera exegetica latina (geciteerd o. e. l.) *b.* commentarii in epistolam S. Pauli ad Galatas. (geciteerd Gal.) *c.* opera latina varii argumenti (geciteerd o. l. v. a.) *d.* de grootendeels latijnsche brieven bevattende Briefwechsel (geciteerd B. W.). De deelen der Latijnsche geschriften zijn met Romeinsche cijfers aangehaald.

Deze wordt door de meeste auteurs van den tegenwoordigen tijd aangehaald, en is m. i. in hetgeen ze aanbiedt, althans voor onderzoekingen als die hier aan de orde zijn, volkomen genoegzaam wetenschappelijk en betrouwbaar; ook is ze veel beter in het bereik van particulieren dan de uitnemende Weimarer Ausgabe ¹⁾ welke laatste echter voor Luthers eerste periode geraadpleegd en vergeleken is. Voor de „Glossen zum Psalter” uit de jaren 1513—1515 is Walch ²⁾ gebruikt, doch zijn de citaten nagezien aan de hand van de Weimarer Ausgabe, daar de text, dien Walch hier geeft, verre van correct is. De Psalmen-Vorlesungen uit de jaren 1513—1515 zijn naar de uitgave van Seidemann ³⁾ geciteerd, en de brieven voor zoover ze nog niet in den Briefwechsel verschenen zijn, naar de Wette ⁴⁾.

¹⁾ Dr. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar. Hermann Böhlau, begonnen 1883 geciteerd W. A.

²⁾ Doctor Martin Luthers sowol in Deutscher als Lateinischer Sprache verfertigte und aus der letzteren in die erstere übersetzte Sämtliche Schriften. Herausgegeben von Johan Georg Walch. Halle im Magdeburgischen. 1739 ff.

³⁾ Dr. Martin Luthers erste und älteste Vorlesungen über die Psalmen, Aus den Jahren 1513—1516, herausgegeben von Johann Karl Seidemann, II Bände. Dresden 1876. Geciteerd Ps. V.

⁴⁾ Dr. M. Luthers Briefe, Sendschreiben und Bedenken, vollständig aus den verschiedenen Ausgaben seiner Werke und Briefe, aus anderen Büchern und noch unbenutzten Handschriften, kritisch und historisch bearbeitet durch Prof. Dr. W. M. L. de Wette. Berlin 1825—1828.

HOOFDSTUK I.

Luthers leer over het Woord vóór het jaar 1516.

Luther is niet in éens van een gehoorzaam zoon der Roomsche Kerk tot een harer hevigste bestrijders, van een monnik, die in de plichten en regelen der kloosterheiligheid opging tot een verkondiger van die genade geworden, welke den mensch vrijmaakt. Zoowel met zijne leer over de genade als met zijne houding tegenover het gezag der kerkelijke autoriteiten stonden zijne beschouwingen over het Woord Gods in het nauwste verband. Wij kunnen dus niets anders verwachten, dan dat ook daarin Luther eerst na veel worstelen en zoeken tot die overtuiging gekomen is, die hem later bezielde. Reeds is gewezen op het groote belang, Luther juist in dien tijd na te gaan.

Terwijl we nu uit den eersten tijd van Luthers kloosterleven weinig van zijn eigen hand ter beschikking hebben, bezitten we uit de jaren 1513—1515 zulk een uitvoerig materiaal, dat aldaar eene vaste basis te vinden is voor het onderzoek. In het jaar 1512 was Luther tot doctor in de

godgeleerdheid gepromoveerd. Daardoor was hem de verplichting opgelegd ook over de Heilige Schrift lessen te geven aan de hoogeschool. Het eerste boek, dat hij uitvoerig behandelde, was dat der Psalmen. De vruchten van den arbeid, dien hij daaraan besteedde, zijn ons bewaard gebleven in drie verschillende werken: vooreerst in verspreide aantekeningen, die Luther gemaakt heeft bij het Psalterium quintuplex, eene polyglot der Psalmen, van Faber Stapulensis ¹⁾; verder in korte doorlopende aantekeningen, geschreven tusschen en onder den text van een hem toebehoorend exemplaar der Latijnsche Psalmen ²⁾; vooral echter in de „Vorlesungen über die Psalmen” ³⁾ uit dien

¹⁾ Annotationes Quincuplici Fabris Stapulensis Psalterio manu adscriptae. Het exemplaar is van 1509, zie W. A. IV S. 467 ff.

²⁾ Deze aantekeningen hebben nog geene plaats gevonden in de Erlangen-Frankfurter Ausgabe; ze zijn geciteerd zooals ze gedrukt zijn bij Walch, IX, 1473—3545, in het Duitsch vertaald door zekeren Diaconus Rambach, onder den titel: Glossen zum Psalter. Het exemplaar der vulgata, dat Luther gebruikte, heeft aan 't slot de volgende aantekening: Vuittenberge in officina Joannis Gronenbergi Anno M.D.XIII VIII Idus Julias Apud Augustinos. Hiermede is tevens eene aanwijzing gegeven, wanneer deze aantekeningen geschreven zijn. Hooger dan de tweede helft van 1513 zal men niet mogen opklimmen. Daarentegen wordt omnium consensu het einde van 1515 als terminus ad quem aangenomen, hetgeen overeenstemt met de beschouwingen over Wet en Evangelie, die nog niet zóo zijn als in 1516. Nog eens, en wel in den oorspronkelijken text, zijn deze aantekeningen uitgegeven in de W. A. III en IV.

³⁾ Zie blz. 8. Seidemann heeft het manuscript van Luther zoo getrouw mogelijk gereproduceerd. Over deze uitlegging schreef Luther, in 1539 (25 S. 250, 251) dat hij in den tijd na zijne promotie het boek der Psalmen heeft behandeld „mit allen Scribenten so man haben konnte”. Algemeen wordt ze in den tijd van 1513—1515 geplaatst. Ze is nog eens afgedrukt W. A. III en

tijd. Ook bezitten we uit die jaren enkele leerredenen ¹⁾.

De vraag zal echter zijn in hoeverre genoemde uitleggingen te gebruiken zijn als bron voor het onderzoek naar Luthers gevoelens in dien tijd. Geen bezwaar behoeft daarbij op te leveren de omstandigheid dat we met exegetische werken te doen hebben, want door de allegorische methode kon men toen alles in een Bijbelboek leggen wat men er in leggen wilde. Daarentegen zoû men er wel op kunnen wijzen, dat èn in de Glossen (b.v. Walch IX 1506, 1508, 1516, 2000) èn doorlopend in de „Vorlesungen” andere uitleggers zijn gebruikt. Toegestemd moet worden, dat we hier niet alléén met Luther zelf te doen hebben; we maken ook, wat echter voor ons doel niet minder belangrijk is, kennis met de geheele sfeer van de invloeden, die op hem werkten. Maar hoewel hij een enkele maal waarschuwt voor eigen wijsheid tegenover vroegere uitleggers ²⁾, blijkt toch op andere plaatsen dat hij zelfstandig tegenover hen stond ³⁾. Daaruit mogen wij wel besluiten, dat hij uit het vele, dat

IV tezamen met de Glossen. Uit eene vergelijking der beide uitleggingen blijkt m. i. de waarschijnlijkheid van het vermoeden van den uitgever der W. A. dat Luther eerst de „Glossen” als doorlopende korte verklaring aan de studenten dicteerde en daarna in de „Vorlesungen” of Scholiae langere uitweidingen over verschillende punten gaf.

¹⁾ In vol. I der o. l. v. a.

²⁾ Ps. v. I S. 446. Ps. 77 (78) vs 25.

³⁾ Terwijl Luther bij Ps. 73 (74) de verklaringen der anderen mededeelt, en „ad concordandum omnes” de zijne er naast legt (Ps. v. I S. 360), critiqueert hij bij Ps. 118 (119) al zijne voorgangers, van wie er niet één den Psalm „sensu prophético” heeft uitgelegd, noch ook de volgorde goed heeft vastgehouden zonder verzen en woorden geweld aan te doen of ze te verwringen. (Ps. v. II S. 279).

gebruikt kon worden, opgenomen heeft hetgeen hem het meest aantrok en waarvoor hij het meest meende te kunnen instaan.

Wanneer wij echter Luther hier en daar in tegenpraak met zichzelf zullen zien, dan behoeven wij niet altijd aan verschillende bronnen te denken, maar moeten we ook letten op den eigenaardigen toestand, waarin hij zich bevond. In het algemeen is het een feit, dat wij allen min of meer onbewust meeningen met ons omdragen, die met elkander in strijd zijn; hoeveel te meer moest dit het geval zijn bij Luther, die reeds ontzaglijke innerlijke worstelingen had doorleefd, en daardoor tot overtuigingen was gekomen, die hem straks voor nog zwaarder strijd zouden plaatsen.

Er was toch reeds veel met hem geschied vóór 1513. De Luther die in Wittenberg als hoogleraar de Schriften uitlegde, was niet meer dezelfde, die vóór eenige jaren te Erfurt in 't klooster was gegaan. Onder den indruk van verschillende gebeurtenissen, die hem aan dood en eeuwigheid deden denken, was hij monnik geworden, met deze gedachte in 't hart: O wanneer zult gij eens vroom worden en genoeg doen, opdat gij een genadigen God verkrijgt! ¹⁾ Afgezonderd van de wereld, van alles wat hem kon aftrekken van God en Zijnen dienst, in een leven waar men al hetgeen tot dusverre aangenaam was, moest verloochenen, meende hij tot rust voor zijne ziel te kunnen komen, het zoover te kunnen brengen, dat hij rechtvaardig was voor God. Maar hij bedroog zich. Hoe meer hij zich inspande,

¹⁾ 19° S. 152.

des te grooter zag hij zijne schuld worden, des te minder kwam hij tot rust, juist omdat hij aan Gods eischen niet tekort wilde doen. Met Gods genade kon hij zich niet troosten; immers genade was hem slechts voorgesteld als een ingegoten kracht om goede werken te doen, en juist die vond hij niet bij zich. In de biecht vond hij ook geen vrede; wel werd daar vrijspraak verleend, maar alléén op voorwaarde, dat men alle doodzonden had gebiecht, en dat men ook het noodige berouw had — en juist zijn berouw vond Luther niet voldoende. Aan de Sacramenten had hij niets; voor de mis was hij zeer bevreesd. Christus was voor hem slechts een streng rechter. Overal werd hij op zijn eigen „ik” gewezen, op hetgeen hij moest zijn en toch niet was. Daar hem niets hielp, kwam de gedachte dikwijls bij hem op, dat hij tot degenen zou behooren, die God voor de verdoemenis heeft bestemd. In dat alles werd Luther aanvankelijk getroost door een ouden kloosterling, die hem wees op het artikel: Ik geloof de vergeving der zonden. Vooral echter heeft hij veel te danken gehad aan Staupitz, den „Ordensprovincial”, die dikwijls in zijn klooster kwam en veel met hem sprak. Staupitz hield zijn eigen ervaring aan Luther voor, hoe hij wel duizend maal Gode voorgelogen had, dat hij vroom zou worden, maar het toch nooit had kunnen houden. Inzonderheid wees Staupitz hem op Christus, in Wien hij hem eene openbaring van Gods liefde leerde zien ¹⁾.

Uit den ergsten nood was Luther reeds gered, toen hij

¹⁾ Zie Julius Köstlin, Martin Luther, sein Leben und seine Schriften. Elberfeld. R. L. Friderichs 1875. Bd I S. 56—68.

naar Wittenberg werd overgeplaatst. Maar evenmin als zijn geestelijke vader Staupitz was hij reeds tot volledige kennis van het Evangelie gekomen. Op zijne reis naar Rome „rannte er wie ein toller Heiliger umher”, zocht naar alles waarnaar een Roomsche zoeken kan om aflat te verkrijgen voor de zonde, klom zelfs de Pilatus-trap op. Hier echter kwam hem in de gedachte wat God hem geleerd had: de rechtvaardige zal uit het geloof leven. Zijne reis naar Rome deed hem vooral de zonden van pausen en kardinalen kennen; of hij toen reeds is begonnen te twijfelen aan het recht hunner heerschappij, blijkt niet ¹⁾.

Dit was in 't kort de ontwikkelingsgang van Luther geweest, voordat hij als professor in de theologie optrad en de Schriften begon uit te leggen. Om nu het gevoelen van Luther over Gods Woord in dien tijd na te gaan, dient vooreerst onderzocht te worden zijne verhouding tot de Heilige Schrift.

In het algemeen erkent Luther haar gezag; hij betuigt zijne instemming met de kerkvaders, die zeiden, dat men niets moet ondernemen, tenzij het in overeenstemming is met de getuigenissen der Schrift ²⁾. Hij spreekt van de „*autoritates scripturae divinae*” ³⁾. Hij verwijt den ketter, dat zij, niet tevreden zijnde met het Evangelie en het Woord Gods, dat éénmaal in de wereld is gepredikt, en met hetgeen de Schrift duidelijk inhoudt, nog andere openbaringen

¹⁾ Zie Köstlin a. a. o. S. 99—104.

²⁾ Ps. v. II S. 296. Ps. 118 (119) vs 24.

³⁾ Ps. v. I S. 147. Ps. v. 39 (40) vs 7.

begeeren ¹⁾. Dat is de eerste genade die God iemand bewijst, wanneer het een mensch gegeven wordt de woorden der Schrift zóo te lezen en te hooren, dat hij overtuigd is God zelf te hooren ²⁾.

Toch heeft het dikwijls den schijn, dat Luther een verschil maakt tusschen verschillende deelen der Schrift, en zoo aan haar gezag tekort doet. Op vele plaatsen hooren wij hem over de Wet van Mozes, het Oude Testament, en de „Letter” een ongunstig oordeel vellen, daarentegen nadruk leggen op hetgeen hij noemt het Woord van Christus, de Wet van God of van Christus, het Nieuwe Testament, het Evangelie, den Geest. Zulke tegenstellingen komen bij Luther in dezen tijd in grooten getale voor. Hij zegt b.v.: Men moet niet hooren wat Mozes spreekt, maar wat God spreekt ³⁾. De mond van Mozes is niet hetzelfde als Gods mond ⁴⁾. De woorden van Mozes hebben geen kracht, zooals Gods woorden ⁵⁾; het zijn doode woorden, terwijl die van den Geest levende woorden zijn ⁶⁾. De Wet van Mozes staat tegenover de Wet des Heeren of de Wet van Christus ⁷⁾; de eerste is bevuilt, onrein; de laatste eischt niets onreins ⁸⁾. Mozes wordt op éene lijn geplaatst met alle andere mensche-

¹⁾ Ps. v. I. S. 445. Ps. 77 (78) vs 19.

²⁾ Ps. v. I. S. 230. Ps. 59 (60) vs 8.

³⁾ W. IX, 2095. Ps. 84 (85) vs 9.

⁴⁾ Ps. v. II. S. 325. Ps. 118 (119) vs 72.

⁵⁾ Ps. v. II. S. 388. Ps. 118 (119) vs 171.

⁶⁾ W. IX, 1801. Ps. 44 (45) vs 2.

⁷⁾ Ps. v. II. S. 302. Ps. 118 (119) vs 33a en W. IX, 1612. Ps. 18 (19) vs 8 en 2346, 2356 en 2358. Ps. 118 (119) vs 1, 33 en 38.

⁸⁾ W. IX, 1602. Ps. 17 (18) vs 33 en 2201 Ps. 100 (101) vs 2.

lijke wetgevers ¹⁾. De wegen van Mozes stelt L. tegenover Gods wegen ²⁾. De rechten van Mozes zijn niet de rechten Gods ³⁾. God zal het testament van Mozes vergeten, niet Zijn eigen verbond ⁴⁾. De Psalmist profeteert volgens L., dat ten tijde van Christus Mozes zal ophouden, en niet meer de letter, het woord des knechts, maar het Woord des Heeren in Geest en vrijheid zal verkondigd worden in de geschriften der Christenen ⁵⁾.

Hebben wij dat nu zóo te verstaan, als wilde Luther werkelijk niets van Mozes en de geschriften van het Oude Testament weten? Zou Luther reeds hier in flagranten strijd zijn met hetgeen hij over de Schrift in 't algemeen zegt? Wij behoeven dat niet aan te nemen, wanneer wij letten op Luthers methode van Schriftverklaring. Het is zijne beschouwing in dezen tijd, dat de Schrift niet letterlijk, maar allegorisch moet uitgelegd worden, en dat men de woorden des Geestes wel vindt in de Schrift, mits men niet aan de letter blijve hangen. In de voorrede voor de „Glossen zum Psalter” vergelijkt Luther een text met eene noot, waarvan de schaal eerst moet gebroken worden. Hij verklaart zich daar tegen bloot-historische uitlegging. Een voorbeeld wordt door hem zelf gegeven: Ps. 72 vs 8 moet het „heerschen” niet uitwendig, maar geestelijk worden verstaan; wie het uitwendig verstaat, heeft slechts de „doodende letter” ⁶⁾. In

¹⁾ Ps. v. I. S. 170. Ps. 44 (45) vs 3.

²⁾ W. IX, 1598. Ps. 17 (18) vs 22.

³⁾ Ps. v. II. S. 367. Ps. 118 (119) vs 146.

⁴⁾ Ps. v. II. S. 250. Ps. 110 (111) vs 5.

⁵⁾ Ps. v. II. S. 81. Ps. 86 (87) vs 6.

⁶⁾ W. IX, 1476, 1477, 1481.

de „Psalmenvorlesungen” waarschuwt hij bij Ps. 9 vs. 4 vv. voor eene uitlegging volgens de „doodende letter”; de vijand is hier niet iemand die het vleesch beschadigt, maar die er op uit is om den geest nadeel toe te voegen ¹⁾. De woorden der Schrift, slechts naar de letter genomen, zijn „bedriegelijke lippen” ²⁾. De Wet naar de letter opgevat is als eene bazuin die geluid geeft; maar dit geluid wordt eerst dan zeker onderscheiden, als het geestelijk en „mystice” wordt uitgelegd ³⁾. De letterlijke uitlegging laat L. over aan de Joodsche synagoge ⁴⁾, en aan de ketters ⁵⁾. De ware theologische beteekenis is in de andere verscholen, gelijk de Goddelijke natuur van Christus in Zijn vleesch, gelijk de geest in de letter, gelijk de ziel in 't lichaam, gelijk het merg in de bast, de wijn in het vat en de olie in de lamp ⁶⁾. In overeenstemming met de methode van zijn tijd veronderstelt Luther zelfs dikwijls eene drievoudige, ja viervoudige beteekenis van een schriftwoord. Als voorbeeld geeft hij in de voorrede vóór de „Glossen” onder anderen: waar letterlijk staat: Jeruzalem, is allegorisch bedoeld: de goede menschen, tropologisch: de deugden en anagogisch of mystisch: de belooningen in de eeuwigheid ⁷⁾. Het getal be-

¹⁾ Ps. v. I, S. 72.

²⁾ W. IX, 1561. Ps. 11 (12) vs. 3.

³⁾ Ps. v. I, S. 183. Ps. 48 (49) vs. 5.

⁴⁾ Ps. v. I, S. 455. Ps. 77 (78) vs. 44.

⁵⁾ Ps. v. II, S. 281, (Ps. 119).

⁶⁾ a. a. O.

⁷⁾ W. IX. 1480. Zie verder voor drievoudige uitlegging W. IX, 1857. Ps. 53 (54) vs. 2, en voor viervoudige Ps. v. I, S. 196, 197. Ps. 51 (52) vs. 4.

teekenissen is eigenlijk oneindig; men moet nooit blijven staan, meenende alles begrepen te hebben.

Intusschen is men volgens Luther toch eenigszins beperkt; voor onbegrensde willekeur meent hij gevrijwaard te zijn door aan te nemen, dat men niets als allegorische, tropologische of anagogische beteekenis eener plaats mag opvatten, wat niet elders als historische beteekenis voorkomt ¹⁾.

Door deze methode van uitlegging was het nu mogelijk dat Luther, die zoo ongunstig over Mozes en zijne Wet oordeelde, toch geen bezwaar had die boeken als Goddelijk te erkennen. Men moet nl. de Schrift altijd zoo uitleggen dat men Christus er in vindt, tenzij dat uitdrukkelijk op een ander wordt gewezen ²⁾. Dikwijls worden de Psalmen opgevat als gebeden van Christus ³⁾, of als gesprekken tusschen Hem en Zijne bruid, de Kerk ⁴⁾. De Wet is dan ook op zichzelf niet onrein, maar men heeft ze door verkeerde uitlegging bedorven ⁵⁾. Zij bevat namelijk twee dingen in zich de „littera significans” en den „spiritus significatus ⁶⁾. De letter der Wet is als een woord, de geest de beteekenis, de bedoeling van dat woord ⁷⁾. Die bedoeling, de geest der

¹⁾ W. IX, 1481. z. o. Ps. v. II, S. 291, 292. Ps. 118 (119) vs. 18 b.

²⁾ W. IX, 1476 en o. l. v. a. I. p. 87, in een fragment; als voorbeeld wordt het Hooglied gebruikt.

³⁾ b. v. W. IX, 1750. Ps. 37 (38) inl.

⁴⁾ W. IX, 1598. Ps. 17. (18) vs 25.

⁵⁾ Ps. v. II, S. 280. Ps. 118 (119) vs. 1 en S. 28. Ps. 82 (83) vs. 7.

⁶⁾ Ps. v. II, S. 280.

⁷⁾ Ps. v. II, S. 96. Ps. 90 vs. 9.

Schrift, het Evangelie, was in de Wet verborgen, om eerst later openbaar te worden ¹⁾. Het Evangelie was in de Wet verscholen als water in den rotssteen, totdat het Kruis van Christus dien rotssteen heeft doen splijten ²⁾. In de ceremonieele Wet getuigde God van toekomstige dingen; in Mozes ligt de toekomstige zegen verborgen ³⁾. Luther laat den Psalmist bidden om verstand, om de schaduwbeelden der oude Wet te verstaan door het geloof aan de geestelijke goederen in Christus Jezus ⁴⁾. Hoe zulks door de vijanden is miskend, vermeldt Luther met afkeuring. Zij hebben den geest der Schrift verwoest ⁵⁾; doordat zij den geest hebben vergeten, hebben zij den wijn uitgeschud en niets anders dan het grondsoep overgehouden ⁶⁾. Zij zullen honger moeten lijden omdat de letter geen voedsel geeft ⁷⁾.

Zoo komt het ten slotte op hetzelfde neer, of men de boeken van het Oude of van het Nieuwe Testament voor zich heeft, mits men de eerste maar versta. De Wet op geestelijke wijze verstaan is hetzelfde als het Evangelie ⁸⁾. De termen „de Geest” „het Evangelie” en „de Wet op geestelijke wijze verstaan”, worden als synoniemen gebruikt ⁹⁾. Men hoort Christus spreken in beide Testamenten, als ze

¹⁾ W. IX, 2356. Ps. 118 (119) vs. 33.

²⁾ Ps. v. I, S. 437. Ps. 77 (78) vs. 16.

³⁾ W. IX, 2196, 2284. Ps. 98 (99) vs. 7 en Ps. 107 (108) vs. 5.

⁴⁾ W. IX, 2407. Ps. 118 (119) vs. 169.

⁵⁾ W. IX, 1558. Ps. 10 (11) vs. 4.

⁶⁾ Ps. v. I, S. 385, 386. Ps. 74 (75) vs. 9.

⁷⁾ W. IX, 1890. Ps. 58 (59) vs. 7.

⁸⁾ W. IX, 1563. Ps. 11 (12) vs. 7.

⁹⁾ Ps. v. I, S. 332, 333. Ps. 70 (71) vs. 15 c.

geestelijk opgevat en uitgelegd worden ¹⁾; in beide Testamenten is dezelfde Geest ²⁾).

Wanneer nu Luther zich dikwijls zoo ongunstig over Mozes en de Wet uitlaat, doet hij dat niet met het oog op de eigenlijke bedoeling en beteekenis, den Geest dier geschriften, maar met het oog op hare Letter; en deze staat in verband met den tijd, den toestand en de bedeeeling waaronder ze geschreven werden. Deze nu acht Luther veel lager dan de bedeeeling van het Nieuwe Testament.

Eertijds werd de waarheid omhuld, evenals Mozes zijn aangezicht bedekt moest houden ³⁾. Men verstond de eigenlijke beteekenis der Schrift nog niet ⁴⁾. Wel hebben Mozes en de profeten den Geest gehad, maar aan anderen konden zij slechts de letter mededeelen ⁵⁾. Zij, niet het volk, ontvingen de woorden Gods ⁶⁾. Dat volk, ook de oprechten onder hen, verstonden Gods genade nog niet. Wel konden toen de zonden vergeven worden, wel was de genade en de gerechtigheid des geloofs reeds aanwezig, maar in een raadsel verborgen; eerst door de komst van Christus zijn ze geopenbaard ⁷⁾.

Een ander onderscheid tusschen de beide bedeeelingen

¹⁾ Ps. v. I, S. 170, 171. Ps. 44 (45) vs. 3 b.

²⁾ Ps. v. II, S. 168. Ps. 100 (101) vs. 2.

³⁾ W. IX, 1612. Ps. 18 (19) vs. 9.

⁴⁾ W. IX, 1481.

⁵⁾ Ps. v. II, S. 190, 191, 240. Ps. 101 (102) vs. 5 en 109 (110) vs. 2.

⁶⁾ W. IX, 2225. Ps. 102 (103) vs. 20.

⁷⁾ W. IX, 1733. Ps. 35 (36) vs. 11. 1771. Ps. 39 (40) vs. 11. 2307. Ps. 110 (111) vs. 4. Ps. v. I, S. 423. Ps. 77 (78) vs. 2.

bestaat daarin, dat in de nieuwe aanwezig is hetgeen in de oude slechts wordt aangeduid en beloofd. Dáar is slechts de belofte, hier de vervulling ¹⁾. De Wet is eene schaduw, niet de waarheid zelve ²⁾. Mozes kondigde Gods Woord aan, maar bracht het niet zelf ³⁾. Die verhouding vindt Luther ook uitgedrukt in het woord testimonium (getuigenis) in Ps. 119. In het Oude Testament heeft men vele „testimonia” van het Nieuwe, waarin van de toekomstige goederen getuigd wordt, zonder dat deze echter medegedeeld worden ⁴⁾.

Ook kon men onder de oude bedeeeling niet onmiddellijk tot God naderen; het geloof, dat onmiddellijk tot God leidt, was aan de vromen uit dien tijd nog niet geopenbaard ⁵⁾. Het gebed des volks hoorde God niet onmiddellijk, maar slechts door Mozes en de Profeten ⁶⁾. Zelfs voor een David is het eigenlijk de tijd nog niet om tot God te roepen, hoewel hij het toch waagt op grond van de beloften aangaande den Christus ⁷⁾. Het scheen alsof God tot op Christus het menschdom had vergeten, en zich eerst in Hem aan Zijne ontferming herinnerde ⁸⁾.

De oude Wet was in 't algemeen ruwer; zij kwam met meer gedruisch, cum pompa et apparatu carnis. Het Evan-

¹⁾ W. IX, 2181, 2212, 2225. Ps. 95 (96) vs. 13, 101 (102) vs. 19, 102 (103) vs. 20.

²⁾ W. IX, 1650. Ps. 24 (25) vs. 5.

³⁾ Ps. v. II, S. 61. Ps. 84 (85) vs. 9.

⁴⁾ Ps. v. II, S. 286, 287, 297. Ps. 118 (119) vs. 14, 24.

⁵⁾ Ps. v. II, S. 255. Ps. 111 (112) vs. 2.

⁶⁾ Ps. v. I, S. 206, 207. Ps. 54 (55) vs. 18.

⁷⁾ Ps. v. II, S. 368. Ps. 118 (119) vs. 147.

⁸⁾ W. IX, 1652. Ps. 24 (25) vs. 6.

gelie, de Nieuwe Wet, is meer beschaafd, en klinkt meer nederig en bescheiden ¹⁾). De tijd der Wet was een tijd van voorbereiding ²⁾). Toen werd het Woord Gods gesproken met vleeschelijke, niet met goddelijke tong ³⁾). Zijn verbond met Mozes heeft God dan ook afgeschaft, ontheilgd ⁴⁾).

Evenals overigens de oude bedeeing bij de tegenwoordige achterstaat, is deze wederom minder dan de bedeeing der toekomst, de heerlijkheid hiernamaals, en evenals de woorden des Ouden Verbonds voor de menschen vóór Christus, zoo zijn de woorden des Nieuwen Verbonds voor ons met het oog op die toekomst slechts „litera”, „figura”, „testimonium” ⁵⁾).

Hoewel dus de Wet en het Evangelie in den grond der zaak hetzelfde bedoelen, is er toch eene groote tegenstelling tusschen beide bedeeingen. Die tegenstelling gaat echter nog veel dieper door dan zoeven is aangetoond; ze staat bij Luther in verband met die tusschen den eigenlijken wil Gods, de bedoeling van Gods Woord, en hetgeen de vleeschelijke mensch als zoodanig opvat. Waarin bestaat nu die eigenlijke bedoeling van Gods wil? Het antwoord dat door hem op deze vraag gegeven wordt, hangt samen met zijne geheele opvatting van het Christelijk leven, en hier vooral

¹⁾ Ps. v. I, S. 160, 161. II, S. 167, 168. Ps. 43 (44) vs. 1. Ps. 100 (101) vs. 2.

²⁾ Ps. v. I, S. 158 (159). Ps. 41 (42) vs. 1.

³⁾ Ps. v. II, S. 388. Ps. 118 (119) vs. 172.

⁴⁾ W. IX, 2126. Ps. 88 (89) vs. 35.

⁵⁾ Ps. v. II, S. 256, 297, 298, 301, 304. z. o. W. A. IV, 524, 525.

is het, dat wij twee richtingen, eene wettische, Pelagiaansche, en eene evangelische, Augustiniaansche, naast elkander zien.

In weerwil van hetgeen hij in het klooster ervaren had, was Luther der Wet nog niet geheel gestorven. Hij laat den Psalmist God zoeken „door goede werken en verdiensten” ¹⁾). In overeenstemming met de leer zijner kerk in die dagen, ziet hij in Christus een nieuwen wetgever, en in Zijn Evangelie eene nieuwe wet. Hij spreekt van de Wet des Evangelies, of de bevelen en voorschriften van het Evangelie ²⁾). Het Evangelie is voor hem hetzelfde als de geestelijke wet ³⁾). De uitdrukking „Gods Wet” wordt aldus omschreven: „het Evangelie, dat de zedeleer der geloovigen is” ⁴⁾). Het is volgens L. vleeschelijk, te beweerden, dat alleen hetgeen Mozes verboden heeft zonde zou zijn, dat men de eischen der Wet van Christus niet noodig zou hebben ⁵⁾). Als nieuwe wet staat het Evangelie tegenover de oude wet ⁶⁾).

Die nieuwe wet onderscheidt zich nu van de oude wet daardoor, dat zij zich meer op het terrein der geestelijke, inwendige, onzichtbare, eeuwige dingen beweegt, terwijl de oude wet zich meer bemoeide met hetgeen lichamenlijk, uiterlijk, zinnelijk, zichtbaar, tijdelijk, ijdel is ⁷⁾). De nieuwe

¹⁾ W. IX, 1666. Ps. 26 (27) vs. 8.

²⁾ Ps. v. I, S. 132, 185, 186. Ps. 35 (36) vs. 6 en Ps. 49 (50). W. IX, 1654. Ps. 24 (25) vs. 12.

³⁾ Ps. v. II, S. 166, 167. Ps. 100 (101) vs. 1.

⁴⁾ W. IX, 2125. Ps. 88 (89) vs. 31.

⁵⁾ Ps. v. I, S. 83. Ps. 15 (16) vs. 7.

⁶⁾ W. IX, 1607, 1609, 1655. Ps. 17 (18) vs. 45, 46. Ps. 18 (19) vs. 3. Ps. 24 (25) vs. 14.

⁷⁾ Ps. v. I, S. 78, 385—387, II, S. 60—62. W. IX, 1510, 1563, 1575, 1843, 2309. W. A. IV, S. 524.

wet eischt innerlijke deugden ¹⁾, en getuigt tegen innerlijke zonden ²⁾. Zij wil, dat God meer met het hart, dan met den mond en met muzikale instrumenten geprezen worde ³⁾. Ook gebiedt zij, dat men de aardsche goederen verachte, en belooft daarvoor als loon geestelijke goederen, terwijl in de oude wet den menschen voor zijne uiterlijke werken uiterlijke belooningen toegezegd werden ⁴⁾.

Hier is de monnik aan het woord; de deugden: armoede, gehoorzaamheid, kuisheid, welke boven werden aangehaald, als door de wet des Evangelies geëischt, zijn de deugden waartoe de kloostergelofte verplicht. De opvatting der verhouding van den mensch tot God, het beschouwen van Christus als Wetgever, is Roomsch. Toch kan men niet zeggen, dat Luther hier volkomen overeenstemt met de leer en de praktijk der Roomsche Kerk in die dagen. Tegenover het volk trad die kerk met uiterlijke werken en met ceremoniëndienst op, die Luther beschouwde als iets waarover men in de tegenwoordige bedeeing heen moest zijn, en al die strenge eischen werden niet aan allen gesteld; het waren voor een groot deel zoogenaamde evangelische raadgevingen voor hen, die volmaakt wilden zijn. Luther schijnt dat voorbij te zien; hij spreekt er over alsof zulke geboden

¹⁾ W. IX, 2125. Ps. 88 (89) vs. 31. Ps. v. II, S. 303. De deugden die hier genoemd worden zijn: humilitas, mititas, castitas, paupertas, oboedientia, pax, longanimitas, fides.

²⁾ W. IX, 1614, 1615. Ps. 18 (19) vs. 15.

³⁾ W. IX, 1880. Ps. 56 (57) vs. 8. Ps. v. I, S. 386. Ps. 74 (75) vs. 9 en II, S. 167. Ps. 100 (101) vs. 2.

⁴⁾ Ps. v. I, S. 170, 223, 424, II, S. 190, 191, 325. Ps. 44 (45) vs. 3, 58 (59) vs. 16, 77 (78) vs 7, 101 (102) vs. 15 en 118 (119) vs. 72.

voor allen waren. Met de eischen Gods nam hij het zeer nauw. We bezitten van hem eene preek over Matth. 7 vs. 12, uit dezen tijd of wellicht uit een vroeger jaar, waarin hij het gebod, in dat vers genoemd, in den strengsten zin opvat, en van zijne vervulling eenvoudig de zaligheid afhankelijk stelt, zonder van eenige toegevendheid Gods ook maar een enkel woord te reppen ¹⁾. Maar juist als de boog zóo sterk gespannen werd, als men zich Gods geboden zóo diepgaande, zóo heilig en onkreukbaar voorstelde, moest iemand, die oprecht met zichzelf omging, geheel iets anders bij zich waarnemen dan geboden werd.

Hoe dan, als de mensch toch moet bekennen dat hij tot de vervulling van die geboden niet in staat is? Met deze vraag wist men geen raad, zoolang men in het Evangelie niet nog iets anders zag, dan eene vernieuwde, strengere, dieper gaande zedewet. Was het alléén dat, dan had het Christendom eigenlijk geene afzonderlijke beteekenis; ook de Heidensche wijsgeeren wisten wel, dat het niet alléén op uiterlijke daden aankomt. Het Evangelie van Jezus Christus moet iets meer zijn. Ook in de Roomsche Kerk had men vooral sedert Augustinus daar iets van ingezien: Jezus Christus was niet enkel Wetgever, Hij had ook Gods genade verworven. Maar die genade was niet tot haar recht gekomen; zij werd aan allerlei voorwaarden gebonden, zij werd hoofdzakelijk beschouwd als eene ingegoten kracht tot goede werken. Van de vrije ontferming Gods over een verloren zondaar werd weinig gerept; vandaar ook dat Luther in zulke duisternis had verkeerd.

¹⁾ W. A. IV, S. 590 ff.

Maar voor Luther was er, gelijk boven is aangetoond, in die duisternis reeds een licht opgegaan. Het zou ons verwonderen, indien wij ook hier niets daarvan vernemen. Inderdaad treffen we bij hem in dezen tijd ook eene andere opvatting aan van de wijze waarop de mensch voor God rechtvaardig wordt, dus ook van het wezen van het Evangelie.

Eene neiging tot de nieuwere beschouwing zien we daarin, dat L. waar hij van deugden spreekt, ook nadruk legt op nederigheid, geloof¹⁾ en op het zwak zijn in zichzelf²⁾. Wel maakt hij de hoop op vervulling van Gods beloften afhankelijk van verdiensten, die de mensch zich eerst moet verwerven³⁾, doch het zijn geen eigenlijke verdiensten; dat men iets krijgt, berust niet op de waarde van ons doen, maar op Gods genadige beloften⁴⁾, en vraagt men waardoor ze verworven worden, dan wijst hij op het geloof⁵⁾. Juist waar hij in tegenstelling met de rechten van Mozes, die slechts op uitwendige dingen letten, de begeerte uit om in het binnenste, in het hart rechtvaardig te zijn, bidt hij om de genade en waarheid van Christus; want de geboden kunnen alleen dan gehouden worden, wanneer men door den Verlosser van de zonden vrijgemaakt is⁶⁾. Doch reeds nu gaat Luther op deze lijn nog veel verder. „Niet ons, o Heere, niet ons,” dat is: ik vraag niet of ik verdiensten

¹⁾ Ps. v. II, S. 303 z. blz. 24.

²⁾ Ps. v. I, S. 200. Ps. 53 (54) vs. 3.

³⁾ Ps. v. II, S. 386, 387. Ps. 118 (119) vs. 168.

⁴⁾ Ps. v. II, S. 265. Ps. 114 (115) vs. 1 en W. A. IV, S. 520. Ps. 118 (119) vs. 50, 65.

⁵⁾ W. IX, 1776. Ps. 40 (41) vs. 3.

⁶⁾ Ps. v. II, S. 367. Ps. 118 (119) vs. 146.

heb of niet, maar naar Uwe ontferming en waarheid¹⁾. Niet door ons zoeken of streven, maar door Gods ontferming worden wij wedergeboren²⁾. Om niet geeft Hij het geloof aan goddeloozen; dit geloof is het wezen, de grondslag, de bron, de oorsprong, het begin van alle geestelijke genadegiften, geschenken, deugden, verdiensten en werken; een anderen grond kan niemand leggen³⁾. Ongerechtigheid stelt L. eenvoudig gelijk met ongeloof, en gerechtigheid met geloof; op dezelfde plaats spreekt hij in hoogst afkeurenden toon van eene eigengerechtigheid en werkheiligheid, die van den geest der vrijheid niets weet. Zelfs gebruikt hij reeds hier de paradoxale uitdrukking, dat de dienst van den duivel grooter martelingen veroorzaakt dan de dienst van Christus; want zij die den Satan dienen, doen en lijden meer dan de Christenen⁴⁾. Wie meent dat hij leeft of iets is, die verleidt zichzelf; wie echter van zichzelf meent dood te zijn, wie in eigen oogen niets is, die zal voor Gods aangezicht leven⁵⁾. Het is waar, zoo zegt hij, wie in eigen oogen het afschuwelijkst is, blijkt voor God de schoonste te zijn, en hij die schoon is in eigen oogen, is afschuwelijk voor God. Dat is voor Luther het merg der Schrift, en hij zou dat inzicht niet voor alle schatten der wereld willen missen⁶⁾.

Bestaat dáarin het merg der Schrift, dan moet ook het

¹⁾ Ps. v. II, S. 266. Ps. 114 (115) vs. 1.

²⁾ o. l. v. a. I, p. 30 in een sermoen over Joh. 5 vs. 4, 5.

³⁾ Ps. v. II, S. 48. Ps. 83 (84) vs. 7.

⁴⁾ Ps. v. I, S. 205. Ps. 54 (55) vs. 11.

⁵⁾ Ps. v. I, S. 318. Ps. 68 (69).

⁶⁾ Ps. v. I, S. 193. Ps. 50 (51).

Evangelie, waaronder Luther, zooals boven is aangetoond, juist de eigenlijke bedoeling Gods in de gansche Schrift verstaat, eene andere beteekenis verkrijgen. Het kan niet slechts zijn eene nieuwe wet, maar het zal vooral zijn, hetgeen ook zijn naam aanduidt, eene blijde boodschap van Gods genade; de tegenstelling tusschen Wet en Evangelie kan niet meer alleen opgevat worden als eene tegenstelling tusschen eene wet, die zich meer met vleeschelijke, uiterlijke, zichtbare dingen bemoeit, met eene andere wet, die zich meer beweegt op het terrein van het geestelijke, innerlijke, onzichtbare. Hier treden andere tegenstellingen op den voorgrond, namelijk die van wet en genade. Over wet en genade liep volgens L. de strijd, dien de apostelen van Jezus met de Joden hadden ¹⁾. Het Nieuwe Verbond, de nieuwe Wet van 't Evangelie, is niet meer, zooals 't Oude Verbond, afhankelijk van voorwaarden, die de mensch van zijn zijde moet vervullen ²⁾. Het is mitsdien eene belofte van genade van Gods zijde, daarom is er sprake van beloften des Evangelies ³⁾. Het Woord is eene belofte van genade, en wel van eene genade, die ons rechtvaardigt zonder dat wij daarbij verdiensten behoeven te verwerven ⁴⁾. Zoodanige beloften zijn de steun van het gebed ⁵⁾, en van het rechtvaardigmakend geloof ⁶⁾. Van Woord, Evangelie en geloof

¹⁾ Ps. v. II, S. 288. Ps. 118 (119) vs. 17.

²⁾ W. IX, 2127. Ps. 88 (89) vs. 34.

³⁾ W. IX, 2372. Ps. 118 (119) vs. 74.

⁴⁾ Ps. v. II, S. 70, 265 en 369. Ps. 84 (85) vs. 12. Ps. 115 vs. 1. Ps. 118 (119) vs. 148, 149.

⁵⁾ Ps. v. II, S. 368. W. IX, 2406. Ps. 118 (119) vs. 169.

⁶⁾ Ps. v. I, S. 190. Ps. 50 (51) vs. 6.

wordt gesproken als van dingen die bij elkander behooren ¹⁾. Alle woorden der Wet doelen op het geloof, hetwelk de hoofdzaak is in de Wet en de Profeten ²⁾. Het geloof is dan ook in het Evangelie met de liefde samen de vervulling van Gods wil, die niet meer bestaat in de opvolging eener menigte van lastige voorschriften ³⁾. Het Evangelie wordt wel „wet” genoemd, maar wie het vervult is niet meer onder de wet ⁴⁾. Die vervulling heeft Christus gegeven; Hij is dus niet alleen Wetgever, zooals Mozes ⁵⁾.

De genade des Geestes maakt den mensch gewillig, terwijl de letter der wet onwillig en traag maakt ⁶⁾; de rechtvaardige doet de wet van harte en in vrijheid ⁷⁾. Tegenover den geest der dienstbaarheid onder de wet staat de geest der vrijheid ⁸⁾; tegenover de gevangenschap der letter is hier de vrijheid der genade ⁹⁾. Een nieuw lied wordt er gezongen, een lied van genade ¹⁰⁾. Al zijn er in Gods Woord twee bestanddeelen, de stok, d. i. de kastijding en de tucht, en de staf, d. i. de steun en de vertroosting ¹¹⁾, toch kan God

¹⁾ W. IX, 2283. Ps. 107 (108) vs. 3.

²⁾ Ps. v. II, S. 373, 374. Ps. 118 (119) vs. 160.

³⁾ Ps. v. I, S. 175. Ps. 44 (45) slot. Later echter zou Luther liefde en geloof niet meer zoo naast elkander geplaatst, maar de liefde meer als vrucht van 't geloof genoemd hebben.

⁴⁾ Ps. v. I, S. 336. Ps. 70 (71) slot.

⁵⁾ W. IX, 2089. Ps. 83 (84) vs. 8 en W. A. IV, S. 509. Ps. 83 (84) vs. 13.

⁶⁾ W. IX, 2314. Ps. 111 (112) vs. 7.

⁷⁾ W. A. IV, S. 467. Ps. 1 vs. 2.

⁸⁾ W. IX, 1844. Ps. 51 (52) vs. 15.

⁹⁾ W. IX, 1607. Ps. 17 (18) vs. 6.

¹⁰⁾ W. IX, 1703. Ps. 32 (33) vs. 3.

¹¹⁾ W. IX, 1643. Ps. 22, (23) vs. 4.

Zelf niet anders spreken dan van vrede ¹⁾. Zijn Woord is een Woord vol van Evangelische genade ²⁾. De Wet kruisigt de harten ³⁾; zij drukt op den mensch als een last ⁴⁾, zij is gelijk een land in zomerdroogte; het Evangelie komt als een overvloedige, genadige regen ⁵⁾. De Wet is een harde steenrots, het Evangelie als een waterstroom ⁶⁾; de woorden van het Evangelie verkwikken het hart, want het zijn woorden van genade en heil ⁷⁾.

De twee beschouwingen zijn hier scherp tegenover elkan- der geplaatst, en zóó zijn ze niet te vereenigen. Ze loopen echter dikwijls ongemerkt in elkander over.

Boven (bladz. 26) werden b.v. een paar uitdrukkingen aangehaald, die als 't ware een overgang vormen. Dikwijls komt de verwarring ook daaruit voort, dat onder Letter, Geest, Wet en Evangelie bij de éene beschouwing iets anders verstaan wordt dan bij de andere.

In weerwil van de moeilijkheid, die deze verschillende beschouwingen en terminologieën den onderzoeker opleveren, is ons echter wel gebleken, dat Luther nergens bij zijne bestrijding van de „Wet” en de „Letter” of het „Oude Testament”, het gezag der Schrift zelve ontkent, mits men Haar maar juist versta, niet naar de letter maar naar den geest. Zijn er nu soms nog andere uitingen, waaruit eene

¹⁾ Ps. v. I, S. 236, 237. Ps. 59 (60) vs. 5.

²⁾ W. IX, 2355. Ps. 118 (119) vs. 28.

³⁾ W. IX, 1612. Ps. 18 (19) vs. 9.

⁴⁾ W. IX, 1899. Ps. 59 (60) vs. 8.

⁵⁾ W. IX, 1946. Ps. 67 (68) vs. 10.

⁶⁾ W. IX, 2321. Ps. 113 (114) vs. 8.

⁷⁾ W. IX, 2383. Ps. 118 (119) vs. 103.

meer vrijzinnige verhouding tot de Schrift zou kunnen worden afgeleid?

Hier komt eene plaats in aanmerking waar Luther text- kritiek uitoefent. Nadat hij nl. bij Ps. 86 (87) vs. 5 de verschillende uitleggers heeft aangehaald, gaat hij voort:

Inter omnes istos, melior fecundum Nostram tranfl. Est lyra. Et fecundum L. XX Augustinus Quia sic forte in greco Habetur quod Mater. quod Zion datiui fit casus Verum- tamen Quia in b. Aug. Textus habet Mater Zion dicet homo. Et in commento habitur. Est homo qui dicitur Mater Zion Et infra; dicitur Mater civitati: Non possum scire an textus vel glofa corrupta. Si enim textus habet Mater Zion dicet homo: manifestum est quod commentum corruptum est mutato verbo activo: Dicit: in passivum dicitur. Si autem I textus habuit. Dicitur textus corruptus est ¹⁾.

De vraag is hier echter, van welken text Luther vermoedt dat hij corrupt zou kunnen zijn. Oogenschijnlijk is hij van meening, dat Augustinus in zijne uitlegging de woorden van den Psalmist anders wedergeeft, dan ze in zijn text staan, en daaruit maakt hij op dat òf de commen- taar òf de text bij Augustinus corrupt moet zijn. Nu is de text, waarvan hier sprake is, niet de „Vulgata”, maar de „Versio antiqua” ²⁾. Iets anders zou het zijn, wanneer Luther zich zóó over de Vulgata of over den grondtext had uitge- laten. Maar ook in dat geval zou het vermoeden van eene

¹⁾ Ps. v. II, S. 78, 79.

²⁾ Deze heeft Mater Sion dicet homo, overeenkomstig de LXX μήτηρ Σιών ἐρεῖ ἄνθρωπος. Eene andere vraag is, of het passivum „di- citur” niet in verband staat met den Hebreuwschen text.

schrijffout in den overgeleverden text nog niet gelijk staan met twijfel aan het gezag der Schrift.

Daarvan vinden wij in dit tijdvak niets. Integendeel, wij treffen plaatsen aan, waar het gebruik der rede bij het onderzoek der Schrift, en het afwijken van Gods Woord en Wet tot eigen leeringen wordt afgekeurd¹⁾. In 't algemeen kunnen wij dus zeggen: Luther erkende in dezen tijd het goddelijk gezag der Schrift en was overtuigd eigen inzicht daaraan te moeten onderwerpen.

Hoe staat het echter met de verhouding tusschen de uitdrukkingen: „Schrift” en „Gods Woord”? Op grond van het voorgaande onderzoek moet men tot de slotsom komen, dat de uitdrukking „Gods Woord”, vooral samenvalt met de uitdrukking „Evangelie”²⁾, zonder echter daarbij de Wet uit te sluiten. Dit gaat door, hetzij we ons op de lijn der Pelagiaansche, of der Augustiniaansche beschouwing bewegen. Want al staat bij de eerste het woord van Mozes tegenover Gods Woord, zoo is daar toch de Wet naar hare eigenlijke bedoeling hetzelfde als het Evangelie³⁾. Volgens de Augustiniaansche beschouwing zijn er in Gods Woord twee bestanddeelen: de stok, de tucht, dus de Wet, en de staf, de vertroosting, dus het Evangelie; dus wordt ook daar de Wet Gods Woord genoemd⁴⁾.

1) Ps. v. II, S. 104. I, S. 388, 389, 425. Ps. 90 (91) vs. 11, 74 (75) vs. 9, 77 (78) vs. 9.

2) Uitdrukkelijk wordt het Evangelie Gods Woord genoemd, b. v. Ps. v. II, S. 61. Ps. 84 (85) vs. 9.

3) Zie boven blz. 15 vv., 23 vv.

4) Zie boven vooral blz. 29, 30.

Van de Schrift in haar geheel zegt Luther, dat Christus er door spreekt, en wel in beide Testamenten¹⁾; dat dit het eerste voorrecht is als het iemand gegeven wordt de woorden der Schrift zóo te lezen, dat men overtuigd is God te hooren spreken²⁾. Dat komt op hetzelfde neer, als wanneer Luther de Schrift Gods Woord genoemd had, en we mogen gerust op grond daarvan ook „Schrift” en „Woord Gods” als synoniemen gebruiken. Toch moet opgemerkt worden, dat Luther de Schrift in haar geheel in dezen tijd nog niet uitdrukkelijk „Gods Woord” heeft genoemd³⁾.

Wij komen nu tot de vraag of Luther in dezen tijd ook nog een ander Goddelijk gezag heeft aangenomen dan het gezag der Schrift. Bestond er voor hem ook nog eene andere Goddelijke openbaring, een ander „Woord Gods”? Er was toen nog geen sprake van eene breuk met de Kerk, dus moet L. in dezen tijd aan de Kerk gezag hebben toegerekend. Dat is ook inderdaad het geval, en wel zien we voor hem dat gezag op verschillende wijze belichaamd.

Vooreerst worden de kerkvaders als gezaghebbend beschouwd; hunne geschriften worden naast de Schrift geplaatst en op plaatsen waar het gezag der Schrift erkend wordt, noemt Luther de Kerkvaders in een adem met de Schrift. Men moet niets doen, zoo zegt Luther, wat niet is

1) Ps. v. I, S. 170, 171. Ps. 44 (45) vs. 3.

2) Ps. v. I, S. 230. Ps. 59 (60) vs. 8. z. o. blz. 14, 15.

3) W. IX, 1641. Ps. 22 (23) vs. 1. cf. W. A. III, S. 139 zegt L. dat de schapen van Christus door Hem geweid worden verbo Dei vel scriptura; maar het is de vraag of hier „vel” explicatief is op te vatten.

volgens de Schrift en de heilige leeraren ¹⁾. Wie de Schrift en de „maiores Ecclesiae” niet wil hooren, die verzoekt God in schrikkelijke vermetelheid ²⁾. Ook bij de uitlegging der Schrift wordt aan hun gezag hooge waarde toegekend. Niemand kan zonder leeraar in de kennis en het verstaan der Schrift toenemen ³⁾. De wijsheid des heils komt uit de Schrift, die zelve onbegrijpelijk is, tot ons door de vaders, de maiores ecclesiae ⁴⁾. L. heeft het meer dan eens ervaren, dat hij zich bij nader onderzoek moest verwonderen over de juistheid van eene verklaring der vaders, waar hij zich eerst niet in had kunnen vinden ⁵⁾.

Toch acht Luther zich bij zijne uitlegging niet geheel aan de oude vaders gebonden. Hij is tegen hen die geene nieuwe uitleggers willen toelaten, en noemt de zoodanigen zelfs dwazen ⁶⁾; hij beoordeelt de verschillende uitleggers, en geeft aan den één boven den ander de voorkeur ⁷⁾; hij plaatst zich soms zelfstandig tegenover al zijne voorgangers ⁸⁾.

Meer officieel nog dan in de Kerkvaders moest het gezag der Kerk tegenover Luther belichaamd zijn in hetgeen door die Kerk als belijdenis was aangenomen, in de z.g. regula fidei. Heeft men eene uitlegging der Schrift vóór zich, die met die regula overeenkomt, dan mag men

¹⁾ Ps. v. II, S. 296. Ps. 118 (119) vs. 24.

²⁾ Ps. v. I, S. 445. Ps. 77 (78) vs. 19.

³⁾ W. IX, 1642. Ps. 22 (23) vs. 2.

⁴⁾ Ps. v. II, S. 208. Ps. 103 (104) vs. 13.

⁵⁾ Ps. v. I, S. 390. Ps. 74 (75) vs. 9.

⁶⁾ Ps. v. II, S. 204, 205. Ps. 103 (104) vs. 10.

⁷⁾ Ps. v. II, S. 78, 79. Zie blz. 31, 32.

⁸⁾ Ps. v. I, S. 360. Ps. 73 (74) en Ps. v. II, S. 279, 280. Ps. 118 (119). Zie blz. 12.

die niet verwerpen, of er eene eigene voor in de plaats stellen, al zou die veel meer evident zijn of met de letter overeenstemmen ¹⁾. Daar tot hetgeen kerkelijk was aangenomen ook de vulgata behoorde, keurde L. het in de ketters af, dat zij den Hebreuwschen text niet tot toelichting, maar tot bestrijding der vulgata gebruikten ²⁾.

Het meest moest echter voor Luther het gezag der Kerk vertegenwoordigd zijn in de dragers van het geestelijk ambt. Niemand, zoo zegt hij dan ook, moet zelf meester willen zijn, men dient zich te onderwerpen aan de geestelijken, die boven ons staan ³⁾. Zij die het Evangelie prediken uit kracht van een ambt, zijn te beschouwen als de mond van Christus, ook al zijn zij persoonlijk niet heilig ⁴⁾. Zelfs zegt hij in eene preek, gehouden vóór 1515, uitdrukkelijk: Slechts hij hoort het Evangelie, die den priester, den „Angelus Dei” hoort ⁵⁾. Luther kent aan dit gezag zeer veel gewicht toe, ook tegenover de letter der Schrift. Wil men den geest der Schrift weten, zoo vrage men hen, die in het ambt gesteld zijn, en niet de letter, die op het papier staat. Dat doen de ketters ⁶⁾.

Wanneer een bisschop of prelaat iets beveelt, zijn wij van Godswege gehouden het te doen. Indien echter de verordening niet goed is, moet hij ze weder opheffen. Evenwel zegt L. een oogenblik te voren, dat de bisschoppen niet te

¹⁾ Ps. v. I, S. 390. Ps. 74 (75) vs. 9.

²⁾ a. a. o.

³⁾ Ps. v. II, S. 208. Ps. 103 (104) vs. 13.

⁴⁾ Ps. v. I, S. 170, 171. Ps. 44 (45) vs. 3.

⁵⁾ o. l. v. a. I, p. 40. Joh. 5 vs. 4, 5.

⁶⁾ Ps. v. I, S. 446. Ps. 77 (78) vs. 19.

veel wetten moeten maken, want wetten maken is gemakkelijk, maar de gehoorzaamheid aan die wetten kan God alléén geven ¹⁾.

Over de hoogste geestelijkheid en den paus, het hoofd der Roomsche Kerk, spreekt Luther in dezen tijd weinig. Wat hij er van zegt, luidt niet bepaald gunstig. Ook pausen en priesters kunnen in het verderf storten ²⁾; en al zouden ze nog zoo heilig zijn, indien ze niet in de eerste plaats zorgen, dat het Woord zuiver verkondigd wordt, dan is het zeker, dat ze voor Gods aangezicht niet als herders maar als wolven, niet als pausen maar als afgodsbeelden (idolae) zullen komen te staan ³⁾.

Over 't algemeen, in theorie, houdt Luther dus aan het gezag der Kerk in dezen tijd vast, en laat hij zich daardoor ook binden bij de uitlegging der Schrift. Maar hij is voor zich persoonlijk in de praktijk reeds tamelijk vrij ten opzichte van zijne voorgangers in de uitlegging, en uit hetgeen hij zegt over priesters en pausen blijkt hoe hij bij alle onderworpenheid onder hun ambt zich toch scherpe kritiek veroorlooft op de wijze waarop zij dat ambt bedienen.

Hoe is nu de verhouding tusschen de Kerk en Gods Woord? De Kerk plant wel het Woord van geslacht tot geslacht voort ⁴⁾, maar zij maakt niet zelf uit wat Gods Woord is; zij is gevangen in de autoriteit der Schrift ⁵⁾;

¹⁾ W. IX, 2089, 2090. Ps. 83 (84) vs. 7. Volgens den text bij Walch zou Luther zich nog vrijer hebben uitgelaten, doch is de vertaling die hij geeft onjuist blijkens W. A. III, S. 461.

²⁾ W. IX, 1786. Ps. 41 (42) vs. 12.

³⁾ o. l. v. a. I, p. 34 Sermo Joh. 5 vs. 4, 5.

⁴⁾ Ps. v. I, S. 122. Ps. 32 (33) vs. 7.

⁵⁾ Ps. v. I, S. 174. Ps. 44 (45) vs. 10.

zij is uit of door het Woord geboren ¹⁾, op het Woord grond ²⁾, zij wordt door het Woord levend gemaakt ³⁾ en bewaard ⁴⁾. Men kan dus zeggen, dat volgens Luther de Kerk er is om het Woord, opdat het Woord gepredikt worde; en wanneer de Kerk met eene weide vergeleken wordt waarop de zielen worden geweid, dan is het Woord het voedsel dat ze aldaar krijgen ⁵⁾.

Op zichzelf beschouwd stelt Luther het woord der Kerk niet gelijk met Gods Woord, noemt het ook niet zóo. Wel komt hij zeer dicht daarbij, wanneer hij over het gepredikte Woord spreekt ⁶⁾; doch moet hier juist onderzocht worden waarop de waarde van het gepredikte Woord berust.

Wel beperkt Luther op éene plaats het gepredikte Woord tot het woord van den priester, den ambtsdrager; maar boven is aangetoond, dat hij die ambtsdragers niet voor onfeilbaar houdt, en dat hij hunne waarde voor God juist daarvan afhankelijk maakt, of zij het woord zuiver verkondigen. Ook moet opgemerkt worden, dat die beperking van het gepredikte Woord tot de ambtsdragers reeds in dezen tijd door Luther niet overal wordt volgehouden. Op de plaats waar hij den prediker ex officio ecclesiae vergelijkt met den mond van Christus, wordt zulks ook gezegd van allen die waarlijk heilig zijn, al prediken ze niet in 't openbaar, en van allen die het Evangelie prediken, ook al zijn

¹⁾ Ps. v. I, S. 329. Ps. 70 (71) vs. 6.

²⁾ Ps. v. II, S. 216. Ps. 103 (104) vs. 24.

³⁾ Ps. v. I, S. 110. Ps. 30 (31).

⁴⁾ Ps. v. I, S. 171. Ps. 44 (45) vs. 3.

⁵⁾ W. IX, 1641. Ps. 22 (23) vs. 1.

⁶⁾ Zie blz. 35 n. 4 en 5.

ze persoonlijk niet heilig, maxime quando ex officio et auctoritate Ecclesiae et publice docent; dus zijn daar de ambtsdragers wel in 't bijzonder maar toch niet uitsluitend genoemd ¹⁾. Ook zegt hij elders, dat de uitleggingen der vromen zijn te beschouwen als stukken van het Evangelie ²⁾.

Hieruit volgt, dat de waarde van het gepredikte woord niet daarop berust, dat het van de Kerk uitgaat. Ze kan volgens Luthers meening in dezen tijd berusten op de heiligheid of vroomheid van den persoon die het spreekt, maar toch vooral daarop, dat het overeenkomt met het Evangelie.

Is nu dit gepredikte woord op éene lijn te plaatsen met de Heilige Schrift? Soms wordt het spreken van God door den mond der menschen als in éenen adem genoemd met het spreken door de Schrift ³⁾. De tegenwoordige verkondiging van het Evangelie wordt zelfs hooger geacht dan het Woord van Mozes; tegenwoordig heeft men het Woord Gods zelf, terwijl Mozes dit Woord volgens Luther wel heeft aangekondigd, maar niet zelf gebracht ⁴⁾. Doch de prediker heeft daarbij niet te putten uit eigen hersenen, maar uit de Schriften der Apostelen en groote leeraren ⁵⁾. Mitsdien staat, wat het gezag aangaat, de Schrift, vooral die des Nieuwen Verbonds, hooger dan het gepredikte Woord. Wat echter de werking aangaat, acht L. op éene plaats het gepredikte

¹⁾ Ps. v. I, S. 170, 171. Ps. 44 (45) vs. 3.

²⁾ W. IX, 1844. Ps. 50 (51).

³⁾ Ps. v. I, S. 170, 171. Ps. 44 (45) vs. 3.

⁴⁾ Ps. v. II, S. 62, Ps. 84 (85) vs. 9. z. o. S. 82, Ps. 86 (87) vs. 7 en S. 325, Ps. 118 (119) vs. 72.

⁵⁾ W. IX, 2231. Ps. 103 (104) vs. 12.

Woord krachtiger dan het geschrevene ¹⁾. Ook wordt dit gepredikte Woord het Woord des Heeren, Gods Woord genoemd ²⁾.

Nog hooger dan het gepredikte Woord waardeert Luther soms het „Inwendig Woord”, de onmiddellijke openbaring Gods. Op dit inwendig woord werd door velen, die zich met of na Luther tegen Rome stellen, groote nadruk gelegd. Het zal van belang zijn te vernemen, welke waarde Luther daaraan gehecht heeft, en of wij, wanneer wij bij hem de uitdrukking „Gods Woord” vinden, ook aan zoodanige inwendige openbaring hebben te denken.

Inderdaad treffen wij plaatsen aan waar dit inwendig woord hoog gewaardeerd wordt. Bij de bede Ps. 34 (35) vs. 3 „zeg tot mijne ziel: Ik ben uw heil” voegt hij: door Uw woord in mijn binnenste ³⁾. Door het inwendig Woord wordt de ziel omhoog geheven ⁴⁾. De Geest leert den mensch in zijn binnenste ⁵⁾. Dat is het ware spreken Gods, met Zijn onzichtbaar Woord ⁶⁾. Dat Woord alléén is almachtig en heeft werking ⁷⁾, terwijl het uitwendig woord dikwijls dood blijft, en geen steun geeft voor ons vertrouwen ⁸⁾.

¹⁾ o. l. v. a. I, p. 55, 56 sermo de propria sapientia et voluntate. Mt. 23 vs. 24.

²⁾ b.v. Ps. v. I, S. 171, II, S. 82.

³⁾ W. IX, 1718.

⁴⁾ Ps. v. I, S. 132. Ps. 35 (36) vs. 6.

⁵⁾ W. IX, 1823. Ps. 48 (49) vs. 5.

⁶⁾ Ps. v. I, S. 98. Ps. 27 (28) vs. 1.

⁷⁾ Ps. v. I, S. 184. Ps. 49 (50) vs. 1.

⁸⁾ Ps. v. I, S. 166, 167, 236, 237. Ps. 44 (45) vs. 2. Ps. 59 (60) vs. 5.

Luther neemt eene drievoudige wijze van openbaring Gods aan: éene, door het uitwendig woord, de letter, eene andere door den Geest, in het geloof, aan de heiligen in dit leven; daarmede zal wel bedoeld zijn hetgeen elders het „Inwendig Woord” wordt genoemd, en éene hiernamaals in den hemel, geheel onmiddellijk¹⁾. Eene andere voorstelling vinden wij op eene plaats, die boven reeds bij het gepredikte woord is aangehaald: de hoogste trap is aldaar de inwendige, onmiddellijke openbaring, zooals de profeten ze deelachtig worden, de tweede is het gepredikte, en de derde het geschreven Woord²⁾.

Op te merken is hier verder, dat de tegenstelling tusschen uitwendig en inwendig Woord op sommige plaatsen in verband komt te staan, ja zelfs overgaat in de tegenstellingen tusschen Letter en Geest, Wet en Evangelie enz. die boven zijn behandeld. Dat het voor L. niet hetzelfde is, ziet men duidelijk op eene plaats waar hij twee verklaringen geeft van de uitdrukking „loqui in aliquo” en het tegenovergestelde „loqui extra aliquem”. Deze kunnen volgens hem beteekenen: in het binnenste van iemand spreken met een geestelijk woord, hetgeen alléén van God mogelijk is, en daartegenover: spreken tot iemand met het uitwendig woord. Doch kan die uitdrukking ook anders worden verstaan, namelijk: spreken over de dingen die het inwendige,

¹⁾ Ps. v. I, S. 174, 175. Ps. 44 (45) slot, en W. IX, 2071. Ps. 78 (79) vs. 20, hier de derde wijze van openbaring „in clara visione” volgens W. A. III, S. 606. Dus is het niet zeker of hier uitsluitend aan den hemel, dan wel ook aan eene extase in dit leven gedacht is.

²⁾ o. l. v. a. I, p. 55, 56.

het binnenste leven van iemand aangaan, en daar tegenover: spreken over de meer uitwendige dingen. Spoedig vloeien echter beide tegenstellingen weder ineen, wanneer hij zegt: Wie het Evangelie wil hooren moet niet verwachten, dat het over uitwendige dingen zal spreken, daarom moet hij in zich gekeerd zijn (intus in se esse); het wordt ook van binnen in den geest gehoord, en niet in het vleesch of in de letter vernomen¹⁾. Op eene andere plaats worden tegenover elkander gesteld de uitwendige, geschreven wet van Mozes, en de inwendige genadewerking Gods, de gerechtigheid van Christus, die niet geschreven kan worden²⁾. Ook het Evangelie is echter, zoolang het slechts in woorden en letters is uitgedrukt, eene onvolmaakte wet, tenzij God het inwendig leert³⁾. Ook de prediker onder de Nieuwe Beëindiging kan ons alléén zeggen wat we kwaad hebben gedaan en wat we schuldig zijn; wat ons vergeven, wat ons geschonken is, dat zegt God den mensch in het hart⁴⁾.

Deze tegenstelling tusschen hetgeen uiterlijk en hetgeen meer innerlijk is, die hier Luthers opvatting van de verschillende wijzen der openbaring Gods beheerscht, staat in nauw verband met zijne verhouding tot de mystiek. Wanneer hier over mystiek gesproken wordt, is door mij die uitdrukking in engeren zin bedoeld, dus niet alle gemeenschapsleven met God of met Christus, niet alles wat dieper gaat dan rationalisme, dogmatisme of moralisme, maar die richting waarbij het gevoel van onmiddellijke gemeenschap

¹⁾ Ps. v. II, S. 61, 62. Ps. 84 (85) vs. 9.

²⁾ Ps. v. I, S. 330, 331. Ps. 70 (71) vs. 15.

³⁾ W. IX, 1981. Ps. 70 (71) vs. 16.

⁴⁾ Ps. v. I, S. 237. Ps. 59 (60) vs. 8—10.

met den Oneindige, of het oneindige, het opgaan daarin, de hoofdzaak is; de richting dus waarbij men vooral denkt aan namen als Boeddha, Plotinus en Ruisbroeck, en welker eigenaardig herleven in den tegenwoordigen tijd beschreven is door dr. H. M. van Nes ¹⁾.

Neiging tot mystiek is op verschillende plaatsen bij hem waar te nemen. Hij spreekt van „tranen van aandacht en hope” (lacrimae devotionis et spei) die de ziel op ongeloofelijke wijze verkwikken ²⁾. Men moet Gods goedheid gesmaakt hebben, vóórdat men haar goed zal kunnen gelóoven ³⁾. De woorden „Kust den Zoon” in Psalm 2 vs. 12 drukken volgens hem uit de meest innige en volmaakte vereeniging der ziel met Christus ⁴⁾. Tweemaal haalt hij met instemming aan den grooten vertegenwoordiger der Nieuw-Platonisch-Christelijke mystiek, den schrijver van het boek dat op den naam staat van Dionysius Aropagita ⁵⁾. Diens theologie zoekt volgens Luther niet langs den altijd onvolmaakten weg des verstands, maar langs den weg van negatie, van extase, Gode nabij te komen, daar Hij boven elk woord, ja boven alle gedachte verheven is. Zulke theologie kan men niet beoefenen door veel te spreken en te disputeeren, maar in het diepste stilzwijgen der ziel, in raptu et extasi; vooral des nachts, als men niets ziet, ook in overdrachtelijken zin, dat men al wat buiten ons is heeft vergeten, gansch naar binnen is gekeerd,

¹⁾ De Nieuwe Mystiek. Rotterdam 1900.

²⁾ W. IX, 1781. Ps. 41 (42) vs. 4, cf. W. A. III, S. 233.

³⁾ W. IX, 1713. Ps. 33. (34) vs. 9.

⁴⁾ Ps. v. I. S. 27, 28.

⁵⁾ Ps. v. I, S. 92 en S. 253, 254. Ps. 17 (18) vs. 12 en Ps. 64 (65) vs. 2.

en als men niets van hetgeen zichtbaar is meer hoort of ziet. Dat is de ware theologie, die echter niet bekroond wordt door eenige universiteit, maar door den Heiligen Geest ¹⁾.

Toch zijn er punten, die er op wijzen, dat L. in deze mystiek niet de volle bevrediging vond, niet geheel en al opging. De hoogste mystiek, waarover, zooals hij zich uitdrukt, velen veel te zeggen hebben, wil hij ter bespreking overlaten aan degenen die er verstand van hebben ²⁾. Ook bij het spreken over de „tranen der aandacht en der hope”, en het „smaken van de goedheid Gods”, wijst hij niet op eigen ervaring, maar op die van anderen, Bonaventura, Hugo en Bernardus, b. v. als iemand, zoo zegt hij, de ziel van den h. Bernardus had, zoo zou hij het „smaken van de goedheid Gods” wel verstaan ³⁾. Hieruit blijkt dat L. dit beschouwde als iets waartoe hij wel meende te moeten komen, maar waartoe hij nog niet gekomen was. Grootte aanvechting heeft hij daarover gehad; in 1540 verhaalt hij nog in eene preek, hoe hij vroeger in een hoek is gekropen en gewacht heeft, of God hem „ein Eigenes machen würde” ⁴⁾. Eigenaardig is het ook, dat bijna alle plaatsen die we aanhaalden over inwendig woord en mysticisme, te vinden zijn in het eerste deel der Psalmenvorlesungen. Zou Luther reeds tijdens het vervaardigen van die uitlegging eenigszins van die hooge waardeering zijn teruggekomen? Ook in het eerste deel breekt soms Luthers nuchtere geest op merk-

¹⁾ a. a. O. en S. 409. Ps. 76 (77) vs. 7.

²⁾ Ps. v. I, S. 383. Ps. 74 (75) vs. 4.

³⁾ W. IX, 1713, 1781. Zie blz. 42.

⁴⁾ 20², S. 414. Predigt über die Geschichte des Osterlamms.

waardige wijze door mystieke beschouwingen heen. Boven werd aangehaald, hoe hij het „mediteeren” in de stilte der nacht aanprijst. Op eene andere plaats zegt hij wel, dat de ware verlichting tot het verstaan der Schrift van God moet komen, dat iemand zeer geleerd kan zijn zonder haar te hebben; maar niet alle verlichting komt van God, soms komt zij van den duivel; waaraan is die verlichting des duivels nu te kennen? Daaraan, dat zij komt op verkeerde tijden, b. v. terwijl men in het koor Gode ter eere zingt, of des nachts, wanneer men behoort te slapen, want God is een God van orde ¹⁾).

Evenmin als bij de mystiek, is Luther dan ook consequent in zijne uitsluitende waardeering van het „Inwendig Woord”. Aan de bede „Leer Gij mij”, voegt hij toe „inwendig”, maar ook: „door Uwen Geest en door de bediening des Woords” ²⁾. Kort nadat hij alléén aan het inwendig woord kracht heeft toegekend, vergelijkt hij toch ook het gepredikte woord met een zwaard, waardoor de vijand overwonnen wordt ³⁾. Waar in den text sprake is van de „Stem Gods” of het „Woord Gods”, wordt dit dikwijls eenvoudig uitgelegd als het in ’t openbaar gepredikte Evangelie, het Woord dat God door de profeten en apostelen doet verkondigen ⁴⁾. Nog vóór 1515 heeft Luther eene merkwaardige preek gehouden; daar wordt zonder dat de text (Joh. 5 vs. 4 en 5) er rechtstreeks aanleiding toe geeft, het Woord

¹⁾ Ps. v. I, S. 285, 286. Ps. 67 (68).

²⁾ W. IX, 2349, 2368. Ps. 118 (119) vs. 12, 64.

³⁾ Ps. v. I, S. 236, 237. Zie blz. 51 n. 3.

⁴⁾ W. IX, 1595, 1677, 1957. Ps. 17 (18) vs. 4, 28 (29) vs. 3, 67 (68) vs. 34.

zeer op den voorgrond geplaatst, zooals het werkt en den mensch bekeert. Dat hiermede bedoeld is het uitwendige, gepredikte Woord Gods, blijkt duidelijk uit de waarschuwingen die er mede gepaard gaan voor eene valsche leer, daaruit dat als hoofdzaak geeischt wordt dat de priesters overvloedig zijn in alle woord der waarheid, en dat woord verkondigen. Slechts hij hoort het woord der waarheid, zoo zegt L. daar, die het Evangelie hoort, en slechts hij hoort het Evangelie, die den priester hoort ¹⁾. Ook zegt L. zelfs reeds in dezen tijd, dat Christus zich in dit leven slechts door het gepredikte Woord aan ons openbaart; de persoonlijke verschijning komt eerst hiernamaals. Het Woord wordt niet anders dan door het gehoor ontvangen. God openbaart het door den dienst van de Apostelen en hunne opvolgers ²⁾.

Staan deze beide beschouwingen nu zonder overgang naast elkander? Is hetgeen God den mensch in zijn binnenste leert, geheel iets anders als wat Hij tot het oor brengt door het Evangelie? Op eene plaats zegt Luther, dat het niet hetzelfde is, maar erkent hij toch, dat het gepredikte Woord een instrument is om levende woorden in het hart te schrijven ³⁾. Op andere plaatsen krijgen we meer den indruk, dat er niet alleen verband bestaat, maar dat het in den grond der zaak, wat den eigenlijken inhoud aangaat, hetzelfde woord is. Zoo plaatst hij b. v. bij de text-woorden: „God zond Zijn Woord”, de toevoeging „het inwendige door ingeving”, maar hij voegt er in eene noot

¹⁾ o. l. v. a. I, p. 30—41, vooral p. 31—34, 40, 41.

²⁾ Ps. v. II, S. 59, 60. Ps. 84 (85) vs. 8, 9.

³⁾ Ps. v. I, S. 166, 167. Ps. 44 (45) vs. 2.

aan toe: „Gods Woord dient dus niet alleen tot leering, maar ook tot vermaning en opwekking der tragen”¹⁾. Bij deze opmerking denkt men meer aan het objectieve, geopenbaarde Evangelie. Elders wordt dit nog duidelijker, vooral waar Luther ook spreekt over de tegenstelling tusschen de Wet en het Evangelie. Ook het Evangelie, zoo leert L., blijft eene onvolmaakte wet, tenzij God het van binnen leert²⁾. De prediker onder de nieuwe bedeeing kan wel aanzeggen wat men schuldig is te doen, wat men voor kwaad gedaan heeft; maar wat ons vergeven, wat ons geschonken is, dat kan hij niet „in alterum transferre”: hij kan het wel tot aan het oor brengen, maar God moet het in het hart zeggen. In dit verband noemt L. kort tevoren het uitwendig woord in tegenstelling met het inwendige, een woord „in alterum vas transfusum”, in een ander vat overgegoten; het heeft een anderen persoon aangenomen; onder de oude bedeeing staat het bij het inwendige ten achter en wat de duidelijkheid en wat de werking aangaat, onder de nieuwe alleen wat de werking aangaat³⁾; dus niet wat den eigenlijken inhoud betreft, want die is toch ook in het Evangelie volgens de Augustiniaansche opvatting: genade.

We mogen aannemen, dat Luther zich de zaak ongeveer zóo voorstelt: Dat wat God openbaart, is vooral het Evangelie naar zijne eigenlijke bedoeling. Dit heeft Hij den mensch bekend gemaakt door de Schrift, door het gepredikte Woord; maar zóo komt het alléén tot het oog en het

1) W. IX, 2276. Ps. 106 (107) vs. 20.

2) W. IX, 1981. Ps. 70 (71) vs. 16.

3) Ps. v. I, S. 236, 237. Ps. 59 (60) vs. 8—10.

oor. Het hart verlichten, tot het hart spreken, in het hart werken, is wederom eene bijzondere werking Gods; maar Hij gebruikt het uitwendig Woord als middel, Hij doet het met hetzelfde Woord. Dat is in den grond der zaak niet zóo verschillend van de gereformeerde leer, die ook erkent, dat God het hart moet openen voor het Woord en het er in brengen, dat de mensch het uit zichzelf niet kan aannemen, terwijl ze aan de andere zijde daaraan vasthoudt, dat God Zich van het Woord als van een middel, een instrumentum, bedient¹⁾. Evenals daar zullen we bij Luther bij zoodanige uitingen niet alleen mystieke, maar vooral anti-pelagiaansche bedoelingen moeten veronderstellen. Toch blijft bij hem ten slotte de tegenstrijdigheid eenigszins bestaan; het laat zich wel verklaren, maar niet met elkander overeenbrengen, wanneer L. op sommige plaatsen aan het inwendig Woord zoo uitsluitend werking toekent, maar dan toch doorlopend het uitwendig Woord zoo hoog waardeert. Dit blijkt echter, dat ook Luthers waardeering van het inwendig Woord ons niet verbiedt vooral te denken aan het objectieve geopenbaarde Woord, natuurlijk opgevat naar zijne innerlijke bedoeling, wanneer wij in dezen tijd bij Luther van „Gods Woord” hooren.

Was bij Luthers beschouwingen over het „Inwendig Woord” de invloed der mystiek te bespeuren, er is nog eene beteekenis, waarin de uitdrukking „Gods Woord” kan gebezigd worden en dikwijls vooral door de mystieken gebezigd wordt; in aansluiting aan Joh. I kan namelijk onder

1) Dordtsche leerregelen I, 3, 4, 6, 16, III, IV, 6, 8—11. Heidelb. Cat. vr. 21, 65.

het „Woord Gods” verstaan worden de Zoon Gods, het Woord, dat in den beginne bij God was, en dat vleesch geworden is. De mystieken leggen vooral nadruk op den „Christus in ons”, en konden in dien zin ook spreken van het Woord Gods, dat in ons woont.

Hoe staat het in dit opzicht met Luther? We treffen eene plaats aan waar het „Woord” uitgelegd wordt als het „Vleeschgeworden Woord”¹⁾. Op eene andere plaats erkent hij wel, dat de „stem des Heeren” eigenlijk Christus zelf is, maar meent er toch beter onder te moeten verstaan de stem van het Evangelie, die door de Apostelen in alle landen gepredikt wordt²⁾. Vooral echter trekt hier onze aandacht eene preek, die gehouden is in het jaar 1515, en waarin opzettelijk over dit onderwerp wordt gehandeld. Daar verklaart Luther vooreerst, hoe men het zich heeft voor te stellen, dat Christus „het Woord” genoemd wordt³⁾. Elk mensch heeft namelijk volgens hem een „inwendig” en een „uitwendig” woord. Onder dat „inwendig woord” verstaat Luther de gedachten, het verstand, de wijsheid, de raadslagen van den mensch. Dat alles blijft verborgen voor anderen, tenzij hij het zelf openbaart, er over spreekt, en dit is dan zijn „uitwendig woord”⁴⁾. Zóo heeft ook God Zijn „inwendig woord”, d. w. z. Zijne gedachten, Zijne raads-

¹⁾ W. IX, 1609. Ps. 18 (19) vs. 2.

²⁾ W. IX, 1677. Ps. 28 (29) vs. 3. Zoo reeds in de annotationes bij dezelfde plaats W. A. IV, S. 485.

³⁾ o. l. v. a. I, p. 45 sqq. sermo in Natali Christi.

⁴⁾ Onder „inwendig woord” is dus hier niet te verstaan hetgeen boven behandeld werd, de onmiddellijke openbaring Gods in het hart van den mensch.

besluiten, Zijne wijsheid. Dezelve zouden anders bij Hem verborgen blijven, maar in Christus heeft Hij ze geopenbaard, toen Hij in het vleesch kwam. Zóo heet de Christus „Gods Woord”. Het doel waarmede deze openbaring van het vleesch geworden Woord is geschied, drukt Luther in aansluiting aan het Athanasiaansche *αὐτὸς ἐνῆνθρώπησεν ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν*¹⁾ aldus uit: „Daarom werd het Woord „vleesch”, opdat het vleesch „Woord” zoude worden, zóo wordt God mensch, opdat de mensch God zou worden. Dat was de leer, die door de wijsgeerig en mystiek aangelegde kerkvaders in de plaats gesteld was van het Evangelie van Gods genade, die Hij om Christus wil aan zondaren betoont. Men meende den Christus, het „Woord” in zich op te nemen, door mystieke vereeniging, ook in het Avondmaal; men zocht hetgeen menschelijk was te dooden, en dacht zóo de „vergoddelijking” te bereiken. Is dat bij Luther hier ook geheel en al zóo? Hoe stelt hij het zich voor, dat de mensch wordt tot God, of tot het Woord? Hij begint met te zeggen, dat zulks niet in letterlijken zin is op te vatten, dat wij „God” of „het Woord” zouden worden²⁾. Hij spreekt van een aannemen van het Woord door het geloof; en daarbij komt hij er onwillekeurig toe, onder het „Woord” niet den Christus zelf te verstaan, maar het geopenbaarde Woord Gods, het Woord zooals het als ’t ware omhuld is

¹⁾ Migne Patrologia Graeca, t. XXV, p. 192. Z. o. Friedrich Loofs, Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte. Zweite Auflage. Halle a. S. 1890. S. 131.

²⁾ Kort na het houden dezer leerrede, in 1516, waarschuwt L. in eene andere preek ten sterkste voor de aanmatiging, zelf heilig of God te willen zijn. o. l. v. a. I, p. 133.

met klank en letters. Daarbij zullen wij in het geloof moeten blijven; het eigenlijke Woord, dat in het andere als in een omhulsel ligt opgesloten, zal ons eerst hiernamaals onthuld worden ¹⁾. Zoodanigen overgang der begrippen zien we ook elders, meer in 't begin van deze preek; en terwijl daarbij op éene plaats meer aan inwendige openbaring moet gedacht worden, is het kort daarop duidelijk dat het uitwendige, gepredikte Woord wordt bedoeld. Christus, het Woord Gods, wordt daar voorgesteld, als door de prediking nederdalende tot allerlei volkeren ²⁾. Deze neiging, om in plaats van het Woord in den zin van den „Christus”, het gepredikte Woord te nemen, blijkt ook nog uit het volgende: We vinden bij de kerkvaders, b. v. Ambrosius, de voorstelling, dat gelijk de maagd Maria den Christus, het Woord Gods, als zaad in zich heeft ontvangen, zoo ook elke ziel het Woord, den Christus, in zich moet opnemen, en dit ook doet als zij de kuischheid bewaart ³⁾. Nu zien we bij Luther op eene plaats iets soortgelijks ⁴⁾. Hij noemt het Woord Gods een heilig zaad, dat de ziel opneemt, zonder daarbij hare maagdelijkheid te verliezen; ter vergelijking

¹⁾ p. 53, 54.

²⁾ p. 48, 49.

³⁾ Opp. studio et labore Monachorum ordinis S. Benedicti, e congregatione S. Mauri. Tomus primus Parisiis MDCLXXXVI 1240 Expositio Evang. sec, Luc. Lib. II, c. 26.

⁴⁾ o. l. v. a. I, p. 77 sermo contra vitium detractionis A. 1515 habitus: Sicut enim verbum Dei est semen sanctum, quod anima concipit sine violatione, imo ad conservationem virginittatis suae, sicut beata virga filium Dei, ita verbum detractoris est semen diaboli spurium et adulterinum, corrumpens animam virginem in auditore.

haalt hij aan de H. Maagd; alles herinnert aan Ambrosius. Toch blijkt uit de tegenstelling met het volgende, dat Luther daar niet denkt aan een mystiek in zich opnemen van den persoon van Christus, maar aan het gepredikte Woord.

Uit dit alles blijkt dus dat Luther, hoezeer hem ook zijne geestelijke leidlieden op het „Inwendig Woord”, of op het Woord in den zin van den „Christus in ons” wezen, toch telkens weder in zijne gedachten bij het geopenbaarde Woord terecht komt. Hoe hoog hij dan ook in theorie de mystiek en het „Inwendig Woord” moge prijzen, toch is er ook in dezen tijd geen sprake van dat we hem bij de echte mystieken of mannen van het „Inwendig Woord” zouden mogen rekenen.

Hiermede is nagegaan alles wat door Luther in dezen tijd „Gods Woord” kon genoemd worden. De vraag is nu, wat wij vooral onder „Gods Woord” hebben te verstaan wanneer wij die uitdrukking in deze periode bij Luther vinden. Goddelijk gezag kende Luther aan de Heilige Schrift toe; doch hoewel er uitlatingen van hem zijn, die daarop neêrkomen, zoo vinden we toch niet den term „Gods Woord” voor de Schrift in haar geheel gebruikt. Maar vooral was 't het Evangelie dat door Jezus Christus en de Apostelen verkondigd wordt, en dat ook in het Oude Testament te vinden is, mits men hetzelfde juist versta. De Kerk heeft voor Luther gezag in dezen tijd, maar wat zij zegt wordt als zoodanig toch niet met Gods Woord gelijk gesteld. Wel wordt het gepredikte woord Gods Woord genoemd. Ook hetgeen inwendig in het hart geopenbaard wordt, is Gods Woord, maar hoewel Luther in theorie daarop grooten na-

druk- legt, kwam hij toch in de praktijk telkens weder op het objectief geopenbaarde, geschrevene en gepredikte woord uit. Ook waar oorspronkelijk gedacht werd aan het Woord in den zin van den Logos, bleek hetzelfde het geval te zijn.

Als we nu vragen welke definitie Luther van „het Woord Gods” in dezen tijd zou hebben gegeven, kunnen we ongeveer zeggen: Het is het Evangelie, dat vervat is in de Schriften, vooral van het Nieuwe Verbond, dat door menschen gepredikt wordt, maar door God Zelf den mensch in het hart gelegd wordt. Bij de nauwe verwantschap echter tusschen de begrippen: Evangelie, Schrift en Gods Woord¹⁾, zal het geoorloofd zijn, wanneer we nu de beteekenis en de werking van het Woord Gods in de praktijk nagaan, hetgeen van het Evangelie of de Schrift gezegd is, te behandelen als ware het gezegd van Gods Woord.

Schriftkennis op zichzelf acht Luther echter niet genoeg; al ware iemand ook nog zoo geleerd in de Schrift, het ware toch nog mogelijk dat God hem verwierp²⁾. Al wat geschreven is, is tot onze zedelijke leering geschreven, zoo paraphraseert Luther Rom. 4 vs. 15³⁾; niet alleen tot leering dient Gods Woord, maar ook tot vermaning en vertroosting⁴⁾. Op het leven komt het dus aan.

Voor het leven acht nu Luther juist het Woord van groote

¹⁾ Hoezeer die termen verwant zijn, blijkt o. a. uit de uitdrukking Ps. v. I, S. 279, Ps. 67 (68) vs. 5: verbum Evangelii vocale vel scriptum id est Scriptura Sancta.

²⁾ Ps. v. I, S. 284, 285.

³⁾ Ps. v. I, S. 307, Ps. 68 (69) slot.

⁴⁾ W. IX, 2276. Ps. 106 (107) vs. 20.

waarde. Hij noemt het een uitnemenden schat¹⁾. Licht, waarheid, wijsheid, ondervinding is er in de Schrift te vinden²⁾. Hare autoriteit is doordringend en vurig, als gloeiende kolen³⁾. Hoe belangrijk de plaats is, die het Woord in Luthers gedachten inneemt, zien wij vooral uit de vele allegorische verklaringen, waarin hij onder alle mogelijke dingen het Woord verstaat. Als er in den text sprake is van pijlen die verschoten worden⁴⁾, van wolken die donderen⁵⁾, van regen die het aardrijk bevochtigt⁶⁾, van bronnen waaruit men water scheppen kan⁷⁾, van weiden waarop het vee geweid wordt⁸⁾, van een staf waarmede het geweid wordt⁹⁾, overal denkt Luther aan het Woord. Soms is de weg wel eenigzins gezocht, langs welken Luther in zijne verklaring tot het Woord komt. Als b. v. de Psalmist zegt: „Ik zal Sukkoth meten,” voegt Luther er aan toe: met het richtsnoer van het Evangelie¹⁰⁾. Waar er sprake is van spijze voor het vee, verstaat hij er in beide uitleggingen onder: het noodige onderhoud voor de dienaren des Woords¹¹⁾, en onder de heupen van den koninklijken Bruidegom in

¹⁾ Ps. v. II, S. 321. Ps. 118 (119) vs. 66.

²⁾ Ps. v. I, S. 271. Ps. 67 (68) vs. 14.

³⁾ W. IX, 1595. Ps. 17 (18) vs. 14.

⁴⁾ W. IX, 1921. Ps. 63 (64) vs. 5, 8.

⁵⁾ W. IX, 2032. Ps. 76 (77) vs. 18.

⁶⁾ W. IX, 1927, 1928. Ps. 64 (65) vs. 10.

⁷⁾ Ps. v. I, S. 282. Ps. 67 (68) vs. 27.

⁸⁾ W. IX, 1641. Ps. 22, (23) vs. 2, 2006, Ps. 73 (74) vs. 1, 2173, Ps. 94 (95) vs. 7.

⁹⁾ W. IX, 1643. Ps. 22 (23) vs. 4.

¹⁰⁾ W. IX, 1899. Ps. 59 (60) vs. 8.

¹¹⁾ W. IX, 2232 en Ps. v. II, S. 209, 210. Ps. 103 (104) vs. 14.

Ps. 45 verstaat hij de leidlieden van het Evangelie, omdat ze aan hunne zijde het zwaard des Woords hebben, of ook de menschelijke natuur van Christus, omdat Hij door dezelve Zijn Woord op aarde bracht¹⁾. Ook de schoen, dien David op Edom werpt, wordt verstaan als het Woord, dat tot dit volk gebracht wordt²⁾. Klaarblijkelijk hebben zulke verklaringen bij Luther de voorkeur; zoo verkiest hij eene, die vooral wijst op het Woord Gods, boven eene andere waar op dit Woord niet zóo de nadruk wordt gelegd³⁾.

Wat voor het vee de weide is, voor den mensch zijn huis, voor den vogel het nest, voor de gems de rots en voor den visch de stroom, dat zijn de Heilige Schriften voor de geloovige ziel⁴⁾. In het Woord komt God tot ons⁵⁾. Door het Woord doet God alle dingen⁶⁾.

Daarom is Luther ook zoo zeer tegen hen gekant, die een afkeer hebben van de studie der Schrift, en de voorkeur geven aan de meeningen der wijsgeeren, de fabelen der dichters en de procedures der juristen⁷⁾. Hij noemt hen dwazen die zeggen: Wat heb ik aan den Bijbel en het Evangelie⁸⁾? Neen, dag en nacht bladere men er in⁹⁾. Het Woord is het waard dat men er ook een beker van

1) W. IX, 1802. Ps. 44 (45) vs. 4.

2) W. IX, 1901. Ps. 59 (60) vs. 10.

3) Ps. v. II, S. 320, 321. Ps. 118 (119) vs. 66.

4) W. IX, 2088. Ps. 83 (84) vs. 4.

5) W. IX, 2181. Ps. 95 (96) vs. 13.

6) W. IX, 1954. Ps. 67 (68) vs. 29.

7) Ps. v. I, S. 441. Ps. 77 (78) vs. 18.

8) Ps. v. I, S. 409. Ps. 76 (77) vs. 9.

9) o. l. v. a. I, p. 40, 41. Sermo Joh. 5 vs. 4, 5.

zwaar lijden voor over heeft¹⁾. Dat wij het toch, zoo zegt hij, naar waarde konden beseffen, wat het is te zeggen: God spreekt, God belooft, God dreigt. Wie moest er dan niet sidderen tot in 't binnenste merg? Het is een groot Woord, ontzaglijk en vreeselijk klinkt het: Ziet, een Woord Gods! Zalig zijn zij, die het Woord Gods hooren, het Woord van die hooge Majesteit, die alles met Haren wenk samenhoudt, maakt en voleindigt²⁾!

Uit dit alles blijkt genoegzaam hoe hoog Luther het Woord waardeerde. Aan dit Woord schrijft hij in de eerste plaats den aanvang van het geestelijk leven, de bekeering, toe. Dat de menschen Gode worden toegebracht, geschiedt vooral door 't Woord³⁾. Het getuigenis des Heeren maakt geloovigen⁴⁾. Het Woord is een Woord der verlossing, dat de ziel herstelt⁵⁾. Het is als 't ware teugel en gebit waardoor de menschen tot de gehoorzaamheid des geloofs gebracht worden⁶⁾. Het is een wapen waarmede zij worden veroverd; in dien zin wordt het vergeleken met een zwaard en met pijlen⁷⁾. Wederom wordt de Schrift vergeleken met eene moederschoot, waaruit de geloovigen geboren worden⁸⁾,

1) Ps. v. II, S. 271. Ps. 115 (116) vs. 13.

2) Ps. v. II, S. 374. Ps. 118 (119) vs. 61.

3) Ps. v. I, S. 104. Ps. 28 (29) Doctr. 1.

4) W. IX, 1612. Ps. 18 (19) vs. 8.

5) Ps. v. I, S. 439. Ps. 77 (78) vs. 18.

6) Ps. v. I, S. 115. Ps. 31 (32) vs. 9.

7) Ps. v. I, S. 128, 129, 237. Ps. 34 (35) vs. 1, en Ps. 59 (60) vs. 8. W. IX, 1803. Ps. 44 (45) vs. 6.

8) Ps. v. I, S. 329, 437. Ps. 70 (71) vs. 6, en Ps. 77 (78) vs. 16. z. o. W. A. IV, S. 475. Ps. 8 vs. 3.

en wordt het Woord ook het zaad genoemd, waardoor zij geteeld worden¹⁾. Nader wordt beschreven hoe de mensch door het Woord moet vatbaar gemaakt worden voor Gods genade; want slechts hij, die het woord en de bestraffingen der Apostelen gewillig aanneemt, is bekwaam om de genade te ontvangen; maar wie niet bestraft wil zijn, komt er nooit toe²⁾. Op eene andere plaats wordt de gang der bekeering eenigszins anders en uitvoeriger beschreven in eene allegorische uitlegging van Sisera's vermoording door Jaël. De goddelooze is in zijn geweten verschrikt, en vlucht in de tent van Jaël, d. i. de Kerk. Daar wordt hij eerst gedrenkt met de melk eener meer zachte leer, opdat hij uitruste van den angst des gewetens, en als hij dan tot rust gekomen is, wordt hem met het krachtige Woord Gods het hoofd (de geest) doorboord³⁾. Zóo geschiedt de bekeering door het Woord, en velen zijn er, die daardoor worden toegebracht. Gelijk een regen de rivieren doet zwellen, zoo wordt ook de Kerk met geloovigen gevuld wanneer God haar bezoekt met de prediking van het Evangelie⁴⁾.

Reeds bij den aanvang, en verder het geheele geestelijk leven door, staat voor Luther het geloof in het middelpunt⁵⁾. Met het geloof staat nu voor hem het Woord in 't nauwste

¹⁾ W. IX, 2144, 2217. Ps. 89 (90) vs. 10 en Ps. 101 (102) vs. 29. o. l. v. a. I, p. 30.

²⁾ W. IX, 1928, 1929. Ps. 64 (65) vs. 11.

³⁾ Ps. v. II, S. 34. Ps. 82 (83) vs. 10.

⁴⁾ W. IX, 1928. Ps. 64 (65) vs. 10. z. o. Ps. v. II, S. 209. Ps. 103 (104) vs. 13.

⁵⁾ Ps. v. II, S. 48. Ps. 83 (84) vs. 4. Zie blz. 27.

verband¹⁾. Het Woord wordt een „Woord des geloofs” genoemd²⁾. Slechts hij gelooft, die het Woord hoort³⁾. Daarom zegt hij ook, dat het geloof is uit het gehoor, niet uit het zien, anders zou het immers geen gelooven meer zijn⁴⁾. In de dingen Gods komt eerst het gelooven, en daarna eerst het zien of begrijpen⁵⁾. Dat is het wezen des geloofs, zich met geblinddoekte oogen door het Woord te laten leiden⁶⁾. Het geloof wordt beschreven als: ja zeggen op het Woord van Christus⁷⁾, het Woord in zich opnemen, zoodat men geheel er mede vereenigd wordt⁸⁾. Het is dan ook niet slechts een bloot aannemen van woorden; Luther wijst uitdrukkelijk op het verschil tusschen zulk een geloof, en het geloof in het Evangelie, waarbij Gods Woord als het ware in het hart wordt gedrukt en verzegeld⁹⁾. Vooral is zoodanig geloof een vertrouwen op Gods genadige beloften. Aan niemand die gelooft, wordt hier gegeven wat hij gelooft maar slechts een woord voor de toekomst¹⁰⁾. Daarop heeft Luther zeer gehoopt, zwijgende van eigen verdienste en alléén vertrou-

¹⁾ Ps. v. II, S. 373, 374. Ps. 118 (119) vs. 160.

²⁾ W. IX, 2243, 2462. Ps. 104 (105) vs. 8—10. Ps. 134 (135) vs. 7.

³⁾ o. l. v. a. I, p. 40, 41. Sermo Joh. 5 vs. 4, 5.

⁴⁾ Ps. v. I, S. 146. Ps. 39 (40) vs. 7.

⁵⁾ Ps. v. II, S. 134. Ps. 93 (94) vs. 9.

⁶⁾ Ps. v. II, S. 344. Ps. 118 (119) vs. 105. z. o. o. l. v. a. I, p. 48, 49. Sermo in natali Christi.

⁷⁾ Assentire verbo Christi, Ps. v. I, S. 84. Ps. 15 (16) vs. 5.

⁸⁾ Ps. v. I, S. 273. Ps. 67 (68) vs. 14.

⁹⁾ Ps. v. I, S. 20, 21. Ps. 1 vs. 2.

¹⁰⁾ o. l. v. a. I, p. 54. Sermo in natali Christi.

wende op de ontferming van Hem Die belooft¹⁾; want op die genadige belofte, niet op onze werken, berust de rechtvaardiging²⁾. Ook niet ons geloof op zichzelf zou ons rechtvaardigen, indien niet Gods belofte bestond: wie geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, zal zalig worden³⁾. Het Woord is het steunpunt van het zaligmakende geloof; wie zich op het Woord verlaat, wordt zekerlijk tot de zaligheid geleid⁴⁾. Waar het Woord gehoord en in het hart opgenomen wordt, werkt het van binnen zaligheid⁵⁾. De woorden der Schrift zijn de koorden, waardoor de ziel in 't geloof met God wordt verbonden⁶⁾. Ook is het Woord niet alleen object en steunpunt van het geloof, maar het vermeerdert zelf het geloof⁷⁾.

Belangrijk is vooral, dat hier reeds in dezen tijd bij Luther besef is voor die beteekenis van het Woord als steun van het geloof en het vertrouwen in God, die later nog veel meer door hem zoû begrepen worden. Luther kreeg er door veel strijd reeds toen een oog voor, hoe de hoofdzaak in Gods Woord de belofte is van Gods genade in Christus Jezus, en zóo vond hij dáar een vasten grond voor zijn geloof, die onafhankelijk was van hetgeen hij aan goede werken bij zich zag, en van hetgeen hij in zichzelf gevoelde. Dat zien wij hier reeds, hoewel die beloften Gods

1) Ps. v. II, S. 369. Ps. 118 (119) vs. 48 (49).

2) Ps. v. II, S. 70. Ps. 84 (85) vs. 12.

3) Ps. v. I, S. 190. Ps. 50 (51) vs. 6.

4) Ps. v. I, S. 25. Ps. 2 vs. 9.

5) o. l. v. a. I, p. 48, 49.

6) W. IX, 2489. Ps. 139 (140) vs. 5.

7) W. IX, 2232. Ps. 103 (104) vs. 15.

soms nog meer worden opgevat als toezeggingen van geestelijke belooningen voor hetgeen de mensch moest doen.

Als eene bijzondere uiting van het geloofsleven van den Christen is het gebed te beschouwen, waarin de ziel de gemeenschap Gods zoekt, en van Hem vraagt wat ze noodig heeft. Ook het gebed echter heeft geen anderen steun dan deze belofte van Gods genade. Niet op grond van zijn gebed, of zijne verdienste, maar op grond van Gods Woord en belofte hoopt de psalmist op verhooring¹⁾. En al is het nog de oude bedeeling, dus nog niet de tijd om onmiddellijk tot God te gaan, toch waagt hij het op grond van die belofte, tot Hem te bidden²⁾.

Maar al is hier alles geloof en genade, al komt hier geen verdienste van 's menschen kant in aanmerking, toch is Luther evenmin als Paulus onverschillig ten opzichte van den goeden wandel, zooals zij zouden verwachten die de diepe beteekenis van geloof en genade niet verstaan. Boven is aangetoond hoe nauw hij het daarmee nam. Ook de wandel nu wordt door het Woord beheerscht.

In de eerste plaats leert het, voor zoover het Wet is, den mensch wat Gods wil is, hoe hij zal wandelen, wat recht is en gerechtigheid³⁾; het is regel en maat waarmee onze goede werken moeten overeenkomen⁴⁾. Luther keurde ten sterkste af, dat een mensch handelt naar hetgeen hem zelf goed

1) W. IX, 2406. Ps. 118 (119) vs. 169.

2) Ps. v. II, S. 368. Ps. 118 (119) vs. 147.

3) Ps. v. I, S. 336. Ps. 70 (71) vs. 24.

4) Ps. v. I, S. 239. Ps. 59 (60) vs. 8.

toeschijnt in plaats van te hooren naar Gods gebod ¹⁾. Reeds in dezen tijd handhaaft hij de ordening Gods tegen die kloosterlingen, die zich eigenwillig aan de *vita contemplativa* wijden ²⁾.

Het Woord dient echter niet alleen tot leering, maar ook tot vermaning en opwekking der tragen ³⁾. Het brengt zelf den heiligen wandel teweeg; de Schrift verandert den mensch naar haren aard, en doet hem hare deugden deelachtig worden ⁴⁾; het Woord maakt hem recht; het brengt de tuchteloozen onder tucht ⁵⁾, het verwijdert uit het hart de lust der wereld; het kruisigt en doodt het vleesch ⁶⁾. Daar de geloovige door het Woord uit God geboren is, zondigt hij niet ⁷⁾; de ziel die het zaad des Woords heeft ontvangen, baart dientengevolge goede werken ⁸⁾. En komen er oogenblikken van traagheid in hetgeen men te doen heeft, dan is er geen beter middel dan het Woord om den mensch op te wekken en het koude hart te verwarmen ⁹⁾.

Dat alles geschiedt doordat de ziel door het geloof met het Woord één wordt ¹⁰⁾. Het Woord richt den mensch, die neergebogen is in zichzelf, op, dat hij God kent en liefheeft in geloof ¹¹⁾; het is onmogelijk dat hij die de woorden van

1) W. IX, 1890. Ps. 58 (59) vs. 6.

2) W. A. IV, S. 484. Ps. 24 (25) vs. 12.

3) W. IX, 2276. Ps. 106 (107) vs. 20.

4) Ps. v. I, S. 271. Ps. 67 (68) vs. 14.

5) Ps. v. I, S. 26. Ps. 2 vs. 9.

6) Ps. v. I, S. 259. Ps. 65 (66) vs. 6, 15.

7) o. l. v. a. I, p. 40, 41.

8) Ps. v. II, S. 370. Ps. 118 (119) vs. 48.

9) Ps. v. II, S. 301. Ps. 118 (119) vs. 28.

10) Ps. v. I, S. 273, 274. Ps. 67 (68) vs. 14.

11) Ps. v. I, S. 120. Ps. 32 (33) vs. 4.

Christus waarlijk gelooft, niet bereidvaardig zou worden om de geboden te volbrengen ¹⁾.

In het leven gaat het echter niet gemakkelijk; noch het geloof te houden, noch te wandelen zooals het Gode behaagt, is eene lichte zaak. Het leven van den vrome is onderhevig aan benauwdheid, zwakte en strijd. Daarvan getuigen de Psalmen, en Luther heeft het ook in volle mate ervaren. In zulke tijden heeft men iets noodig waardoor men vertroost en versterkt wordt, heeft men ook wapenen noodig om in den geestelijken strijd de overwinning te behalen.

Dat alles vindt Luther wederom in het Woord. Het is als olie die het hart verkwikt; het wordt niet zonder vreugde gehoord, het maakt dat de mensch zich in zijnen God verblijdt en zich verheugt in geestelijke blijdschap ²⁾. Het is de eenige troost in verzoeking, de stok en de staf die den mensch troosten; het is als een verkwikkend bad waardoor hoop en moed verlevendigd wordt; door het Woord worden wij allen staande gehouden ³⁾. Het versterkt den mensch, maakt hem vast in zwakheid, het is machtig in tijden van geestelijke slapheid en traagheid ⁴⁾.

1) Ps. v. I, S. 431. Ps. 77 (78) vs. 10, 11.

2) W. IX, 2232. Ps. 103 (104) vs. 15. Ps. v. I, S. 229, II, S. 210, 211. Ps. 59 (60) vs. 8 en 103 (104) vs. 15.

3) Ps. v. II, S. 337, 338. Ps. 118 (119) vs. 92. W. IX, 1643. Ps. 22 (23) vs. 4. Ps. v. I, S. 227, II, S. 365. Ps. 59 (60) vs. 10, Ps. 118 (119) vs. 143.

4) W. IX, 1677. Ps. 28 (29) vs. 4. Ps. v. II, S. 210, 211, 301. Ps. 103 (104) vs. 15, 118 (119) vs. 28.

Het is de melk waarmede de geloovigen gevoed worden, hunne spijs in tijden van geestelijken honger ¹⁾. Evenals de beenderen de steun zijn van het lichaam, zoo zijn de woorden als „Komt tot Mij gij allen, die vermoeid en belast zijt!” de sterkte der geloovigen ²⁾. We hebben geene sterkere macht om in verzoeking den vijand te overwinnen dan het Woord. Het is bekwaam om alle aanvechtingen te onderdrukken: het is het zwaard der geloovigen in hunnen geestelijken strijd; het is een wapen voor hen als de horen van een eenhoorn, opdat zij de zonde overwinnen ³⁾. In armoede, smaadheid en kruis behoudt een van alles ontbloote alléén de Woorden Gods ⁴⁾.

Zóo kent Luther aan het Woord groote kracht en werking toe voor het gansche geestelijke leven. Hij houdt zich echter vrij van eene magische, bijgeloovige opvatting dezer werking. Zoo komt hij op tegen hen die b. v. aan Ps. 115 (116) vs. 8 eene bijzondere kracht toekennen om de zonden te vergeven, wanneer het in de stervensure wordt uitgesproken, of aan de woorden van het Evangelie van Johannes eene bijzondere kracht tegen brandgevaar of watersnood. Elk Woord Gods is een woord van kracht en genade ⁵⁾.

¹⁾ W. A. IV, S. 475. Ps. 8 vs. 2, W. IX, 1708, 1709. Ps. 32 (33) vs. 19.

²⁾ Ps. v. I, S. 108. Ps. 30 (31) vs. 11.

³⁾ Ps. v. II, S. 241, I, S. 104. Ps. 109 (110) vs. 2. Ps. 28 (29) Doctr. 5. W. IX, 1896. Ps. 59 (60) vs. 2. Ps. v. I, S. 469. 470. Ps. 77 (78) vs. 69. W. IX, 1793. Ps. 43 (44) vs. 6.

⁴⁾ Ps. v. II, S. 387. Ps. 118 (119) vs. 168. In paupertate, ignominia, cruce servat nudus nuda verba.

⁵⁾ Ps. v. II, S. 269.

Maar weet Luther niet, dat het Woord door zoovelen gehoord wordt, zonder dat het al die uitwerkingen heeft? En moet dat niet ten gevolge hebben, dat de werking des Woords toch niet zoo hoog kan worden aangeslagen?

Luther weet wel dat hetgeen gesproken wordt voor het grootste deel in de lucht vervliegt, dat er vele ongeloovigen en weinig geloovigen zijn ¹⁾. Het Evangelie is, zoo erkent hij, bedekt voor de ongeloovigen ²⁾; hoewel het gepredikt, ja geschreeuwd wordt, is het voor menigeen slechts als de stem van een heesche ³⁾. Velen worden door het zwaard des Evangelies niet gedood noch gewond, maar slechts licht geraakt ⁴⁾. Hoewel het Evangelie Gods Woord is, dringt het toch niet bij allen in 't binnenste; de vleeschelijke mensch begrijpt er niets van ⁵⁾. Niemand begrijpt het Woord en het Evangelie, die niet van boven verlicht is ⁶⁾. Het ligt echter niet alleen aan 't verstand, het ligt ook aan den wil; het Woord bevalt volstrekt niet aan een ieder die het hoort ⁷⁾. De Joden hebben de Wet, die ze hadden, misbruikt ⁸⁾. Christus zelf heeft met zijn Woord tegen hen niets vermocht; en in de tijden der vervolging had het Woord geene macht, want de menschen wilden zich niet laten overtuigen ⁹⁾. Het Woord gaat dan

¹⁾ o. l. v. a. I, p. 49. Sermo in natali Christi.

²⁾ Ps. v. I, S. 240. Ps. 59 (60) vs. 10.

³⁾ Ps. v. I, S. 294. Ps. 68 (69) vs. 4.

⁴⁾ Ps. v. I, S. 144. Ps. 38 (39) vs. 5.

⁵⁾ Ps. v. II, S. 62. Ps. 84 (85) vs. 9.

⁶⁾ W. IX, 2369. Ps. 118 (119) vs. 66.

⁷⁾ Ps. v. I, S. 439. Ps. 77 (78) vs. 18.

⁸⁾ Ps. v. I, S. 233. Ps. 59 (60) vs. 10.

⁹⁾ W. IX, 2130, 2131. Ps. 88 (89) vs. 44.

ook tegen allen in. Velen willen 't in hun hoogmoed niet hooren; wie niet zichzelf vernedert en wordt als een kind, die wordt er niet wijs door ¹⁾). Luther klaagt er zelf over, hoe er bij ons zoo weinig besef is van de hooge beteekenis van Gods Woord ²⁾). Kortom: God moet aan het Woord kracht geven; wij kunnen niemand bekeeren ³⁾).

Of Luther den laatsten grond, waarom de één het Woord aanneemt en de ander niet, zoekt in het raadsbesluit Gods, dan wel in een vrij wilsbesluit van den mensch, laat zich uit zijne gezegden van dezen tijd niet met zekerheid opmaken. Enkele van de aangehaalde uitdrukkingen wijzen meer op het éene, terwijl er ook zijn, die meer aan het andere doen denken. In de Annotationes komt eene plaats voor die op meer universalistische gevoelens wijst ⁴⁾).

Maar hoe het ook daarmede moge staan, het feit, dat zoo velen geene heilzame werking van het Woord ondervinden, is niet in staat Luther tot twijfel te brengen aan de werking en de macht van dat Woord. Al is het dat velen er niet door gewonnen worden, toch wordt dit Woord nergens zonder vrucht gepredikt. Het zal niet ledig tot God wederkeeren ⁵⁾). Het verschaft zich toch gehoor, en bij dit hooren werkt het van binnen zaligheid ⁶⁾). Hetzelfde Woord waaraan de anderen zich ergeren, is tot stichting der geloovigen ⁷⁾).

¹⁾ Ps. v. II, S. 322. Ps. 118 (119) vs. 67.

²⁾ Ps. v. I, S. 230. Ps. 59 (60) vs. 8.

³⁾ W. IX, 2287. Ps. 107 (108) vs. 12.

⁴⁾ W. A. IV, S. 503. Ps. 68 (69) vs. 23.

⁵⁾ Ps. v. I, S. 170, 171. Ps. 44 (45) vs. 2.

⁶⁾ o. l. v. a. I, p. 49.

⁷⁾ W. IX, 2303. Ps. 109 (110) vs. 3.

Maar ook bij hen die er zich niet aan onderwerpen oefent het Woord werking uit. Het veroorzaakt hunnen dood ¹⁾). Sommigen worden door het Evangelie beter, anderen nog slechter: het is een teeken, gezet tot eenen val en eene opstanding van velen, het is eene reuke des levens ten leven voor den ééne en eene reuke des doods ten doode voor den ander. De ééne wordt er door geërgerd, de ander behouden, de ééne valt in ongeloof, de ander staat op in geloof ²⁾).

Doet nu het Woord Gods alles alleen, of werkt God ook nog anders dan door het Woord?

Hier moet vooreerst in aanmerking komen de verhouding tusschen het Woord Gods en den Heiligen Geest en Diens werking. Reeds boven is over den Geest sprake geweest. Volgens de Augustiniaansche opvatting is de Geest het, Die de vervulling der geboden in het hart werkt en den mensch tot gewilligheid brengt, terwijl de Wet onwillig en traag maakt ³⁾). Ook met de leer van het inwendig Woord is er hier verband. De Geest is het immers, Die den mensch leert in zijn binnenste ⁴⁾); zelfs het Evangelie, zoolang het slechts in woorden en letters blijft, is eene onvolmaakte Wet, indien God het niet tegelijk van binnen leert, en dat geschiedt door den Geest ⁵⁾). Deze inwendige werkzaamheid

¹⁾ Ps. v. II, S. 36. Ps. 82 (83) vs. 10.

²⁾ Ps. v. I, S. 72, 73. Ps. 9 vs. 4. W. IX, 2314. Ps. 111 (112) vs. 5.

³⁾ W. IX, 2314. Ps. 111 (112) vs. 7. Zie blz. 29.

⁴⁾ W. IX, 1596, 1823. Ps. 17 (18) vs. 16. Ps. 48 (49) vs. 5. Zie blz. 39, 41.

⁵⁾ W. IX, 1981. Ps. 70 (71) vs. 16.

des Geestes is dus noodig om het Woord te doen werken, Hij moet het in 't hart schrijven, anders is het Woord niet genoegzaam ¹⁾).

Toch bidt Luther niet alleen om van binnen door den Geest, maar ook om uitwendig door het Woord geleerd te worden ²⁾. Het Woord wordt toch niet tevergeefs gepredikt: want wanneer er gepredikt wordt schrijft de Heilige Geest het in het hart ³⁾, en verwijdert alle lust der wereld ⁴⁾. Ook is het gepredikte Evangelie zelf door den Heiligen Geest geopenbaard ⁵⁾. Hij treedt door het Evangelie het hart binnen ⁶⁾; Hij gebruikt het als een middel, als een instrument, om Zijn werk te verrichten ⁷⁾.

In de Inleiding (bladz. 7) is reeds gezegd, dat Woord en Geest niet eigenlijk correlatieve begrippen zijn. De Geest is God zelf, en wel die persoon der Drieëenheid, aan Wien vooral zulke werkingen worden toegeschreven. Hij werkt volgens Luther, zooals zooeven aangetoond is, onmiddellijk en door middelen. Waar Hij een middel gebruikt, wordt er geen ander genoemd dan het Woord. Mitsdien kan er eigenlijk niet gezegd worden, dat volgens Luther in deze periode de Geest als middel naast het Woord zou op te

¹⁾ Ps. v. I, S. 166 ff. Ps. 44 (45) vs. 2.

²⁾ W. IX, 2349. Ps. 118 (119) vs. 12.

³⁾ Ps. v. I, S. 170, 171. Ps. 44 (45) vs. 3.

⁴⁾ Ps. v. I, S. 259. Ps. 65 (66) vs. 6: ad verbum Dej Sp. S. removet omne desiderium mundi.

⁵⁾ W. IX, 1595. Ps. 118 (119) vs. 14; z. W. A. III, S. 115. Evangelica praedicatio de coelo per Spiritum Sanctum est revelata, non ex hominibus inventa.

⁶⁾ Ps. v. I, S. 240. Ps. 59 (60) vs. 10.

⁷⁾ Ps. v. I, S. 167. Ps. 44 (45) vs. 2.

vatten zijn; maar wanneer de werking des Geestes naast die des Woords genoemd wordt, hebben we eenvoudig te denken aan de onmiddellijke werking des Geestes naast Zijne middellijke door het Woord; en ook die onmiddellijke werking des Geestes wordt met die des Woords dikwijls verbonden gedacht. Zelfs is het de vraag, of Luther zich in dit tijdvak eene werking van den Heiligen Geest geheel buiten het Woord om en zonder het Woord heeft voorgesteld; want al wordt soms het Woord er niet bij genoemd, dan is daarmede niet gezegd, dat het Woord geheel uitgesloten is. Zekerheid verkrijgen we op dit punt niet.

Vooral zal hier echter de vraag zijn, hoe Luther denkt over de Sacramenten, de genademiddelen der Roomsche Kerk bij uitnemendheid. Veel wordt er niet over gesproken, het meest over den Doop en de mis, een paar maal over de boete of biecht; een enkele maal wordt het laatste oliesel genoemd ¹⁾. Over het wezen der Sacramenten vinden we ook niet veel. We vernemen, dat in den Doop en in de poenitentia eene gelofte geschiedt ²⁾; van het sacrament der mis wordt gezegd dat Christus er in verborgen is, en wel „occultissimus ³⁾”, en dat Hij er in geofferd wordt ⁴⁾, maar reeds in dezen tijd waarschuwt hij er tegen dit offer te beschouwen als een opus operatum, zich tevreden te stellen als het werk maar geschied is; slechts voor hen is dit

¹⁾ Ps. v. II, S. 269. Ps. 115 (116) vs. 8. W. IX, 2025. Ps. 75 (76) vs. 12.

²⁾ a. a. O.

³⁾ Ps. v. I, S. 92. Ps. 17 (18) vs. 12.

⁴⁾ W. IX, 1512. Ps. 4 vs. 6.

offer, die zichzelf mede offeren ¹⁾. Van het verband tusschen Woord en Sacrament, waar Luther later zoogrooten nadruk op legde, is nu nog geen sprake.

Werking wordt er aan de sacramenten wel toegeschreven. Wat vroeger door vele vleeschelijke ceremoniën onvolmaakt, slechts bij wijze van een teeken gegeven werd, dat deelt God nu mede door eene enkele ceremonie, het Sacrament ²⁾. In de mis wordt de ziel gespijzigd ³⁾, en worden de genadegaven Gods versterkt ⁴⁾. Het water in den Doop wast den zondaar af ⁵⁾. De Sacramenten zijn ten leven voor de goeden, ten doode voor de boozen ⁶⁾. Armen en nooddruftigen genieten er van ⁷⁾; de Kerk wordt er door verlevendigd ⁸⁾.

Hoe hoog waardeert Luther nu de Sacramenten? In het algemeen is op te merken dat hij meer dan eens van het Sacrament afwijst op het wezen des Sacraments (res sacramenti), op Christus zelf of op de Kerk ⁹⁾. Vooral stellen we hier belang in de vraag, hoe de sacramenten in dezen tijd gewaardeerd worden in vergelijking met het Woord Gods. Daarop is het moeilijk een rechtstreeksch antwoord uit Luthers mond te verkrijgen. Eenmaal schijnt het alsof de Sacramenten voor hem hoogere waarde hebben. Het is

¹⁾ W. IX, 1839. Ps. 49 (50) vs. 24.

²⁾ Ps. v. I, S. 175. Ps. 44 (45) slot.

³⁾ W. IX, 1928, 2308. Ps. 64 (65) vs. 10. Ps. 110 (111) vs. 5.

⁴⁾ W. IX, 1643. Ps. 22 (23) vs. 5.

⁵⁾ W. IX, 1842. Ps. 50 (51) vs. 8.

⁶⁾ W. IX, 1599. Ps. 17 (18) vs. 27.

⁷⁾ W. IX, 1641. Ps. 21 (22) vs. 27.

⁸⁾ Ps. v. I, S. 110. Ps. 30 (31).

⁹⁾ W. IX, 1512. Ps. 4 vs. 6 en Ps. v. II, S. 250. Ps. 110 (111) vs. 5. z. o. S. 234, Ps. 109 (110) vs. 4.

op die plaats, die boven ter sprake kwam, waar Luther opkomt tegen het magisch gebruik van een Schriftwoord in het uur van sterven; hij wil vooral niet dat daartegenover de Sacramenten worden veronachtzaamd; hier staan echter de Sacramenten niet tegenover het Woord, maar tegenover een misbruik van het Woord ¹⁾. Op een paar plaatsen worden Woord en Sacrament naast elkander genoemd, zonder dat te zien is wat de voorkeur heeft, zoo b. v. waar er sprake is van het „spijzigen der ziel” ²⁾, of waar het woord „water” in den text volgens Luther de Heilige Schrift of den Doop kan beteekenen ³⁾. Waar er gesproken wordt over de verrichtingen der kerkedienaren, schijnt de eene keer het Sacrament, de andere keer het Woord iets meer op den voorgrond te staan ⁴⁾. De uitdrukking „poorten”, in Ps. 147 vs. 2 kan volgens hem beduiden: de Schrift in hare juiste beteekenis, of dan de Sacramenten. Aan het eerste geeft Luther de voorkeur, doch niet alleen om dogmatische maar ook om exegetische redenen, daar de geheele Psalm volgens hem over het Woord handelt ⁵⁾. Wanneer echter Luther de „geboorte uit water en Geest”, paraphraseert als uit het Woord en de genade des Geestes, en dus van den Doop, hoewel daarvoor aanleiding bestaat, geen woord rept, dan pleit dat niet voor hooge waardeering van den Doop ⁶⁾. Wat

¹⁾ Ps. v. II, S. 269. Zie blz. 62.

²⁾ W. IX, 2308. Ps. 110 (111) vs. 5.

³⁾ W. IX, 1642. Ps. 22 (23) vs. 2.

⁴⁾ Ps. v. I, S. 110, II, S. 209, 210. Ps. 30 (31) vs. 14. Ps. 103 (104) vs. 14.

⁵⁾ W. IX, 2534. Ps. 147 vs. 13 (2).

⁶⁾ W. A. IV, S. 516. Ps. 109 (110) vs. 6.

echter niet uit deze plaatsen met zekerheid is op te maken, zal ons duidelijk worden als wij er op letten, dat de geheele geestelijke sfeer, waarin Luther verkeerde, dat al zijne voorgangers hem moesten nopen het Sacrament hooger te stellen en daaraan meer te denken dan aan het Woord. Nu vinden wij toch vele plaatsen, waar het Woord bij hem blijkt in het middelpunt te staan, en slechts weinige waar van de Sacramenten gewag gemaakt wordt. De plaatsen waar de Sacramenten hoog geschat worden, kunnen wij verklaren uit navolging zijner voorgangers. Hoe weinig Luther persoonlijk in deze periode aan de Sacramenten gehad heeft, beschrijft hij zelf in veel later tijd. In eene preek uit 1535 deelt hij mede, hoe hij zich nooit met zijn Doop heeft kunnen troosten zoolang hij zich onder het Pausdom bevond ¹⁾, en in 1540, dat hij in dien tijd de Sacramenten verachtte, ja zelfs vreesde ²⁾.

Daartegenover staat het Woord nu reeds geheel in het middelpunt. Luther beschouwt het als het hoofdzakelijke, ja menigmaal als het eenige middel waardoor God tot ons komt en in ons werkt. Door het Woord en door niets anders geschiedt de geboorte uit God ³⁾. Wij hebben geen grooter kracht tegen verzoeken dan het Evangelie ⁴⁾. Het is de eenige troost in droefenis ⁵⁾. Door het Woord komt Christus tot ons ⁶⁾. Door het Woord doet God alle dingen ⁷⁾.

¹⁾ 19², S. 151, 152. Predigt von der h. Taufe Matth. 3 vs. 13—17.

²⁾ 20²1, S. 414, 415. Predigt über das Essen des Osterlamms.

³⁾ o. l. v. a. I, p. 30. Sermo Joh. 5 vs. 4, 5.

⁴⁾ Ps. v. II, S. 241. Ps. 109 (110) vs. 2.

⁵⁾ Ps. v. II, S. 337, 338. Ps. 118 (119) vs. 92.

⁶⁾ W. IX, 2181. Ps. 95 (96) vs. 12.

⁷⁾ W. IX. 1954, 2022. Ps. 67 (68) vs. 29, 75 (76) vs. 7.

Sterker kon de groote beteekenis des Woords niet worden uitgedrukt dan hier is geschied. Toch bleek het bij de nadere uitvoering van Luthers leer over het Woord in dit tijdvak, dat hij op sommige punten nog niet geheel tot helderheid was gekomen. Over den inhoud en de beteekenis van het Evangelie zagen wij twee opvattingen met elkander strijden, en dientengevolge is zijne geheele terminologie in dit opzicht verward. In hoeverre Luther aan de Kerk en hare organen gezag toekende, was met volkomen zekerheid niet op te maken. Ook was niet volkomen duidelijk, waarop de waarde van het gepredikte Woord berustte. Evenmin vonden wij eene vaste verhouding ten opzichte van het Inwendig Woord en de onmiddellijke werking des Geestes. Eindelijk was Luther vooral in 't onzekere over de Sacramenten. De Kerk leerde hem, dat dit de genademiddelen bij uitnemendheid waren; daarnaast komt het Woord te staan als het eenige, alomvattende middel waardoor God werkt. Dat kon alleen met elkander overeenkomen, wanneer de Sacramenten met het Woord in verband gebracht werden; van zoodanig verband hooren wij echter niets. Eerst later zoû Luther in deze punten tot meerdere klaarheid komen.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Luthers leer over het Woord Gods in de jaren 1516—1520.

De stille kloosterbewoner, die in 't verborgen met allerlei aanvechtingen worstelde, zou nu ook te strijden hebben met de geweldigste macht op aarde, het Pausdom. Het is een ontzaglijke tijd geweest, die voor Luther aanbrak, toen hij, van stap tot stap voortgaande, ten slotte er toe kwam zich geheel van Rome los te scheuren.

De gebeurtenissen zijn bekend. Iedereen weet dat Luther den 31 October 1517 zijne 95 stellingen tegen den aflat aan de slotkapel te Wittenberg hechtte, dat hij in den loop van het jaar 1518 door Cajetanus te Augsburg verhoord, en tevergeefs tot herroepen gedrongen werd; dat echter von Miltitz daarna zoo veel wist te bewerken, dat Luther beloofde te zwijgen wanneer zijn tegenstanders het ook zouden doen, maar dat dezen Luther dwongen tot het Leipziger gesprek, waar hij openlijk verklaarde dat ook concilies dwalen kunnen en gedwaald hebben, en dat in 1520 de breuk volledig werd door de drie reformatorische geschriften: „An den

Christlichen Adel deutscher Nation”, „De libertate Christiana” en „De captivitate Babylonica Ecclesiae”, maar vooral door het verbranden der pauselijke bul ¹⁾.

Met deze uitwendige feiten moesten groote veranderingen gepaard gaan in Luthers beschouwingen omtrent de voornaamste punten in leer en leven van het Christendom. Voor den biograaf is natuurlijk de 31 October 1517 het groote keerpunt, maar hetgeen toen aan het daglicht trad, was de vrucht van hetgeen reeds eenigen tijd in hem was omgegaan; aan het breken met het Roomsche kerkverband ging het breken met de toenmalige leer en levensbeschouwing vooraf; in dat opzicht deed Luther den belangrijkste stap reeds in 1516, toen hij, vooral onder den invloed van het geschrift „De Spiritu et Litera” van Augustinus, krachtig doorzette hetgeen reeds in 1513—1515 was begonnen, brak met het Pelagianisme, dat nog ten deele zijne opvatting van Wet en Evangelie beheerschte, en zoowel in 't algemeen als op deze zoo belangrijke punten in hoofdzaak de Augustiniaansche beschouwingen overnam. Daarom doen wij goed het jaar 1516 hier nog bij te nemen. In 1520 zien wij vooral in „De libertate Christiana” en „De captivitate Babylonica Ecclesiae” de lijnen zóo getrokken, dat de eigenlijke ontwikkeling hier als afgesloten te beschouwen is, en het jaar van den rijksdag te Worms er niet meer bij behoort genomen te worden. Hetgeen later anders geworden is, betreft slechts onderdeelen, en niet het geheel van Luthers theologie.

¹⁾ Zie Julius Köstlin, *Martin Luther, sein Leben und seine Schriften*, I, S. 150—411.

Als bronnen voor dit tijdvak, vooral na 1517, hebben we eene rijke keuze van exegetische, dogmatische en polemische geschriften, verder leerredenen en brieven. Voor den eersten tijd zijn belangrijk de Praelectiones in librum Judicium; terwijl men echter vrijwel eenstemmig van oordeel is, dat de aanvang van dit werk in 1516 valt, bestaat er verschil van meening over het tijdstip der voltooiing; sommigen blijven bij 1517, anderen gaan tot 1518, zelfs tot 1520¹⁾. Voor de jaren 1519 en 1520 moet vooral gewezen worden op den eersten commentaar van den brief aan de Galaten, die in het jaar 1519 is gedrukt²⁾ en op de tweede uitlegging der Psalmen, waarvan het eerste deel, dat Ps. 1—5 behandelt, in 1519 en het tweede deel, over Ps. 6—10 in 1520 verschenen is³⁾.

De eenmaal aangenomen indeeling volgende, hebben we ons vooreerst bezig te houden met de vraag naar het gezag der Schrift. Ook in dezen tijd beschouwt Luther haar als regel en richtsnoer, per quam omnia metiuntur, cuncta iudicantur⁴⁾; hij wil dat de canonicke boeken, en die alléén, geloofd worden⁵⁾; ook een engel uit den hemel zal hij

1) Zie de voorrede op dit geschrift W. A. IV, p. 518, 519; voorts de eerste uitgave er van door Georg Buchwald (Dr. Martin Luthers vorlesungen über das Buch der Richter nach einer in der Ratschulbibliothek befindlichen Handschrift herausgegeben. Leipzig, Julius Drescher), vooral de voorrede van J. Köstlin, S. V—VII. Eindelijk Dr. Hans Preuss, Die Entwicklung des Schriftprinzips bei Luther bis zur Leipziger Disputation, S. 14.

2) Zie Gal. III, p. 121 sqq.

3) Exegetica opera latina, tom. XIV, XV.

4) W. A. IV, S. 577. Jud. 12 vs. 5.

5) B. W. I, S. 188, 190. an Jodocus Trutvetter, 9 Mai 1518.

tegenstaan, als die met de woorden der Schrift in strijd komt¹⁾. De Heilige Geest heeft de Heilige Schriften geschreven en b. v. de Psalmen aan David geopenbaard²⁾. De Schrift wordt in dit tijdvak uitdrukkelijk Gods Woord genoemd³⁾.

Wat nu de onderlinge verhouding van de verschillende deelen der Schrift aangaat, zagen wij in Hoofdstuk I het groote belang van de tegenstellingen tusschen Letter en Geest, Wet en Evangelie, of de Oude Wet en de Nieuwe Wet en tusschen het Oude en het Nieuwe Testament; we zagen daar twee opvattingen, eene meer Pelagiaansche, en eene meer Augustiniaansche elkander den voorrang betwisten. In dit tijdvak treedt de laatste, in verband met Luthers geheele theologie, vooral door de voortgezette studie van Augustinus, en thans ook onder den invloed van de Duitsehe mystieken, nog veel meer op den voorgrond.

Aan één geschrift van Augustinus heeft Luther in dezen tijd bijzonder veel te danken gehad; meer dan eens verwijst hij er naar⁴⁾. Het is getiteld: De Spiritu et Litera⁵⁾, en behandelt juist de punten, die hier aan de orde zijn. Alvorens Luther zelf daarover te hooren laten wij hier het

1) 24 S. 133. Grund und Ursach etlicher Artikel, so durch die römische Bulle unrechtlich verdammt worden. 1520.

2) o. l. v. a. V, p. 160. Assertio omnium articulorum D. M. L. per bullam damnatorum. 1520. o. e. l. XIV, p. 91, 92.

3) o. l. v. a. II, p. 507. 21 S. 348.

4) B. W. I, S. 63, 143. Gal. III, p. 177. o. e. l. XIV, p. 178, 179.

5) Augustinus de Spiritu et Litera. Ad Marcellinum liber unus. Editio operum opera et studio Monachorum ordinis Sancti Benedicti, e congregatione S. Mauri Antverpiae Sumptibus Societatis M. D. L. c. Tom. X, p. 58—86.

een en ander uit dit geschrift voorafgaan. Het is gericht tegen de Pelagianen, die grooten nadruk legden op de leer van 's menschen vrijen wil en de mogelijkheid om zelf volmaakt te leven, en wanneer zij van genade spraken, daaronder slechts verstonden, dat God b. v. door de Wet, de leer en het voorbeeld van Christus den mensch onderwijst in hetgeen hij doen moet. Augustinus begint met de vraag naar de mogelijkheid om hier op aarde volmaakt te leven. In abstracto geeft hij ze toe, in concreto ontkent hij, dat zoo iets voorkomt; maar hij wil daarop niet drukken; de hoofdzaak is voor hem, dat niemand het kan uit eigen kracht, dat het alleen mogelijk is door Gods bijzondere genade. Het is noodig, dat Gods liefde in onze harten worde uitgegoten, niet door den vrijen wil, die uit ons voortkomt, maar door den Geest Gods, die ons gegeven is. De leer immers, waardoor wij slechts het bevel ontvangen, matig en goed te leven, is eene doodende letter, tenzij dat daarbij komt de levendmakende Geest. De uitdrukking, „de letter doodt” in II Cor. 3 vs. 6 wil namelijk niet alleen waarschuwen tegen letterlijke opvatting van Schriftuurplaatsen, die overdrachtelijk willen begrepen zijn; de bedoeling van den Apostel is daar vooral dezelfde als Rom. 7 vs. 12, dat het gebod, hetwelk op zichzelf heilig en rechtvaardig en goed is, hem ten doode is geworden en slechts kennis van zonde teweegbrengt, maar hem niet verder kan helpen. Onder dit gebod is nu niet alleen de ceremonieele, maar ook de moreele Wet te verstaan, de Wet der tien geboden, uit welke hier als voorbeeld het tiende gebod gebruikt wordt, dat niet alleen op de daden maar ook op de gedachten ziet. Die Wet der tien geboden erkent Augustinus

in haar geheel met uitzondering van het Sabbathsgebod, als geldig voor ons Christenen. Zij wil gehouden zijn uit liefde en niet uit vrees; zij is liefde. Maar „om de wijsheid des vleesch te verschrikken” worden de werken der liefde geschreven op de steenen tafelen der Wet buiten den mensch en als zoodanig is zij eene wet der werken, eene doodende letter. Als echter de liefde uit genade door den Geest in de harten wordt uitgegoten, dan is er de Wet des geloofs en de Geest, Die de harten levend maakt. Wat de Wet der werken door dreiging beveelt, dat verkrijgt de Wet des geloofs door geloof. Volgens de Wet der werken zegt God: Doe wat Ik beveel; volgens de Wet des geloofs zegt de mensch tot God: „Geef wat Gij beveelt ¹⁾. Dat is het onderscheid tusschen de „Wet der werken” en de „Wet des geloofs”, en in verband daar mede behandelt Augustinus ook het onderscheid tusschen het Oude en het Nieuwe Testament. Hier komen wij echter voor eene moeilijkheid; wij zijn in het onzekere, wat vooral met het „Oude Testament” is bedoeld, de Wet als zoodanig, of de geheele Oud-Testamentische bedeeling met de Schriften uit dien tijd. Augustinus zegt van het Oude Verbond, dat het verbroken is door de zonden der Joden, niet dat dit Verbond op zichzelf slecht was, maar het was de schuld van Israël. Het wordt een Oud Testament genoemd, omdat het bederf van den ouden mensch door de letter, die beveelt en dreigt, niet genezen kan worden. Het Nieuwe Testament wordt nieuw genoemd

¹⁾ Zie p. 65. Quod lex operum minando imperat, hoc fidei lex credendo impetrat. — Lege operum dicit Dominus: fac quod jubeo; lege fidei dicitur Deo: da quod jubes.

van wege de nieuwigheid des Geestes. Het onderscheid tusschen het Oude en het Nieuwe Verbond bestaat dus niet niet in de ceremonieën, maar daarin, dat in het Nieuwe Verbond God Zelf Zijne Wet in het hart schrijft, en dat het loon hier bestaat in God Zelf, en niet in aardsche goederen. In het Oude Verbond geeft God eene wet der werken; daar hier staat: „lex factorum” en niet „lex operum”, zullen we waarschijnlijk vooral aan uitwendige werken hebben te denken; Hij belooft daarvoor het aardsche land Kanaän en andere tijdelijke goederen. In het Nieuwe Testament geeft God de Wet des geloofs, die in de harten geschreven is, en belooft als loon een geestelijk goed, nl. het aanschouwen van Hem; of Hij belooft ook Zichzelf als loon, zooals Hij zegt: Ik zal hun tot een God zijn, en zij zullen Mij tot een volk zijn. Hier wordt dus het Oude Verbond meer vereenzelvigd met de Wet; doch zegt Augustinus ook dat de genade van Christus in het Oude Verbond verborgen was. Daarbij denken we meer aan de openbaring van het Oude Testament in haar geheel.

Dit zijn ongeveer de gedachten van Augustinus, die in dezen tijd op Luther ingewerkt hebben. Wij zien hoe hier alles beheerscht wordt door de tegenstelling tusschen Wet en genade. Maar toch kwam aan het slot een overblijfsel van de oude opvatting te voorschijn. We kregen de tegenstelling tusschen het Oude Verbond als eene Wet, die meer ziet op uitwendige daden, en daarvoor uitwendige belooningen toezegt, en het Nieuwe Verbond waar geestelijk loon beloofd wordt. Doch men verkrijgt dit loon niet door er voor te werken, maar door het geloof; het is ook niet als eene eigenlijke belooning op te vatten, wanneer God Zichzelf als loon toezegt;

in de bedoeling ligt blijkbaar ook hier, al komt het niet zuiver aan den dag, de tegenstelling tusschen den geest der dienstbaarheid en den Geest der aanneming tot kinderen.

Gaan wij nu na, wat Luther in de jaren 1516—1520 over deze dingen zegt, zoo vinden wij vooreerst niet meer die vele afkeurende uitdrukkingen over Mozes en zijne wet, die we telkens in de „Psalmenvorlesungen” aantreffen. Luther had bij Augustinus geleerd, dat het Oude Verbond op zichzelf goed is; er is bij hem thans veel meer een streven om de overeenkomst, dan om het verschil tusschen beide deelen der Schrift te doen uitkomen. Dat doet hij echter niet meer door, zooals in het voorgaande tijdvak, volgens de allegorische methode eene twee- of meervoudige beteekenis der Schrift te veronderstellen; op het voetspoor van Augustinus vat hij de tegenstelling tusschen Letter en Geest niet meer op als die tusschen eene letterlijke en eene overdrachtelijke beteekenis der Schrift, zooals er gesproken wordt van allegorie, tropologie en anagogie; hij keurt dat op zichzelf niet af, maar spreekt er toch met eenigzins minachtenden toon over; onder de geestelijke Wet wil hij liever de Wet der genade verstaan hebben¹⁾. Wel is hij in 1516 nog volstrekt niet tegen die methode van uitlegging; de commentaar op het boek der Richteren gaat feitelijk nagenoeg op dezelfde wijze voort als de „Psalmenvorlesungen”; doch waarschuwt hij reeds in 't begin voor

¹⁾ o. l. v. a. I, p. 149. Dominica II de adventu. 1516. Spiritualis intelligentia a multis accipitur nescio quomodo, scilicet pro allegoria, tropologia, anagogia. Vere quidem hoc est sed adverte rectius. Spiritualis lex seu intelligentia est ea quae significat spiritum seu gratiam.

willekeur: de allegorie moet passen ¹⁾). In de uitlegging der „decem praecepta”, die in 1518 uitgegeven, maar reeds in 1516 en 1517 geschreven is, vaart hij geducht uit over die „inepti somniatores, ludentes in sensu literali, allegorico, morali et anagogico”, spotters en spelers, die niet weten wat letter en geest is. Als iets voor beginners zou hij het desnoods nog kunnen verdragen, maar niet dat men het voor het toppunt der wijsheid uitgeeft ²⁾). In 1520 zegt Luther: Allegoriseeren zou ik ook kunnen, veel beter dan Dionysius ³⁾); wie is er zoo dom dat hij daartoe niet in staat zou zijn? Geen theoloog moest zich daarmede bemoeien, eer hij de eenvoudige beteekenis der Schrift in zich heeft opgenomen ⁴⁾). Den grooten kerkvader en exegeet Hieronymus durft Luther reeds in 1518 en nog eens in 1519 het verwijt te doen, dat hij al te zeer allegoriseert ⁵⁾). Men moet de woorden der Schrift, zoo leert hij, geen geweld aandoen, maar zooveel mogelijk bij de eenvoudige beteekenis blijven, opdat men niet aan de tegenstanders aanleiding geeft, met geheel de Schrift hun spel te drijven ⁶⁾). Tot allegoriën is hij niet spoedig geneigd ⁷⁾). Waar er geene volstrekte noodzakelijkheid is, vermijdt hij ze en raadt ook anderen zulks te doen ⁸⁾). Hij is tegen allegoriseeren bepaaldelijk in dien zin, dat men naast de letterlijke nog eene allegorische be-

¹⁾ W. A. IV, S. 532.

²⁾ o. e. l. XII, p. 94, 95.

³⁾ Bedoeld is de mysticus Pseudo-Dionysius Areopagita.

⁴⁾ o. l. v. a. V, p. 104. De captivitate Babylonica Ecclesiae.

⁵⁾ B. W. I, S. 142 an Spalatin. Gal. III, p. 272 ad cap. 3 vs. 126.

⁶⁾ o. l. v. a. V, p. 31. De captivitate Bab. Eccl.

⁷⁾ o. e. l. XIV, p. 90, Ps. 3.

⁸⁾ o. e. l. XIV, p. 152, Ps. 4 vs. 5.

teekenis plaatst; alleen daar wil hij allegorie aannemen, waar werkelijk blijkt dat eene overdrachtelijke, figuurlijke wijze van spreken bedoeld is ¹⁾). In de praktijk laat Luther zulke verklaringen dikwijls toe, zooals b. v. bij Ps. 11 vs. 2 waar hij onder den boog en de pijlen der wederpartijders hunne tong en hunne verderfelijke woorden verstaat ²⁾). In 't bijzonder vindt hij den Christus in het Oude Testament, niet alleen in den tweeden Psalm, maar ook in den derden, die gewoonlijk niet onder de Messiaansche geteld wordt; doch dat is bij hem geen bloote willekeur, hij geeft de redenen op, waarom hij zóo uitlegt: bij Ps. 2 het gezag der oudste gemeente, die volgens Hand. 4 vs. 23 dezen Psalm van Christus heeft verstaan, en bij Ps. 3, omdat vs. 5 (in onze telling vs. 6) volgens hem onmogelijk van iemand anders kan worden verstaan dan van den Christus, Die gestorven is en opgewekt uit de dooden ³⁾). Luther is, zooals gezegd, overtuigd van de eenheid tusschen Oud en Nieuw Verbond. Reeds in 1516 wijst hij er op, gelijk trouwens ook in de Psalmen-vorlesungen ⁴⁾, dat in de Schriften der Wet altijd het Evangelie gevonden is, dat de mond van Christus is het Oude en het Nieuwe Testament, en dat dus ook in 't Oude Testament de Christus spreekt ⁵⁾). Hetzelfde geloof was er vóór Christus komst en daarna, alleen dat het „venturus est” veranderd is in „venit” ⁶⁾). Mozes en de

¹⁾ o. e. l. XIV, p. 51, Ps. 2 vs. 3.

²⁾ o. e. l. XV, p. 191, 192.

³⁾ o. e. l. XIV, p. 44 sqq. 90 sqq.

⁴⁾ Zie boven blz. 19.

⁵⁾ o. l. v. a. I, p. 96, 97. Sermo de resurrectione Christi.

⁶⁾ W. A. IV, S. 332.

Profeten zijn niet onder den vloek geweest en onder de werken der Wet, maar zij zijn door het geloof gerechtvaardigd, zoo leert Luther tegen het gezag van Hieronymus in ¹⁾. God heeft aan Adam, Abraham, David enz. duidelijke beloften van Christus gegeven ²⁾: dezelfde Christus en hetzelfde geloof heerschen in de uitverkorenen van Abel af tot aan het einde der wereld toe ³⁾. Het Woord Gods is eeuwig en past voor alle eeuwen; want al is het dat de zeden in verschillende tijden verschillen, dezelfde vroomheid en dezelfde goddeloosheid gaan door alle eeuwen heen ⁴⁾. Ook de wettelijke voorschriften in het Oude Verbond keurt Luther niet af. Hij kent aan de inzettingen in Leviticus 18, waar het huwelijk bij bepaalde graden van bloedverwantschap verboden wordt, verbindende kracht toe ook voor onzen tijd ⁵⁾. De ceremonieën der Oude Wet waren zeer nuttige oefeningen der vroomheid, en op zichzelf beschouwd niet eene wet der werken ⁶⁾.

Toch staat volgens hem de Oude Bedeeling eenigszins bij de Nieuwe ten achter. De Sacramenten van het Oude Verbond zijn rechtvaardigingen des vleesches, waardoor men slechts eene uitwendige gerechtigheid verkrijgt; die van het Nieuwe Verbond rechtvaardigen den geest, want bij de laatsten is een woord der belofte, dat bij de eersten ont-

¹⁾ Gal. III, p. 272 ad. c. 3 vs. 12b. 1519.

²⁾ o. l. v. a. V, p. 38, 39. De capt. Bab. Eccl. 1520.

³⁾ o. l. v. a. IV, p. 338. Disputationes et excusatio adversus criminationes Ecclii 1519.

⁴⁾ o. e. l. XIV, p. 19 ad Ps. 1 vs. 1.

⁵⁾ o. l. v. a. V, p. 94, 95. De capt. Bab. Eccl.

⁶⁾ o. e. l. XIV, p. 33 ad Ps. 1 vs. 3.

breekt ¹⁾. In 1520 worden echter zoodanige uitspraken eenigszins beperkt. Bij de Sacramenten van het Oude Verbond, die geene rechtvaardiging teweegbrengen, denkt hij vooral aan de werken, die bij de ceremonieën voorgeschreven werden; deze werken, droegen niets ter rechtvaardiging bij, maar eerst daardoor dat de mensch die ze deed in het geloof gerechtvaardigd was, werden ook die werken gerechtvaardigd ²⁾. Daarentegen waren er Sacramenten in het Oude Verbond, waardoor de vaders evenzeer behouden en gerechtvaardigd werden, als wij door het Avondmaal, b. v. de offerande van Abel, de besnijdenis van Abraham, en het vlies dat Gideon neerlegde ³⁾. Men kon dus ook onder het Oude Verbond reeds door het geloof rechtvaardig zijn evenals onder het Nieuwe Verbond, maar daarin staat het Oude Verbond bij het Nieuwe ten achter, dat de predikers van het Nieuwe Verbond veel beter tusschen Letter en Geest weten te onderscheiden dan de priesters van het Oude Verbond ⁴⁾. Ook hierin is Luther in overeenstemming met Augustinus volgens wien, zooals boven aangetoond werd, de genade des Geestes in het Oude Verbond meer verborgen was.

De hoofdzaak is echter hier, wat er te verstaan is onder de Letter, die afgekeurd wordt, en onder den Geest, wat er bedoeld is met de Oude Wet en met het Evangelie. Reeds in het voorgaande hoofdstuk zagen wij ons vooral

¹⁾ o. l. v. a. I, p. 381. Disputatio Dr. M. L. pro veritate inquirenda th. 44, 45. 1518.

²⁾ o. l. v. a. IV, p. 340. resolutio V.

³⁾ o. l. v. a. V, p. 63. De capt. Bab. Eccl.

⁴⁾ o. e. l. XV, p. 33 ad Ps. 8 vs. 4, 1520.

voor de vraag geplaatst: Is Christus te beschouwen als een nieuwe wetgever; is hetgeen Hij gebracht heeft vooral dit, dat er in de plaats van de Oude Wet, die ceremonieën voorschreef, op uiterlijke handelingen zag en uiterlijke belooningen toezeide, eene nieuwe meer geestelijke Wet met geestelijke belooningen is gekomen? Of bestaat het Evangelie vooral in de verkondiging van Gods genade, die daar op hare plaats is, waar de Wet, juist omdat ze diep, innerlijk wordt opgevat, niet kan worden vervuld? Geheel en al is Luther evenmin als Augustinus in dit tijdvak tot de tweede opvatting gekomen. Ook bij hem vinden we nog genoeg sporen van de oude opvatting. Zeer in 't begin van de Praelectiones in librum Judicum spreekt hij nog van de „letter” in den zin van de letterlijke beteekenis der Schrift¹⁾. Doch dit kan geweest zijn in den aanvang van het jaar 1516, dus voordat Luther tot de ommekeer in zijne overtuiging is gekomen. Maar evenals zijn leermeester Augustinus zegt hij thans nog, dat het Oude Testament door Mozes gegeven niet de belofte had van de vergeving der zonden en eeuwige schatten, maar slechts van aardse zegeningen²⁾. De Wet belooft uitwendige heerlijkheid, terwijl Christus die leert verachten, en de aandacht van den mensch vestigt op hetgeen onzichtbaar is³⁾. Zoodanige gedachten gebruikt hij juist tegen zijne Roomsche tegenstanders, die de versieringen der priesters en allerlei ceremonieën verdedigden met een beroep op Mozes en be-

1) W. A. IV, S. 542. ad Jud. 1 vs. 13.

2) o. l. v. a. V, p. 39. De capt. Bab. Eccl. 1520.

3) o. e. l. XIV, p. 80, ad Ps. 2 vs. 10. 1519.

weerden, dat waar het Nieuwe Verbond zooveel heerlijker was dan het Oude, ook de priesters des Nieuwen Verbonds destemmer versierd moesten zijn; volgens Luther heeft de Geest zulke uiterlijke dingen volstrekt niet noodig¹⁾. Eigenaardig gaat hij op deze lijn door, waar hij zegt dat het ook thans nog, dus onder de bedeeing van het Nieuwe Testament, mogelijk is eene uitwendige gerechtigheid te bereiken, doordat men zich vrij houdt van grove zonden, als moord en brandstichting; men zal daarvoor van God ook belooningen ontvangen, en wel uitwendige belooningen voor dit leven, maar voor Gods aangezicht is deze gerechtigheid niets waard; zij kweekt zelfs huichelaars. Voor God komt het alleen aan op het geloof in Christus Jezus²⁾. De tegenstelling is hier echter niet zuiver „uitwendig” tegenover „geestelijk”, zooals bij de Pelagiaansche opvatting. Tegenover uitwendige wetsvervulling staat hier niet geestelijke wetsvervulling, maar het geloof in Christus. Dat deze tegenstelling gemaakt wordt zal ook daarin liggen, dat hier de vraag is, wat voor eene gerechtigheid de mensch bereiken kon. Nu zal men, wanneer men uit eigen kracht rechtvaardig zoekt te worden, slechts dan zijn doel meenen bereikt te hebben, wanneer men Gods geboden uiterlijk opvat. De Farizeën konden juist daarom meenen door hunne werken gerechtvaardigd te zijn, omdat zij tevreden waren wanneer het uitwendige des bekens gereinigd was.

Op een paar plaatsen schijnt het Evangelie nog eene nieuwe, verbeterde zedewet te zijn; zoo b. v. wanneer Lu-

1) o. l. v. a. IV, p. 29 (tegen H. Emser).

2) o. l. v. a. II, p. 323, concio de triplici iustitia (1518).

ther bij de bespreking van het verbod van den eed zegt, dat de vereering (honor) Gods in de Nieuwe Wet volmaakter en zuiverder dient te zijn dan in de Oude Wet¹⁾, en wanneer hij betoogt, dat Mozes slechts komt tot den eisch, kwaad niet met kwaad te vergelden, terwijl het Evangelie wil, dat men kwaad met goed vergelde, waarbij hij overigens erkent, dat reeds David volgens het Evangelie heeft gehandeld²⁾.

Elders, vooral in 1516 en 1517, vinden wij meer de opvatting, dat het Evangelie niet iets nieuws voor de Oude Wet in de plaats stelt, maar slechts de uitlegging is van de Oude Wet³⁾; in dat verband wordt het zelfs nog genoemd de geestelijke beteekenis der Wet tegenover hare letter; maar als zoodanig is het nog geen levendmakend Woord in tegenstelling met de doodende letter⁴⁾; integendeel, het doodt nog veel meer en brengt den mensch tot de meest volmaakte kennis van zonde⁵⁾.

Dat is echter niet de eigenlijke taak van het Evangelie; maar waar die kennis van zonde is teweeggebracht, daar treedt het in werking met zijne eigenlijke bedoeling. Die bedoeling is de verkondiging van Gods genade alleen: en dat is het wat Luther thans nog meer dan vroeger op den voorgrond plaatst; met het Pelagianisme heeft hij beslist gebroken. Meende hij toenmaals, dat de mensch God toch nog eenigszins tegemoet zou kunnen komen en zich tot op zekere

¹⁾ o. e. l. XII p. 69. decem praecepta.

²⁾ o. e. l. XIV, p. 344 ad Ps. 7 vs. 5, 1520.

³⁾ o. l. v. a. I, p. 147, 149. Dominica II, adv. 1516, en p. 197 Sermo de conversione Pauli 1517.

⁴⁾ o. l. v. a. I, p. 147—151.

⁵⁾ l. l. en p. 156. Sermo in die S. Thomae 1516.

hoogte verdienste zou kunnen verwerven, thans leert hij, dat er van onze zijde zelfs geen „dispositio”, geene geschiktheid is voor het ontvangen der genade, maar enkel ongeschiktheid en oproerigheid; dat de mensch toch zalig wordt ligt enkel en alleen aan de genadige uitverkiezing Gods¹⁾. Reeds in 1517 bevalt Erasmus aan Luther niet meer, omdat hij aan den mensch, aan den vrijen wil, toch nog iets toekent²⁾. Luther leert thans den mensch geheel van zichzelf af te zien, aan zichzelf te vertwijfelen en alleen te vertrouwen op de barmhartigheid Gods in Christus. Vooral op dit laatste legt hij grooten nadruk; het is even groote zonde aan Gods barmhartigheid te vertwijfelen als op eigen werken te vertrouwen³⁾. Die barmhartigheid maakt God nu in het Evangelie bekend. Om echter duidelijk in 't licht te stellen, hetgeen Luther thans onder het Evangelie verstaat, dienen wij eerst na te gaan zijne beschouwingen over de Wet. Daar vooral zien wij den invloed van Augustinus de Spiritu et Litera. Door de Apostelen wordt de Wet tegenover het Evangelie geplaatst, en beschouwd als eene doodende letter, waardoor men geene rechtvaardigheid verkrijgt. Onder die Wet verstaan nu velen, o. a. ook Erasmus⁴⁾, vooral de ceremonieele voorschriften, waarvoor dan later eene nieuwe, verbeterde zedewet in de plaats zou zijn gekomen. Luther echter zegt met Augustinus:

¹⁾ o. l. v. a. I, p. 317, Disputatio contra scholasticam theologiam. 1517. Men vergelijkte hetgeen boven blz. 23 en 26 is aangehaald.

²⁾ B. W. I, S. 88 an Johs. Lang.

³⁾ o. l. v. a. I, p. 204. Sermo in die purificationis Mariae. 1517 B. W. I, S. 153—156 an Spalatin. 1518.

⁴⁾ B. W. I, S. 63, an Spalatin 1516.

Die Wet, die niet goed is, waardoor men geene rechtvaardigheid verkrijgt, is niet alleen de ceremonieele Wet, maar ook de zedewet, de heilige decalogus, Gods eeuwige tien geboden¹⁾. Onder deze categorie rekent Luther blijkbaar ook hetgeen hij nog noemt de voorschriften van het Evangelie²⁾, o. a. het gebod van Jezus, dat men hem, die ons den rok ontnemt, ook den mantel late³⁾. Die Wet is op zichzelf zuiver, en legt beslag niet alleen op de uitwendige handelingen, maar ook op den inwendigen mensch, op het hart⁴⁾. Zij wordt als Gods Wet onderscheiden van mensche-lijke wetten en instellingen⁵⁾. Zij is geestelijk; dat wil echter niet zeggen, dat zij zich met het lichaam in het geheel niet bemoeit; want de werken der liefde die zij eischt geschieden met het lichaam; wanneer zij geestelijk genoemd wordt, geschiedt dit omdat zij niet gedwongen, maar vrijwillig, met het hart, vervuld wil zijn⁶⁾. Dat is echter den mensch op zichzelf onmogelijk⁷⁾, en zoolang die Wet slechts vóór ons staat, leerende en eischende, is zij „niet goed”, is zij eene letter en wel eene doodende letter, en hoe geestelijker zij is, destemeer doodt zij; want zij leert ons slechts wat wij moeten doen, wat ons ontbreekt⁸⁾, zij

1) o. l. v. a. I, p. 320. Disputatio D. M. L. Contra Scholasticam theologiam. Gal. III, p. 176, 177. Cap. 1. vs. 13, 14. 1519.

2) o. e. l. XII, p. 113, 114. Decem praecepta.

3) o. l. v. a. IV, p. 333. (disputationes).

4) o. e. l. XII, p. 89. Decem praecepta.

5) o. e. l. XIV, p. 23, Ps. 1 vs. 2.

6) Gal. III, p. 240, 241, 347, ad c. 2 vs. 19a, c. 4 vs. 16. 1519.

7) z. o. l. v. a. IV, p. 333.

8) o. l. v. a. I, p. 320. Gal. III, p. 176, 238—240. ad Cap. 1 vs. 13, 14 en Cap. 2 vs. 19a.

is een woord van verderf, van toorn, van droefenis, van smart, een woord van den rechter tot den beschuldigde, een woord van onrust en vloek. Van de Wet hebben wij niets dan een kwaad geweten, een hart, verontrust vanwege onze zonden, die zij wel aantoonst maar niet kan wegnemen, en die wij ook niet kunnen wegnemen.

Tot hen echter, die door dat Woord van toorn verslagen en wanhopig zijn, komt het Evangelie en zegt: Vreest niet! Troost, troost mijn volk! Ziet uw God! Ziet het Lam Gods, dat de zonden der wereld wegneemt! Ziet Hem, Die alleen de Wet voor u vervult, Die u van God geworden is tot rechtvaardigheid, heiligmaking en verlossing. Dat is het Evangelie. Het is het Woord van den Zoon Gods Die vleesch geworden is, en ons gegeven tot verlossing en vrede. Het is een Woord van heil, van genade, van troost en van vreugde, het Woord van den bruidegom tot de bruid; het is een Woord van vrede; ziet, hoe liefelijk zijn op de bergen de voeten dergenen, die het goede boodschappen, die den vrede verkondigen¹⁾! Dezelfde blijdschap over het Evangelie, welks wezen Luther thans heeft begrepen, vinden we reeds 1516. De mensch wanhoopt aan zichzelf, zoo zegt hij daar, omdat hij een zondaar is door de Wet, maar hij wordt gered, omdat hij een God heeft uit het Evangelie, die gekomen is om de menschen te behouden. De Wet weert wel uitwendige zonden, maar de begeerlijkheid blijft, daarom werkt ze zonde en dood en maakt huichelaars; het volk siddert onder den donder van Sinai, maar God belooft een middelaar; het

1) o. l. v. a. II, p. 275. Resolutiones disputationis de virtute indulgentiarum. conclusio LXII (1518).

Evangelie komt, hetwelk de grootste blijdschap is. Wanneer de Wet ons dus verontrust, moeten we tot het Evangelie onze toevlucht nemen, en den Naam Gods in geloof aanroepen. Het Evangelie is „ein frolich Botschaft” ¹⁾. Het is niet, zoo verklaart Luther thans uitdrukkelijk, eene verzameling van voorschriften om onder de Nieuwe Wet te leven, maar hoewel het nog tot taak heeft de oude Wet uit te leggen naar hare ware beteekenis, is het eigenlijke werk van het Evangelie de verkondiging van Gods genade, uitgedrukt in de woorden: „Komt herwaarts tot Mij allen, die vermoeid en belast zijt en Ik zal u rust geven!” en: „Wees welgemoed, Mijn zoon, uwe zonden zijn u vergeven.” Het Evangelie is dus voor de ziel, die door de Wet aan den rand des verderfs gebracht is, de liefelijke boodschap, dat Christus de Wet vervuld heeft, en dat het niet meer noodzakelijk is haar te vervullen, maar door het geloof Hem aan te hangen en gelijkvormig te worden, omdat Hij onze wijsheid, rechtvaardigheid, heiligmaking en verlossing is ²⁾.

„Evangeliseeren” is: eene goede boodschap verkondigen van de vergeving der zonden ³⁾. Het Evangelie is de verkondiging van Gods werk, en Gods werk is vrede en barmhartigheid ⁴⁾. Dit Evangelie, de leer des geloofs, wijst ons den weg tot de ware vervulling der wet, namelijk dat wij tot de genade onze toevlucht nemen ⁵⁾; want zoo zegt

1) W. A. IV, p. 565 ff. ad Jud. 5 vs. 19.

2) o. l. v. a. I, p. 147. Dominica II. adventus.

3) o. e. l. XIV, p. 268 ad Ps. 5 vs. 12. 1519. o. l. v. a. V, p. 54. De capt. Bab. Eccl. 1520.

4) o. l. v. a. I, p. 156 sqq. Sermo in die S. Thomae 1516.

5) Gal. III, p. 177, 178 ad cap. 1 vs. 13, 14.

Luther letterlijk met Augustinus: Wat de wet der werken met dreigen beveelt, dat bereikt de wet des geloofs door geloof ¹⁾. Nu staat de Wet niet meer, slechts met letters geschreven, vóór den mensch, maar God Zelf schrijft ze met Zijn vinger in het hart ²⁾; en waar de vervulling der wet is, daar is geene wet meer ³⁾. Waar de Schrift wil dat een goed werk gedaan zij, verbiedt zij ons het zelf te willen doen, en gebiedt ons, Gods rust te vieren en Zijne genade in ons te laten werken ⁴⁾. Ook de geboden van het Evangelie moeten niet gehouden worden onder den dwang der letter, wie zoo doet, leeft niet volgens het Evangelie ⁵⁾.

De laatste aanhaling schijnt in tegenspraak met zich zelf te zijn; dat heeft echter zijne oorzaak daarin, dat wij bij Luther nog eenige onzekerheid waarnemen ten opzichte van het gebruik van den term „Evangelie”. In die dagen was het spraakgebruik zóo, dat onder het „Evangelie” verstaan werd de geheele Nieuwe Bedeeling, of de Schriften van het Nieuwe Verbond en al wat daarin werd geopenbaard. Dat spraakgebruik werd ook thans nog door Luther dikwijls gevolgd; b. v. waar hij van de geboden van het Evangelie spreekt en als taak van het Evangelie in de eerste plaats noemt de uitlegging van de Oude Wet. Maar onder de hand neemt ook het begrip „Evangelie” eene andere beteekenis aan. Terwijl wij daarvan in Augustinus de Spiritu et Litera nog niets vinden, was dit proces bij Luther reeds

1) o. e. l. XIV, p. 179 ad Ps. 5 vs. 2.

2) Gal. III, p. 239 ad cap. 2 vs. 19 a.

3) o. l. v. a. I, p. 149. Dominica II adventus 1516.

4) o. e. l. XIV, p. 250 ad Ps. 5 vs. 12.

5) o. e. l. XII, p. 113.

begonnen in den tijd der Psalmenvorlesungen ¹⁾. Indien de wet voor Luther niet tot de Schriften van het Oude Testament beperkt bleef, maar alles daaronder begrepen werd, wat den mensch van Godswege wordt geboden, dan moest ook het begrip „Evangelie” niet tot de Schrift des Nieuwen Verbonds beperkt blijven, maar zooals aangetoond is, in het algemeen gaan beteekenen: de blijde boodschap van Gods genade in Christus Jezus; en daar ook in de Schriften van het Oude Verbond de Messias beloofd en Gods genade gepredikt wordt, moest hij ook dáar het Evangelie vinden ²⁾.

Eene soortgelijke wijziging ondergaan soms de begrippen Oud en Nieuw Testament, evenals bij Augustinus. Meer dan eens blijkt duidelijk, dat wij daaronder niet hebben te verstaan de groepen Schriften, die men gewoon is onder die namen samen te vatten. Zoo zegt Luther ergens, dat de Schrift ingedeeld is in geboden en beloften. De geboden — dus ook die van Jezus en Zijne Apostelen — zijn het Oude Testament; de beloften, ook die bij Mozes en de profeten, zijn het Nieuwe Testament ³⁾. Op eene andere plaats gaan de opvattingen meer door elkander. In het Oude Testament, zoo leert hij daar, wordt de Wet geleerd, die den toorn werkt, in het Nieuwe Testament het geloof. Mozes maakte knechten der zonde, Christus maakt kinderen der gerechtigheid; maar ook ons moet nog de Wet gepredikt worden, want ook in ons is nog niet al wat tot het Oude Testament behoort uitgeroeid ⁴⁾; ondertusschen erkent Luther

¹⁾ Zie blz. 28, 30.

²⁾ o. l. v. a. I, p. 96. Sermo de resurrectione Christi 1516.

³⁾ o. l. v. a. IV, p. 224, 225. De libertate Christiana 1529.

⁴⁾ o. e. l. XIV, p. 67 ad Ps. 2 vs. 7.

elders ook, dat zelfs bij Mozes, in het eerste gebod, het geloof geleerd wordt ¹⁾.

Hoezeer echter verschillend, beide, Wet en Evangelie, Oud en Nieuw Testament, worden evenals in de jaren 1513—1515 Gods Woord genoemd. Tweeërlei woorden Gods zijn er, gebod en belofte ²⁾. De Schrift bestaat uit geboden en beloften, beide zijn van God ³⁾, en tot verwekking van ons geloof ⁴⁾. Beide woorden Gods dienen gepredikt te worden, de stem der Wet en het woord van het Evangelie ⁵⁾.

Maar Luther gebruikt in deze laatste aanhaling bij de Wet de uitdrukking: „stem”, terwijl hij het Evangelie „woord” noemt. Waarschijnlijk ligt reeds hierin eene aanduiding, dat hij het Evangelie een trap hooger plaatst. Dat komt elders nog duidelijker uit. In 1516 plaatst hij de leer der genade als het „Woord Gods” tegenover de leer der Wet ⁶⁾. Wanneer hij in zijn geschrift „De libertate Christiana” over de heerlijkheid van het Woord heeft gesproken, vraagt hij: „Wat is dan dat Woord, daar er vele woorden Gods zijn?” hij antwoordt daarop: „Het Evangelie van Christus, Die vleesch geworden is, en voor ons geleden heeft, enz.” ⁷⁾. Ook elders zijn de termen „Gods Woord” en „Evangelie” synoniem, b. v. wanneer hij zegt: het Woord Gods en het Evangelie is eigenlijk dit, dat ons vergeving der

¹⁾ o. e. l. XVI, p. 252, 253 ad Ps. 5 vs. 12.

²⁾ o. l. v. a. V, p. 193, 194. Assertio omnium articulorum etc. 1520.

³⁾ o. l. v. a. IV, p. 223, 224. De libertate Christiana 1520.

⁴⁾ o. l. v. a. V, p. 116. De captivitate Bab. Eccl.

⁵⁾ o. l. v. a. III, p. 241. De lib. Chr.

⁶⁾ W. A. IV, S. 577 ad Jud. 12 vs. 5.

⁷⁾ o. l. v. a. IV, p. 222.

zonde belooft ¹⁾). Wanneer het Woord Gods waarlijk gepredikt wordt, dan wordt genade gepredikt ²⁾). Door het Woord Gods, d. i. door de belofte der genade, en door het geloof wordt de ziel gerechtvaardigd ³⁾). Wij zien dus, ook de Wet wordt Gods Woord genoemd, maar inzonderheid, vooral waar er van geloof en rechtvaardiging sprake is, gebruikt Luther die uitdrukking van de verkondiging van Gods genade.

Dit zijn Luthers beschouwingen over de belangrijke tegenstellingen tusschen de woorden der Schrift onderling. In vergelijking met hetgeen er ten tijde der Psalmen-Vorlesungen gezegd was, zagen wij de volgende groote veranderingen:

Veel meer dan toen, wordt alles beheerscht door de groote tegenstelling tusschen zonde en genade, of Wet (eigen gerechtigheid) en genade. De vroegere tegenstellingen: uiterlijk-innerlijk, stoffelijk-geestelijk, eindig-oneindig, komen nog wel voor, maar nemen eene ondergeschikte plaats in. Onder de tegenstelling tusschen Wet en Evangelie hebben we niet te verstaan die tusschen de oude, meer uiterlijke Wet, die letter genoemd en slechts door allegorische uitlegging geestelijk opgevat wordt, en eene nieuwe, meer geestelijke Wet, door Christus gegeven. Nu is alles wat God gebiedt, hoe geestelijk ook, samen te vatten onder de uitdrukking „Wet”; daartegenover staat het Evangelie, hetwelk niets dan genade verkondigt. Zoo heeft Luther de lijnen door Augustinus aangevangen, doorgetrokken, en is in dit opzicht

¹⁾ o. l. v. a. II, p. 423. Concio de confessione et sacramento eucharistiae 1519.

²⁾ o. e. l. XV, p. 58 ad Ps. 100 vs. 7. 1520.

³⁾ o. l. v. a. IV, p. 240. De lib. Chr.

van het algemeen gevoelen der Roomsche Kerk afgeweken. Verder zagen wij, hoe nu veel meer dan vroeger de eenheid tusschen Oud en Nieuw Testament op den voorgrond staat, welke eenheid Luther vroeger slechts door het stelsel van allegorische, tropologische en anagogische verklaring kon handhaven. Door geheel de Schrift loopt hetzelfde geloof in Christus Jezus, en beide, Wet en Evangelie, Oud en Nieuw Testament, zijn van God, hoewel verschillend in uitwerking. Veel minder nog dan in 1513—1515 kan er dus in dit opzicht van eene meer vrijzinnige verhouding tot de Schrift gesproken worden.

Is er nu in dezen tijd anders reeds iets te vinden van zoodanige verhouding tot de Schrift, zooals ze later somtijds bij Luther blijkt te bestaan? Tot in het jaar 1519 vinden wij nog niets van dien aard. Integendeel, Luther hecht zeer aan het gezag der Schrift, en beschuldigt zijne tegenstanders, dat zij beoordeelaren der Schrift willen zijn terwijl hij de Schrift wil laten oordeelen ¹⁾). Hij uit zich zeer ongunstig over de rede; rede en natuur hebben een fundament van los zand, nl. goede werken en eigen wijsheid ²⁾). Onder de „raadslagen en gedachten der goddeloozen” verstaat Luther de leeringen der rede, die door menschen uitgevonden worden, over God en goddelijke woorden en werken; de gedachten der menschen zijn, hoe heilig ook, aardsch, ijdel en bedriegelijk ³⁾). Men moet bij het prediken en onderzoeken der Schrift niet uit de rede putten, maar van God geleerd

¹⁾ B. W. II, S. 163 an Dungersheim 1519.

²⁾ o. e. l. XII, p. 57 sqq. decem praecepta 1518.

³⁾ o. e. l. XIV, p. 224. Ps. 5 vs. 11. 1519.

zijn ¹⁾. Schrift en „Woord Gods” worden geheel als synoniemen gebruikt; in de uitlegging op het Boek der Richteren zegt hij, dat men altijd met eerbied de Schrift moet gebruiken; want men loopt steeds gevaar, als men bij de verklaring van Gods Woord aan zichzelf iets toeschrijft ²⁾. Aan Cajetanus schrijft hij, dat hij niet tegenover zoovele getuigenissen der Schrift één enkel getuigenis van den paus wenscht te handhaven; want de paus is niet boven maar onder Gods Woord ³⁾. Uitdrukkelijk verklaart hij tegenover dr. Eck dat de Schrift Gods Woord is ⁴⁾.

In 1520 treffen wij echter een paar plaatsen aan die eenigszins anders luiden. Wanneer Christus, zoo vraagt Luther, zijn natuurlijk lichaam door Thomas liet betasten, opdat deze zou zien of Hij het werkelijk was, waarom zouden wij dan niet het geestelijk lichaam van Christus, de Schrift, mogen beproeven, om te zien „ob sie die sei in welch wir gläuben oder nit. Denn alle ander Schrift sein fährtlich, möchten vielleicht fliegende Geister sein, die nit Fleisch und Bein haben wie Christus hat” ⁵⁾. Uit deze woorden kan intusschen niet worden opgemaakt, dat Luther in dezen tijd het bestaan van eene Schrift met Goddelijk gezag zou hebben ontkend, alléén zou men hier kunnen aannemen, dat Luther het recht van den geloovige bepleit

¹⁾ 40, S. 14. Auslegung des 110. Psalms (vs. 2). 1518.

²⁾ W. A. III, S. 579. z. o. S. 537, 564.

³⁾ B. W. I, S. 252. 253. 14 Oct. 1518. z. o. o. e. l. XII, p. 192.

⁴⁾ o. l. v. a. II, p. 507. Contra Malignum Joh. Eccii Judicium etc. 1518.

⁵⁾ 24, S. 57. Grund und Ursach etlicher Artikel, so durch die römische Bulle unrechtlich verdammt worden.

om den kanon, die door de kerk vastgesteld was, te toetsen; doch moet opgemerkt worden, dat deze vraag tusschen hem en de Roomsche kerk niet aan de orde was, en dat de pauselijke bul, waartegen hij zich in dit geschrift verdedigt, er geen gewag van maakte. Wel was er geschil over de vraag of de geloovige het recht heeft zelf de Schrift ter hand te nemen en te onderzoeken, dan wel of hij zich moet neerleggen bij de uitlegging die de Kerk hem aanbiedt. Kort na de aangehaalde woorden wordt overigens de onfeilbaarheid der Schrift in tegenstelling met alle menscheelijke boeken geleerd. Toch is het niet onmogelijk, dat Luther reeds hier critiek van den overgeleverden canon gerechvaardigd zou hebben geacht. Uit het verband valt niets op te maken, dat pleit er eerder tegen; maar de woorden zelf laten die verklaring toe. Ook heeft Luther in hetzelfde jaar reeds twijfel uitgesproken aan de echtheid en den apostolischen geest van den brief van Jacobus. In het geschrift „De captivitate Babylonica Ecclesiae”, waar hij de verschillende sacramenten der Roomsche Kerk behandelt, komt hij ook te spreken over het laatste oliesel, waarvoor als bewijs de bekende plaats Jac. 5 vs. 14 en 15 werd aangehaald. Luther bestrijdt dat die plaats hier in aanmerking zou kunnen komen, want, zoo zegt hij, het is de vraag of die brief echt is, daar hij weinig apostolischen geest ademt; maar, zoo zegt hij, gesteld al die brief was werkelijk van den apostel Jacobus, zoo zou deze toch geen recht gehad hebben, een Sacrament in te stellen. Dat recht komt alléén aan Jezus Christus Zelf toe ¹⁾.

¹⁾ o. l. v. a. V, p. 111.

Ondertusschen mag niet vergeten worden, dat Luther in hetzelfde jaar dien brief van Jacobus viermaal heeft aangehaald; nl. eenmaal met de woorden: „zoodat het waar is wat Jacobus zegt”¹⁾, éénmaal naast de brieven aan de Hebreëen en aan de Romeinen²⁾, en tweemaal als bewijs tot staving van zijn gevoelen³⁾; dat hij ook de bekende plaats over de rechtvaardiging zóo uitlegt, dat zij overeenkomt met de leer van Paulus dienaangaande⁴⁾. Zoo gaat dus Luther in dit jaar niet consequent door op die meening betreffende den brief van Jacobus. In het algemeen blijft hij ook bij zijn grooten afkeer van menschelijke rede, van de dictamina rationis, van hen die hunne leer bouwen op menschelijke besluiten, aardsche wijsbegeerte en bespiegelende godgeleerdheid, inplaats van op de Schrift⁵⁾. De Heilige Schriften zijn door Gods Geest geschreven. De Schrift beproeft alle dingen bij allen. Het oordeel des Geestes mag door niets beperkt worden dan door de Heilige Schriften. Tegen eene duidelijke Schriftuurplaats in geloove men ook een engel uit den hemel niet⁶⁾. De Schrift is zijn kracht en zijn steun, waarmede hij ook een engel uit den hemel wil tegenstaan, die eene andere leer zou brengen⁷⁾. Terwijl Luther anders de vrijheid ten sterkste handhaaft,

1) o. l. v. a. V, p. 180. Assertio omnium articulorum.

2) l. l. p. 197.

3) 24, S. 60, 72. Grund und Ursach etlicher Artikel u. s. w.

4) o. l. v. a. V, p. 28. Resolutio Disputationis de fide infusa et acquisita.

5) o. e. l. XV, p. 144, 149, 54, 55 ad Ps. 10 vs. 2. z. Ps. 9 vs. 8.

6) o. l. v. a. V, p. 159, 160, 161, 164, 203. Assertio omnium articulorum etc.

7) 24, S. 133. Grund und Ursach etlicher Artikel u. s. w.

leert hij dat wij aan het Goddelijk Woord onderworpen zijn¹⁾. Wel onderscheidt de mensch of de Kerk, wat Gods Woord is; maar zulks stelt Luther in navolging van Augustinus op die wijze voor, dat de mensch door de waarheid zóo wordt ingenomen, dat hij niet anders oordeelen kan, maar hij wordt met onfeilbare zekerheid gedwongen te zeggen: dat is waarheid; evenals de mensch met onfeilbare zekerheid gedwongen wordt te zeggen, dat zeven en drie tien is, ofschoon hij er geen reden voor opgeven kan. Luther vergelijkt het met de communes conceptiones, die niemand beoordeelt, maar waarnaar allen beoordeeld worden²⁾. Duidelijker kan wel niet de bedoeling uitgesproken worden, het Woord Gods als objectieven maatstaf boven het subject te handhaven.

Ook wordt in dit jaar de uitdrukking „het Woord Gods” tweemaal duidelijk voor geheel de Schrift gebruikt. In den brief aan Paus Leo zegt hij: „Dass mag ich mit leiden Regel oder Mafse die Schrift auszulegen, dieweil das Wort Gottes, so alle Dinge treibet, soll ungebunden sein”³⁾. In zijn geschrift „An den christlichen Adel deutscher Nation” zegt hij: Was sollt uns Glück widerfahren, wenn wir die Bibliam, das heilig Wort Gottes, so ehindern setzen?⁴⁾

Juist in dezen tijd zien we dus, anders dan vroeger⁵⁾, de gelijkstelling tusschen Gods Woord en Schrift duidelijk uitgesproken. Mijns inziens is dit niet toevallig. Luther

1) 21, S. 343. An den Christlichen Adel deutscher Nation.

2) o. l. v. a. V, p. 102. De capt. Bab. Eccl.

3) 53, S. 49.

4) 21, S. 348. z. o. S. 350 en o. e. l. XV, p. 60, 61 ad Ps. 8 vs. 8.

5) Zie boven blz. 33.

begon werkelijk de Schrift hoe langer hoe meer niet alléén te beschouwen als een heilig boek, als een soort van reliquie, zooals in de Roomsche Kerk het geval was, maar als een Woord dat God tot den mensch spreekt. Dit hangt ook samen met zijn opgeven der theorie van de meervoudige beteekenis der Schrift. Die theorie veronderstelt weliswaar de goddelijke ingeving der Schrift, maar niet de gelijkstelling tusschen Schrift en Gods Woord, zooals Loofs meent ¹⁾. Zelfs de goddelijke ingeving der Schrift werd door de willekeur, die met die wijze van uitlegging gepaard ging, feitelijk vrijwel illusorisch gemaakt; en een „Woord Gods” kan de Schrift voor ons niet zijn, wanneer er eerst een stel van allegorische, tropologische en anagogische verklaringen bij moet komen.

Ook dan zal het karakter der Schrift als Woord Gods niet tot zijn recht komen, wanneer de kerk zich als 't ware tusschen de Schrift en den mensch in plaatst, hem van 't lezen der Schrift afhoudt, en hem gebiedt, hare uitlegging als de alléén ware aan te nemen, zooals Luther uitdrukkelijk verklaarde, dat hij geen „Regel oder Masse die Schrift auszulegen” kon dulden, want het Woord Gods laat zich niet binden. Maar ook het gezag der Roomsche kerk stond thans in dit opzicht Luther niet meer in den weg.

Hiermede komen wij tot Luthers leer over de Kerk en hare verhouding tot het Woord Gods, een zeer bekend ter-

¹⁾ Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte, von Friedrich Loofs. Zweite verbesserte und vermehrte Auflage. Halle, a. S. 1890, S. 345.

rein; want iedereen die de geschiedenis der hervorming behandelt, moet nagaan hoe Luther achtereenvolgens aan de kerkvaders, de geestelijkheid met hare verordeningen, den Paus en de concilies het recht der heerschappij over de gewetens begon te ontzeggen. Hoewel deze dingen dikwijls beschreven zijn, zóo nog onlangs in het werk van Dr. H. Preuss, moeten ook wij er hier volledigheidshalve een overzicht van geven.

In 1516 en 1517 is Luther nog volstrekt niet aan het gezag der Kerk ontrouw geworden. We treffen integendeel eene plaats aan waar hij zeer den nadruk legt op gehoorzaamheid aan de Kerk, zelfs aan den Paus. Sprekende over de woorden „Al wat gij op aarde binden zult, zal in de hemelen gebonden zijn,” zegt hij: Indien niet Christus al Zijne macht aan een mensch gegeven had, dan ware er geene volmaakte Kerk; want er zou geen orde wezen, als een ieder wilde beweren door den Heiligen Geest gedreven te zijn (se ex Spiritu Sancto tactum). Daarom wil Hij geene macht oprichten, dan door een mensch, en die aan een mensch is overgedragen, opdat Hij allen tot éenen ⁴⁾ zoude vergaderen. Wie zich aan deze eenheid en orde onttrekken, behoeven niet te roemen op groote openbaringen en wonderwerken, zooals onze Picarden en andere ketters, want gehoorzaamheid is beter dan de offeranden dier dwazen, die niet weten hoe verkeerd zij doen ²⁾. Ook zou men kunnen veronderstellen, dat Luther aan het gezag der Kerk

¹⁾ Of: allen tot éen; lat. omnes in unum; het masculinum schijnt mij echter volgens het verband meer aannemelijk te zijn.

²⁾ o. l. v. a. I, p. 110. Sermo in vincula S. Petri 1516.

hooge waarde toekent wanneer hij den biechteling aanraadt, zich niet daarover bezorgd te maken of zijn berouw groot genoeg is, maar eenvoudig te gelooven in het Woord van den priester, die hem in Gods Naam vergeving der zonden toezegt ¹⁾. Doch ontzegt Luther hier ook aan den priester het recht om het berouw van den biechteling te beoordeelen, hetgeen minder pleit voor een sterk hechten aan het gezag der Kerk; blijkens het verband en latere uitspraken van denzelfden aard, is hier de hoofdzaak het Evangelie der genade en der vergeving van zonden; de priester is overbrenger van dat Evangelie, en als zoodanig, en niet zoozeer als „geestelijke”, als kerkelijk man, moet hij geloofd worden. Uit deze plaats valt dus niets op te maken omtrent Luthers verhouding tot de Kerk. Uit eene andere plaats blijkt echter, dat Luther aan de kerkvaders in dezen tijd gezag toekent. Al verheugt hij zich, dat de studie der scholastieken aan de hoogeschool te Wittenberg veracht wordt, toch vermeldt hij nog met blijdschap, dat naast de Schrift ook Augustinus en andere „patres ecclesiasticae auctoritatis” zeer gezocht zijn ²⁾.

In de Praelectiones in librum Judicum krijgen we echter ten opzichte van personen die met kerkelijk gezag bekleed zijn heel andere taal te hooren. Aangaande den levenswandel der pausen bezigt Luther zeer sterke uitdrukkingen; hij vreest dat ze huichelaars zijn, die hun hart geoeffend hebben in hebzucht, kinderen der vervloeking, die van

¹⁾ o. l. v. a. I, p. 204. Sermo in die purificationis Mariae 1517.

²⁾ B. W. I, S. 100, 101 an Joh. Lang 8 Mai 1517.

den rechten weg afwijken ¹⁾. Hij veroordeelt met scherpe bewoordingen, dat pausen en cardinalen niet naar Gods hulp vragen in de oorlogen tegen de Turken, maar slechts op paarden, ruiters en kanonnen vertrouwen, en zodoende het arme volk van Christus uitzuigen; toch trekt hij op die plaats ook sterk te velde tegen de ketteren ²⁾. Hij betreurt verder zeer, dat de kloosterlingen onderworpen zijn aan de decreten en decretalen der pausen en priesters, die beweren, dat zij de geheele Schrift kennen en houden, hetgeen hij niet gelooft. Nonne in propatulo est, zoo vervolgt hij, quanta dementia glossatae sunt regulae sanctorum patrum vel superinducta sunt a pontificibus tot statuta, tot ceremonialia, tot canones, tot glossae, tot extravagantes etc. Zoo is het gekomen, dat wij meer de menschelijke inzettingen, overleveringen en besluiten aanhangen, dan de leerinngen van het Evangelie en de vrome en religieuse eerste instellingen der heiligen ³⁾. Opmerkelijk is, hoe hier wel sterk op de pauselijke decretalen wordt afgegeven, maar de oorspronkelijke kloosterregelen der vaderen, b.v. Augustinus en Benedictus, te zamen met het Evangelie tegenover menschelijke inzettingen geplaatst, dus als goddelijk beschouwd worden. Het sterkst spreekt echter eene plaats, waar Luther de nieuwe bedevaarten naar Rome bestrijdt, en het gezag, dat deze stad beweert te hebben, op grond van een oud recht, nl. van de apostelen Petrus en Paulus, waarin Rome zeer dwaalt, want niet uit Petrus, maar uit God is alle

¹⁾ W. A. IV, S. 561 ad Iud. 7 vs. 5.

²⁾ S. 552 ad cap. 4 vs. 15.

³⁾ S. 556, 557 ad cap. 6 vs. 1.

gezag. Zóo is „Bethel” tot „Beth-aven” geworden, en wie er tegen getuigt, dien gaat het als de oude profeten, zijn leven komt in gevaar, zooals de ervaring leert ¹⁾. Terwijl nu de andere aangehaalde plaatsen, waar Luther de ketters bestrijdt en zich met hart en ziel monnik betoont, wel in dezen tijd kunnen geplaatst worden, zou de laatste plaats als eene latere toevoeging kunnen beschouwd worden, als we ons herinneren aan de meening van verschillende geleerden, dat deze uitlegging van het boek der Richteren eerst in 1518 of zelfs 1520 zou zijn voltooid, vooral als wij medegaan met de conjectuur van Buchwald en den uitgever der W. A., die bij den laatsten volzin der passage: *Experto credo Ruperto*, het woord „credo” in „crede” veranderen. Dan zou het moeten geschreven zijn in een tijd, toen Luther reeds persoonlijk de gevolgen van zijn stoutmoedig optreden had ondervonden. Doch hoewel de genoemde, toenmaals spreekwoordelijke uitdrukking, in den imperatief gangbaar was ²⁾, zoo is het m. i. niet volstrekt onmogelijk, dat Luther zou geschreven hebben wat er staat: *experto credo Ruperto*, ik geloof hen die het ervaren hebben; dan zouden de aangehaalde woorden eerder van vroeger datum kunnen zijn.

Hoe dit echter ook moge zijn, na al wat Luther in 1516 en 1517, en reeds in de Psalmen-Vorlesungen had gezegd, behoefde er weinig onzekerheid te bestaan, naar welke zijde de weegschaal zou overslaan, wanneer Luther zich geplaatst

¹⁾ S. 543 ad cap. 1 vs. 21.

²⁾ Luther gebruikte ze later in dien vorm in de „Vorrede zu Joh. Spangenberg's Postille.” 63, S. 372.

zou zien voor den strijd tusschen het gezag des Woords en het gezag der Kerk. Die strijd begon, zooals bekend is, door het aanhechten der 95 stellingen aan de slotkerk te Wittenberg; toch was ook deze stap nog volstrekt niet geschied met de bedoeling, het gezag der Kerk aan te tasten. Luther werd gedreven door verontwaardiging over den afaathandel, en kon zich aanvankelijk in 't geheel niet voorstellen, dat de hoogste kerkelijke autoriteiten aan de wijze waarop die handel werd gedreven en de leeringen die daarbij werden verkondigd hare goedkeuring zouden hechten ¹⁾. Eerst langzamerhand, toen de gezagvoerders der Kerk zulke goddelooze praktijken bleven handhaven en zelfs hem die ze bestreed ter verantwoording riepen en veroordeelden, toen geheel de leer en praktijk der Roomsche kerk in strijd bleek te zijn met hetgeen Luther na langen zielestrijd in de Schrift als waarheid had leeren kennen, kwam hij er toe, aan het gezag der kerk hoe langer hoe meer te twijfelen. Daarnaast vinden we echter telkens weder oprecht gemeente betuigingen van Luther, dat hij volstrekt niet de bedoeling had zich van de Kerk af te scheiden.

Wat vooreerst de kerkvaders aangaat, zien we in 't begin, in 1518, nog hooge waardeering. Luther meent ze, tezamen met de Schrift, op zijne zijde te hebben tegenover de latere scholastieken; daaraan schrijft hij den haat zijner vijanden toe ²⁾. Hij bidt ook dagelijks, dat de studie der kerkvaders toeneme ³⁾. Hij schrijft aan zijn keurvorst, hoe hij tot dus-

¹⁾ Men zie b. v. in de 95 Theses N°. 55, 71, 73. o. l. v. a. I p. 291.

²⁾ B. W. I, S. 176 an Staupitz 31 März, 1518.

³⁾ B. W. I, S. 188 an Jodocus Trutfetter 9 Mai 1518.

ver zijne tegenstanders te vergeefs gesmeekt heeft om hem eene enkele plaats uit de Schrift of uit de kerkvaders te noemen, die tegen zijn gevoelen zou pleiten ¹⁾. Maar toch kan hij zelfs over Hieronymus wegens diens al te sterk allegoriseeren zijne afkeuring te kennen geven ²⁾, en als het tot eene keuze moet komen, wegen duizend heilige leeraren bij hem niet op tegen éene enkele uitspraak der Heilige Schrift ³⁾. In denzelfden brief, waarin hij schrijft van zijne dagelijksche gebeden, dat de studie der kerkvaders toeneme, verklaart hij toch ook in aansluiting aan zijn leeraar Augustinus, dat alléén de canonieke boeken gezag hebben en alle andere geschriften beoordeeld mogen worden ⁴⁾. Hetzelfde houdt hij vol op het gesprek te Leipzig in 1519.

De uitspraken van alle schrijvers moeten volgens de Schrift beoordeeld worden, daarom schift Luther tussehen de kerkvaders, volgt hen die het dichtst bij de Schrift komen, en waar de Schrift duidelijk is, geeft hij aan Haar boven alle andere boeken de voorkeur ⁵⁾. Zóo schrijft hij ook aan Dungersheim, dat hij de vaders volgens de Schrift wil beoordeelen, terwijl zijn tegenstander Eck de woorden der Schrift zóo pasklaar maakt, dat ze in overeenstemming zijn met de vaderen ⁶⁾. In 1520 geeft Luther het verschil tussehen hem en zijn tegenstanders over dit punt aldus

¹⁾ B. W. I, S. 286, 19 Nov. 1518.

²⁾ S. 142 an Spalatin, 18 Jan.

³⁾ 27 S. 12. Freiheit des Sermons, päpstlichen Ablass und Gnade belingend.

⁴⁾ B. W. I, S. 188.

⁵⁾ o. l. v. a. III, p. 62, 107, 108.

⁶⁾ B. W. I, S. 439, 440. Febr. 1519.

weder: Beiden zeggen, dat de Schrift niet door eigen geest maar door Gods Geest moet uitgelegd worden; daaruit besluit de tegenstander, dat men zich aan uitleggingen van anderen moet houden. Luther daarentegen wil Schrift met Schrift verklaren, want de Geest heeft Zich het duidelijkst geopenbaard in de woorden der Schrift zelve ¹⁾. De Schrift staat hooger dan alle vaders, hetzij Augustinus of Ambrosius, Hieronymus of Athanasius ²⁾.

Meer nog dan in de kerkvaders is echter voor den Roomsche het gezag der Kerk belichaamd in de geestelijkheid, in 't bijzonder in den Paus. Wat de geestelijkheid betreft, leert hij nog in 1518, dat men zich aan den kerkelijken ban moet onderwerpen, al zou de macht in de Kerk zich bevinden in handen van mannen als Kajafas, Herodes of Pilatus ³⁾. Eéns plaatst hij in dit jaar het gezag der geestelijkheid zeer sterk tegenover persoonlijke overtuiging. Zekere Sylvius Egranus heeft hem een boek ter beoordeeling gezonden. Na zijne meening er over gezegd te hebben, dringt hij er vooral op aan, dat alles aan den „ordinarius" van Egranus, den bisschop van Naumburg—Zeitz, worde onderworpen; want in de Kerk Gods dient ook hetgeen waar is met vreeze (cum timore) gezegd te worden ⁴⁾. Nog in 1519, toen de strijd reeds een grooten omvang had aangenomen, wil hij drie bisschoppen tot scheidsrechters benoemd zien, om zich aan hun oordeel te onderwerpen ⁵⁾. In 1520 er-

¹⁾ o. l. v. a. V, p. 159. Assertio omnium articulorum.

²⁾ o. e. l. XV, p. 60, 61. ad Ps. 8 vs. 8.

³⁾ o. l. v. a. II, 30. Sermo de excommunicatione.

⁴⁾ B. W. I, S. 182. April 1518.

⁵⁾ 53 S. 61. An den Kurfürst Friedrich.

kent Luther nog het ambt der bisschoppen en wil hij dat zij de hervorming, die de paus weigert in te voeren, nu een ieder in zijne diocese tot stand brengen¹⁾. Maar de eerbied voor het ambt weêrhoudt hem niet te zeggen, dat een bisschop, die het Evangelie niet verkondigt, geen bisschop is maar eene pest der Kerk²⁾, en dat pausen en cardinalen die zich slecht gedragen, als moordenaars behooren te worden uitgeroeid³⁾.

Voor al de bijzondere macht van den paus begint Luther hoe langer hoe meer te bestrijden. Zijne tegenstanders konden zich voor de leer van den aflat beroepen op eene bul van Paus Clemens VI⁴⁾, en dwongen Luther daardoor te kiezen tusschen het gezag van den paus en dat der Schrift. Al ging hij nu zoo ver, dat hij nog bij het zenden van zijne conclusiones aan den paus diens stem als Gods stem wilde erkennen⁵⁾, toch hield hij vast: de paus is niet boven, maar onder het Woord⁶⁾. Hetgeen goddelijk recht is, kan ook de paus niet veranderen, zulks te veronderstellen is zeer goddeloos. De paus kan dwalen; slechts dat is kettersch, wat door een algemeen concilie als zoodanig wordt veroordeeld⁷⁾. Ook tegenover den paus wil Luther zich houden

1) o. l. v. a. V, p. 198, 199. Assertio omnium articulorum etc.

2) o. l. v. a. V, p. 110. De capt. Bab. Eccl.

3) o. l. v. a. II, p. 107. Epitome Responsonis ad Sylvestrium Prieriatem.

4) Zie Köstlin, Martin Luther, sein Leben und seine Schriften, I, S. 218 ff.

5) o. l. v. a. II, p. 135.

6) B. W. I, S. 252 an Cajetanus, 14 Oct. 1518.

7) o. l. v. a. II, p. 146, 220, 221. Resolutiones disputationis de virtute indulgentiarum.

aan het Woord der Schrift: beproeft alle dingen¹⁾. In het gesprek met Cajetanus verklaart hij dan ook aangaande de bul van Paus Clemens, dat zij de woorden der Schrift verdraait²⁾. In 1519 gaat Luther op dezelfde lijn voort. Wel ontkent hij den voorrang van de curie te Rome volstrekt niet; wel is hij bereid alles toe te geven wat zijne tegenstanders eischen; alléén dát wil hij niet, dat de oude heiligen en de apostelen door een nieuw geloofsartikel tot ketters gemaakt zouden worden³⁾. Eén zijner bestrijders voegt hij toe: Gij hebt niets anders in den mond dan: de Kerk! de Kerk! ketters! ketters! Gij geeft niet toe, dat tot eenig mensch zou gezegd zijn: „beproeft alle dingen” — en als wij naar de kerk vragen, wijst gij ons op éenen mensch, den paus, zonder met een enkel woord diens onfeilbaarheid in het geloof aan te toonen⁴⁾. In dit jaar bereidde Luther zich voor op het gesprek te Leipzig en bestudeerde daartoe ook de besluiten der pausen. Hij zag, hoe ellendig daarin de waarheid werd bedorven en gekruisigd, hoe onder terzijdestelling der Schrift wetten waren gegeven, alléén om de heerschappij in handen te krijgen, om van andere duivelse praktijken te zwijgen; dit alles brengt hem tot eene gedachte, die hij echter voorloopig zijn vriend Spalatinus slechts in het oor durft te fluisteren: De paus is de Antichrist zelf, of althans een apostel van den Antichrist⁵⁾. Het

1) o. l. v. a. II, p. 399. Appellatio.

2) o. l. v. a. II, p. 373. Acta Augustae.

3) B. W. I, S. 367. An Dungersheim. Jan. 1519.

4) B. W. II, S. 163 an Dungersheim. Sept. 1519.

5) B. W. I, S. 450 an Spalatin. 13 März 1519.

gesprek te Leipzig dreef Luther nog verder. In 1520 zegt hij in het openbaar, dat hij zich niet door verdichte woorden van den paus wil laten afschrikken ¹⁾ en dat men den paus geene syllabe moet gelooven, want hij is geheel leugen ²⁾; en terwijl hij in het voorgaande jaar nog slechts zijn besten vriend in het oor durfde fluisteren dat de paus de Antichrist was, liet hij dit thans drukken op het titelblad van een geschrift ³⁾. De banbul, die tegen hem geslingerd werd, werkte niets uit; hij wierp ze, tezamen met de pauselijke decretalen in het vuur ⁴⁾.

Bij vele van Luthers uitingen over den paus mogen wij niet vergeten, dat eerst drie en eene halve eeuw later de pauselijke onfeilbaarheid kerkelijk is vastgesteld. Tot vóór 1870 is er menigeen geweest, die met een goed geweten meende zich Roomsch-Katholiek te mogen noemen, zonder juist de onfeilbaarheid van den paus te erkennen. Wel ontbrak het ook toen niet aan aanhangers dier leer; slechts zulk een zou met Tetzal kunnen beweren, dat de paus alléén het recht heeft om de Schrift uit te leggen en te bepalen, wat geloofd moet worden ⁵⁾, en zou met Cajetan kunnen zeggen, dat de macht van den paus boven een concilie en boven de Schrift staat ⁶⁾. Maar aan de andere zijde

¹⁾ 21 S. 188. An den Christlichen Adel Deutscher Nation.

²⁾ o. l. v. a. II, p. 121, in een naschrift op R. Fratris Namii Veterbensis de monarchia Papae disputatio.

³⁾ o. l. v. a. V, p. 132 Adversus execrabilem bullam antichristi.

⁴⁾ o. l. v. a. V, p. 253. Exustionis Antichristianarum Decretalium Acta.

⁵⁾ o. l. v. a. I, p. 306—308. Secunda disputatio Johannis Tetzeli.

⁶⁾ o. l. v. a. II, p. 370. Acta Augustae.

waagde zelfs de hooggeroemde universiteit te Parijs, de Sorbonne, zich van de uitspraak van den paus te beroepen op een concilie ¹⁾. De grootste, meest beslissende stap is echter voor Luther geweest, dat hij zich ook door de uitspraken van een concilie niet meer wilde laten binden. Ook daartoe kwam het nog niet aanstonds. Eerst hield Luther nog tegenover den paus aan een concilie vast; terwijl hij de volstreckte opperheerschappij van den paus in geestelijke dingen niet meer erkende, verklaarde hij toch hetgeen door een concilie verworpen is voor kettersch ²⁾; toen hij zag, dat er van den paus voor hem niets meer te hopen viel, beriep hij zich van den paus op een concilie ³⁾. Toch wil hij zich niet geheel en al van een concilie afhankelijk maken, en reeds in zijn antwoord op den dialogus van Sylvester Prierias uit hij de meening, dat zoowel een concilie als een paus kan dwalen ⁴⁾. Dat was reeds eene veelbetekenende stelling, maar toch, ook deze was reeds vóór hem geuit door den beroemden rechtsleeraar Nicolaus de Tudesco ⁵⁾. Hij schijnt niet onmiddellijk het belangrijke van dezen stap te hebben ingezien, en werd er eerst van bewust tijdens het gesprek te Leipzig, waar Eck hem daartoe dreef door

¹⁾ Zie Joh. Karl Ludwig Gieseler Lehrbuch der Kirchengeschichte II, 4. Bonn 1835 S. 204.

²⁾ o. l. v. a. II, p. 220, 221. Resolutiones Disputationis de virtute indulgentiarum. 1518.

³⁾ o. l. v. a. II, p. 439. Appellatio D. M. Lutheri ad concilium, 1518.

⁴⁾ o. l. v. a. II, p. 22. 1518.

⁵⁾ Zie Köstlin. Martin Luther. Sein Leben und sine Schriften I, S. 207.

aan te toonen, dat sommige van Luthers stellingen reeds door het concilie te Constanz veroordeeld waren. Toen zeide hij: De concilies kunnen dwalen en hebben gedwaald. Daarmede ging hij nog verder, want wat vroeger slechts als mogelijkheid werd ondersteld, nam hij nu aan als werkelijk geschied. Hij verschrok zelf en wilde eenigszins terugtrekken; hij wilde onderscheid maken tusschen hetgeen een concilie slechts als dwaling verwierp, en hetgeen het als kettersch veroordeelde; maar toch hield hij in den verderen loop van het gesprek vol: Het is eene bekende waarheid, dat een concilie kan dwalen en zijne uitspraak is niet gelijk te stellen met Gods Woord ¹⁾. Ook ontkende Luther in dit gesprek de macht van een concilie om aan een boek der Schrift gezag te verleen; een concilie kan van een geschrift niet maken wat het niet is krachtens zijne eigene natuur ²⁾. Zóo betwist Luther ook in 1520 aan een concilie het recht om nieuwe geloofsartikelen te maken, die niet reeds in de Schrift geopenbaard zijn ³⁾. Toen echter de paus in de banbul hem de meening toeschreef, als zou hij zich geheel onafhankelijk gemaakt en boven de concilies geplaatst hebben, formuleerde Luther zijne meening aldus, dat hij niet aan een ieder wilde toelaten naar willekeur van de concilies af te wijken, maar dat zulks slechts noodzakelijk is waar de concilies zichzelf of de Heilige Schrift tegen spreken; want hij wil, dat de Schrift boven de concilies sta ⁴⁾.

¹⁾ o. l. v. a. III, p. 75, 76.

²⁾ l. l. p. 137.

³⁾ o. l. v. a. V, p. 29. 30. De capt. Bab. Eccl.

⁴⁾ o. l. v. a. V, p. 213, 214 Assertio omnium articulorum etc.

Aan kerkvaders, geestelijken, paus noch concilie wilde Luther dus zoodanig gezag toekennen, dat hij hen ook dan volgde, wanneer hij ze in tegenspraak vond met de Heilige Schrift. Daarbij was het echter volstrekt niet zijn plan, om van de Kerk afvallig te worden. In 1518 is hij zelfs nog bereid te herroepen als hem bewezen wordt, dat de Roomsche Kerk anders leert dan hij; dit wil hij juist niet, dat het gezag van Thomas van Aquino hooger geacht worde dan het gezag der Kerk ¹⁾. Als de Kerk het zegt, dan wil hij gelooven, dat de afaat zielen verlost ²⁾. Ongehoorzaamheid aan de Kerk rekent hij onder de overtredingen van het vijfde gebod (naar zijne telling het vierde) ³⁾. Zelfs de plaats waar men de mis wil bijwonen, mag niet gekozen worden naar eigen willekeur; men late zich daarin leiden door het gezag der Kerk; deze kan niet dwalen ⁴⁾. Toch schrijft Luther aan de Kerk slechts het recht toe haar eigen wetten te veranderen: met eene goddelijke wet mag zij dat niet doen ⁵⁾. Terwijl zijne tegenstanders beweren, dat de Schrift eerst kracht en gezag verkrijgt door de Kerk ⁶⁾, alsmede dat de Kerk vele waarheden heeft, die in haren eigenlijken vorm in de Schrift niet staan uitgedrukt ⁷⁾, dat de Kerk dus regel en richtsnoer voor het geloof aangeeft,

¹⁾ B. W. I, S. 240, 241 an Spalatin. Oct.

²⁾ 27 S. 21. Freiheit des Sermons D. M. L. päpstlichen Ablass und Gnade belagend.

³⁾ o. e. l. XII, p. 223. Institutio pro confessione peccatorum.

⁴⁾ o. e. l. XII, p. 83. decem praecepta.

⁵⁾ o. l. v. a. II p. 139. Resolutiones disp. de virt. indulg.

⁶⁾ Sylvester Prierias. zie o. l. v. a. I, p. 347.

⁷⁾ Tetzels, zie o. l. v. a. I, p. 306.

leert Luther, dat het geloof regel en richtsnoer der Kerk is ¹⁾. Doch ook in 1519 betuigt Luther nog, dat nooit bij hem de gedachte is opgekomen, zich van de R. Kerk los te maken; hij wil haar eerbiedigen als eene macht die boven hem gesteld is; de machten zijn uit God; zelfs den Sultan van Turkije moet men als overheidspersoon eeren ²⁾. In allen ootmoed wil hij de Roomsche Kerk eeren en niets uitnemender achten dan haar, behalve alleen God en Zijn Woord ³⁾. De geboden Gods en de geboden der Kerk moeten beide geëerbiedigd worden, mits men ze juist wete te onderscheiden; de eersten staan boven de laatsten zóo hoog als goud en edelgesteente in waarde boven hout staan ⁴⁾. Christus heeft het Evangelie nagelaten, dáardoor moet de Kerk gebouwd worden, en niet door menschelijke besluiten ⁵⁾. Ook is het niet noodzakelijk ter zaligheid te gelooven, dat juist de Roomsche Kerk den voorrang heeft ⁶⁾.

Ondertusschen treffen we éene plaats aan, waar Luther zich bij de uitlegging der Schrift laat leiden door de „*primitiva ecclesia*”. Dat Ps. 2 van David is en over den Christus handelt, leert hij op grond van het gezag der eerste christengemeente, die volgens Hand. 4 dezen Psalm zóo heeft opgevat ⁷⁾. Het is eigenaardig, dat Luther hier niet

¹⁾ o. l. v. a. II, p. 31. Responsio ad dialogum Sylvestris Prieriatis.

²⁾ B. W. I, S. 446, an Spalatin 5 März.

³⁾ 53 S. 61. An den Kurfürst Friedrich.

⁴⁾ 24 S. 5, 6. Unterricht auf etliche Artikel u. s. w.

⁵⁾ Gal. III, p. 147 ad Cap. 1 vs. 1.

⁶⁾ o. l. v. a. III, p. 61. Disputatio excellentium theologorum. Joh. Eccii et M. Lutheri.

⁷⁾ o. e. l. XIV p. 44. 1519.

spreekt van het gezag van het Nieuwe Testament, ofschoon men de zaak zóo zal mogen verklaren, dat de eerste Christengemeente hier beschouwd wordt als de geïnspireerde persoon van wien deze woorden van het Nieuwe Testament afkomstig zijn, evenals hij b. v. later Ps. 16 op het gezag van Petrus Messiaansch opvat ¹⁾. Daarbij schijnt hier echter reeds eene andere opvatting aangaande het wezen der Ecclesia zelve door te schemeren. Hier is toch niet een bisschop van Jeruzalem ex officio aan het woord, maar de geheele vergadering der geloovigen. Bij het woord „Kerk” denkt Luther dan ook niet meer alléén aan den paus en de geestelijkheid; alle gedoopten zijn priesters, daarom behoort er ook geen afzonderlijk Sacrament der priesterwijding meer te zijn ²⁾. Waar Woord en Sacrament is, dáar is de Kerk, daar zijn heiligen, al waren het slechts kinderen in de wieg ³⁾. Zij is niets anders dan de gemeente der geloovigen ⁴⁾.

Hoe men echter de Kerk ook moge opvatten, zij staat niet boven maar onder het Woord ⁵⁾. Zij kan aan een boek der Schrift niet meer gezag geven, dan het reeds uit zichzelf heeft ⁶⁾. Daartegenover wezen Luthers bestrijders op het feit, dat toch eerst de Kerk beslist had en besliste, wat tot de Schrift dient gerekend te worden. Zij beriepen zich

¹⁾ o. e. l. XV, p. 345, 346.

²⁾ 24 S. 17. Von den neuen Eckischen Bullen und Lügen. o. l. v. a. V, p. 109. De capt. Bab. Eccl.

³⁾ 27 S. 108. Von dem Pabstthum zu Rom. 1520.

⁴⁾ 22 S. 20. Kurze Form der Zehn Gebote, des Glaubens und des Vaterunsers. 1520.

⁵⁾ o. l. v. a. V, p. 102, 103. De capt. Bab. Eccl.

⁶⁾ o. l. v. a. III, p. 131. Disputatio excellentium theologorum. Joh. Eccii et M. Lutheri.

daarbij op het woord van Augustinus: „Ik zou het Evangelie niet gelooven, tenzij het gezag der Kerk mij daartoe noopte.” Dat geeft Luther toe, maar hij gaat aan de hand van Augustinus na, hoe men zoodanig beslissen heeft voor te stellen. De Kerk staat niet als rechter boven de Schrift, maar zij wordt door Haar gezag zoodanig gedwongen, dat zij niet anders kan dan Hare waarheid erkennen ¹⁾. De Kerk is niet gerechtigd, nieuwe geloofsartikelen in te voeren, die niet reeds in de Schrift zijn geopenbaard, en die aan de menschen op te leggen ²⁾. Dat mag men niet doen, tenzij dan op grond van bijzondere nieuwe goddelijke openbaringen ³⁾. Al wat zonder de Schrift of zoodanige openbaring geleerd wordt, behoeft men niet te gelooven ⁴⁾. Aan het Woord alleen zijn wij onderworpen, anders zijn wij door den Doop vrij ⁵⁾. In alles wil Luther wijken, maar het Woord wil hij niet verloochenen. Ook duldt hij geene menschelijke of kerkelijke regels of voorschriften, hoe men het Woord moet uitleggen ⁶⁾.

Zóo waren dus de lijnen doorgetrokken, welke richting van 't begin af aan zichtbaar was. In het Woord had Luther vrede gevonden, terwijl priesters en kerk hem geen steun hadden kunnen geven in den strijd zijner ziel, geene lamenis in zijn honger en dorst naar gerechtigheid. Hij was wel eerst de kerkelijke overheden nog onderdanig, en dacht

¹⁾ o. l. v. a. V, p. 102, 103. Zie boven blz. 99.

²⁾ o. l. v. a. V, p. 210. Assertio omnium articulorum etc.

³⁾ o. l. v. a. III, p. 61. (Gesprek te Leipzig).

⁴⁾ o. l. v. a. V, p. 30. De capt. Bab. Eccl.

⁵⁾ 21 S. 343. An den christlichen Adel deutscher Nation.

⁶⁾ 53 S. 43, 49. Brief an Papst Leo.

niet aan afval; maar die onderdanigheid werd door hem van 't begin af meer gelijkgesteld met de gehoorzaamheid die men ook aan de wereldlijke macht schuldig is te betoonen. Luther erkende de geestelijken en ook den paus als een administratief bestuur, waaronder men van Godswege gesteld was; zij konden menschelijke, kerkelijke wetten maken en veranderen, maar aan Gods wet mochten zij niets veranderen. De straffen, door hen zelf opgelegd, konden zij in den afaat kwijtschelden, maar goddelijke straffen niet ¹⁾. Was het reeds in het voorgaande tijdvak bij Luther duidelijk te bespeuren, dat de Kerk er volgens hem is om het Woord en niet omgekeerd ²⁾, thans handhaaft hij uitdrukkelijk, dat de Kerk onder en niet boven het Woord staat. Zóo begrijpen wij, hoe het kan samengaan, dat Luther keer op keer betuigde aan de Kerk onderdanig te willen zijn, en toch al wat de Kerk deed aan het Woord toetste. Toen hem daarbij bleek dat de praktijk en de leer van hen, die de Kerk vertegenwoordigden, in strijd waren met Gods Woord, aarzelde hij niet die praktijk en die leer te verwerpen; ook zijn geloof aan de wettigheid dier vertegenwoordiging werd geschokt; hij zag in de Kerk niet meer eene geestelijkheid, die zich tusschen God en zijn Woord en den mensch in plaatst, en hem onder hare heerschappij houdt, — alle gedoopten maakten nu voor hem samen de Kerk uit; ze zijn allen priesters, vrij geworden in hun geweten van alle menschelijk gezag, maar onderworpen aan het Woord Gods. De roeping dier Kerk is het Woord te

¹⁾ Zie de 95 thesen N°. 5, 6, 20, 21. o. l. v. a. I, p. 285 sqq.

²⁾ Zie boven blz. 37.

prediken, en wanneer hare ambtsdragers dat niet in de eerste plaats doen, verdienen zij dien naam niet.

Aangaande het gepredikte Woord hebben we nu evenals in het voorgaande tijdvak, te onderzoeken, waarop zijn gezag berust en hoe hoog het gewaardeerd wordt. Wij treffen eene plaats aan uit het jaar 1517, waar Luther, sprekende over verlichting des menschen door God op de noodzakelijkheid wijst, een goed prelaat te zoeken die het Woord zuiver predikt ¹⁾. Hier is dus de prediking des Woords wel eenigszins met het ambt verbonden, maar niet allen die het ambt hebben, prediken daarom goed. In 1518 zien we hem nog eens den nadruk daarop leggen, dat God Zijn Woord zendt langs den weg van orde, door priesters en leeraars ²⁾. Hij verklaart zich in 1520 tegen een ongeroepen optreden als leeraar; maar het is de vraag of wij daar alleen aan uitwendige roeping hebben te denken ³⁾. Uit niets blijkt echter, dat het ambt op zichzelf reeds de zuiverheid der prediking zou waarborgen; integendeel, Luther wilde juist, dat men een goed prelaat daartoe zoekt; dus zijn lang niet allen goed. Ook is God niet aan het ambt gebonden. Wat doet het er toe, zoo zegt hij, al zou God zelfs door eenen ezel of eene ezelin tot u spreken, als het maar Zijn Woord is ⁴⁾? Uit deze aanhaling blijkt tevens, dat het gezag van het

¹⁾ o. l. v. a. I, p. 140. Sermo in feria S. Martini.

²⁾ 40 S. 114. Auslegung des 110. Psalms 1 vs. 2. 21 S. 204, 205. Auslegung des Vaterunser für die einfältigen Laien (vierte Bitte).

³⁾ o. e. l. XV, p. 22. Ps. 8 vs. 3.

⁴⁾ o. l. v. a. II, p. 242. Resolutiones disput. de virt. indulg. 1518.

gepredikte Woord bij Luther evenmin op de persoonlijkheid van den spreker kan berusten. In de praelectiones ad librum Judicum wordt gezegd, dat goede predikers rein van zeden moeten zijn; maar vooral moeten ze de Schrift tot hun wapen hebben, anders kunnen ze niet bestaan in den strijd ¹⁾. Hoe langer zoo meer wordt de persoon van den prediker naar den achtergrond geschoven. Men zie, zoo zegt Luther in 1519, niet op den persoon die spreekt, maar op God die in hem spreekt ²⁾. De prediker bedenke dat hij slechts een orgaan is, hij maakt het Woord niet zelf; hij heeft in eenvoudigheid het Woord te prediken en daaronder is vooral het geopenbaarde Evangelie te verstaan. Hij heeft er niets bij te doen om mede te werken dat het Woord meer ingang verkrijge, zooals er vele predikers zijn, die ijveren en rumoer maken en niet weten, dat planten en natmaken iets anders is dan wasdom geven, die niet zoozeer willen gehoord worden omdat zij Gods Woord prediken, maar omdat zij het zijn, die het prediken, die met zelf uitgedachte en samengestelde woorden meenen velen te kunnen trekken, hetgeen hun niet lukt, want men merkt de bedoeling wel. Dwaas is dat vertrouwen, alsof wij eenigszins met het Woord zouden kunnen medewerken; het zij ons genoeg, dat Hij het zonder ons in den hoorder volbrengt, want Hij is het, Die alles in allen werkt: wij zijn slechts Zijne werktuigen ³⁾. Het komt er dus volstrekt niet op aan, of hij die het Woord overbrengt een kerkelijk ambt bekleedt, ook niet op zijn persoon op

¹⁾ W. A. IV, S. 534, 554. ad cap. 1 vs. 3, cap. 5 vs. 7.

²⁾ o. e. l. XIV, p. 187. Ps. 5 vs. 4.

³⁾ o. e. l. XV p. 18—20. Ps. 8 vs. 3. 1520.

zichzelf, maar daarop dat hij het objectief gegevene Evangelie verkondigt zooals het is.

Als het van God verordende middel waardoor het Woord tot den mensch gebracht wordt, waardeert Luther echter de prediking zeer hoog, zelfs in vergelijking met de Heilige Schrift. Er kan veel kennis der Schrift zijn, maar in tijden van aanvechting moet God Zelf komen en ons Zijn Woord geven, hetzij door een mensch of onmiddellijk in het hart ¹⁾; en wanneer God door een mensch iets tot ons zegt, is dat evengoed als wanneer Hijzelf onmiddellijk tot ons spreekt ²⁾.

Naast den weg door de prediking bestaat er dus volgens Luther in dezen tijd nog de weg van onmiddellijke ingeving in het hart. Ook in dezen tijd kan men volstrekt niet zeggen, dat Luther zich reeds van alle hechten aan mysticisme en inwendig Woord heeft losgemaakt. Zelfs oefenen de Duitsche mystieken op hem thans nog veel meer invloed uit dan vroeger.

Voor de kennis van Luthers standpunt tegenover de mystiek in deze jaren is het van groot belang, dat hij in 1516 eene onvolledige en in 1518 eene volledige uitgave bezorgde van het mystieke geschrift „die teutsche Theologie” ³⁾. In 1516 zegt hij in de voorrede, dat het geschrift

¹⁾ 21 S. 208. Auslegung des Vaterunsers für die einfältigen Laien. 1518.

²⁾ o. l. v. a. III p. 424. Sermo de confessione et eucharistia.

³⁾ Hier aangehaald volgens: Die teutsche Theologie, herausgegeben von Dr. Troxler, Professor an der Hochschule zu Bern. St. Gallen 1837. Daar het hier te doen is om Luthers standpunt ten opzichte van dit geschrift, meende ik te mogen volstaan met

„aus der Tiefe des Jordans von einem wahrhaften Israëlitenerlesen ist, welches Namen Gott weiss, und wer es wissen will”. De leer daarin vervat noemt hij „gründliche Lehre der Heilige Schrift”. In 1518 is hij nog sterker in zijne aanprijzing van dit boekske. Behalve de Schrift en Augustinus is hem geen geschrift onder de oogen gekomen, waaruit hij meer geleerd heeft omtrent het wezen van God, Christus, den mensch en alle dingen. Aan het slot zijner voorrede zegt hij zelfs tegenover hen die de Duitsche godgeleerdheid verachten: Ich dank Gott, dass ich in Deutscher Zunge meinen Gott also hör und find, als ich und sie mit mir, allher nit funden haben ¹⁾. Eene nadere kennismaking met dit geschrift zal dus hier niet van belang ontbloot zijn.

De schrijver begint daarmede, dat er één volmaakt goed is, namelijk God, Die onbegrijpelijk is en onuitsprekelijk. Daartegenover staat het schepsel, dat uit zichzelf het volmaakte niet kan kennen vanwege zijne liefde tot zichzelf. Zal het Volmaakte door het schepsel gekend, gevoeld en gesmaakt worden, zoo moet alle „ikheid”, eigen wil, zelfzucht en lust des vleesches worden uitgerooid ²⁾. Van alle „ik”, „mij”, „mijn” heeft de schrijver een afkeer ³⁾. Onder zonde wordt dan ook verstaan alle aanmatiging om zelf wat

bovengenoemde uitgave, die een afdruk is van die van Luther, en niet noodzakelijk die van Pfeiffer te moeten volgen, die een oud exemplaar tot grondslag gelegd heeft, hetwelk door hem is gevonden. Zie de opmerkingen bij Luthers Voorrede. E. A. 63 S. 239.

¹⁾ 63 S. 238—240.

²⁾ Troxler a. a. o. S. 2—6. Kap. 1.

³⁾ S. 9, 67. Kap. 3, 30.

te willen zijn tegenover God ¹⁾). Die „ikheid” en liefde tot zichzelf is de oude mensch, waartegenover de nieuwe mensch de gehoorzaamheid van Christus is, waarin ook wij hebben te leven ²⁾). De slotsom is, dat men allen eigen wil late varen en Gode leve ³⁾).

Met deze algemeene levensbeschouwing staan nu echt mystieke gedachten in verband. Opdat wij in onze ellende zouden geholpen worden, heeft God menselijke natuur aangenomen „ist vermenschet”, opdat wij goddelijke natuur zouden verkrijgen, „vergottet werden” ⁴⁾). Hoe meer nu de „ikheid” in mij afneemt, des te meer neemt de godheid in mij toe, en ben ik „vergottet” ⁵⁾). Dan gaat de mensch in zichzelf te niet, en wordt God zelf ⁶⁾). De aldus „vergottete” mensch is door en door verlicht met het eeuwige licht ⁷⁾, het eeuwige Woord Gods ⁸⁾). Die inwendige werking Gods, die men voelt en smaakt, is voor den schrijver de hoofdzaak, daarbij staat ten achter al wat God buiten ons werkt, ja God zelf met al Zijne goedheid, voor zoover die buiten ons omgaat ⁹⁾). Tegenover die inwendige openbaring Gods treedt dan ook Zijn uitwendig Woord op den achtergrond; want wel mag men uit een paar plaatsen opmaken,

1) S. 6, 7. Kap. 3.

2) S. 30, 31. Kap. 14.

3) S. 131. Kap. 56.

4) S. 8 Kap. 3.

5) S. 33, 34 Kap. 14.

6) S. 129. Kap. 55. Zie ook S. 46, 64. Kap. 22, 29.

7) S. 90. Kap. 39.

8) S. 11. Kap. 5.

9) S. 20 Kap. 10.

dat het gezag der Schriften erkend wordt ¹⁾); wel noemt de schrijver het geestelijken hoogmoed als men meent de Schrift niet noodig te hebben ²⁾); maar toch wordt de kennis uit de Schrift geput, eenigszins uit de hoogte beoordeeld; hij noemt ze „geloof”, en beschouwt ze als een lageren trap, dien men eerst moet beklommen hebben, om te kunnen komen tot het ware „kennen” ³⁾). God openbaart niet iets wat men uitspreken kan, maar Zichzelf ⁴⁾). Hier op aarde is het reeds mogelijk eeuwige zaligheid te voelen en te smaken, mits men het oog sluite voor het geschapene. Om de „goddelijke heimelijkheid” te aanschouwen, moet gij laten zin en zinnelijkheid, en komen tot vereeniging met Hem, Die verheven is boven alle wezen en kennis. De schrijver haalt hierbij St. Dionysius aan ⁵⁾).

Eerst moet echter de Christen de hel gesmaakt en daarin zonder troost gelegen hebben, zichzelf ook de hel waardig gekeurd hebben, voordat hij den hemel smaakt ⁶⁾). Op het „kruis” legt de schrijver sterken nadruk ⁷⁾). Deze laatste gedachten zijn meer bepaald eigen aan de duitsche mystiek; we kunnen ze beschouwen als overgang tot eene reeks van denkbeelden, die ons vooral verklaren, waarom Luther in dezen tijd zoo met dit geschrift ingenomen is geweest. De Christen draagt diep leed over zijne zonde, niet uit vrees

1) S. 6, 9, 10. Kap. 2, 4.

2) S. 50. Kap. 23.

3) S. 96. Kap. 41. S. 112 Kap. 46.

4) S. 63. Kap. 29.

5) S. 17. Kap. 8.

6) S. 23. Kap. 11.

7) S. 123. Kap. 53.

voor straf, maar omdat hij gezondigd heeft ¹⁾). Tot kwaad zijn alle menschen geneigd, want allen hangen aan zichzelf ²⁾). Men moet zich niet verontschuldigen vanwege zijne zonde ³⁾); de geestelijke mensch acht al het zijne zonde te zijn, en vraagt daarom als hij bidt slechts om hetgeen hij dringend noodig heeft, en alléén op grond van genade ⁴⁾). Op ootmoed wordt sterke nadruk gelegd ⁵⁾, en gewaarschuwd voor geestelijken hoogmoed ⁶⁾). Christenen schrijven zichzelf hetgeen goed is niet toe; het is ook niet het hunne, zelf kunnen zij het niet ⁷⁾); zij zijn daarbij lijdelijk; de mensch kan zichzelf daarvan niets geven; hij moet toelaten dat God in hem werkt ⁸⁾). Er mag dan ook geen sprake zijn van werken om iets te verdienen bij God. Zij die dat doen kwellen zichzelf meer dan die God werkelijk liefhebben ⁹⁾).

Ook deze gedachten staan echter in verband met het hoofdbeginsel van den schrijver, de tegenstelling tusschen God, den oneindig Volmaakte, en het schepsel met zijne zelfzucht, die vernietigd moet worden, opdat God er in wone. In den grond der zaak wordt alles beheerscht door de tegenstelling tusschen eindig en oneindig, en niet door die tusschen zonde en genade. We missen dan ook andere soteriologische

¹⁾ S. 23. Kap. 11.

²⁾ S. 52. Kap. 24.

³⁾ S. 35, 36. Kap. 15.

⁴⁾ S. 51. Kap. 24.

⁵⁾ S. 72. Kap. 33.

⁶⁾ S. 50. Kap. 23.

⁷⁾ S. 11. Kap. 5.

⁸⁾ S. 9, 25, 45. Kap. 3, 11, 21.

⁹⁾ S. 78, 80, 81. Kap. 36, 37.

gedachten, die naast de genoemde nu reeds bij Luther sterk op den voorgrond treden. Van de heerlijkheid van het Evangelie, hetwelk Gods genade in Christus verkondigt, is er hier geen sprake. Eén enkele maal wordt er van Gods genade gesproken, maar niet in verband met den Christus ¹⁾). Eén enkele maal wordt er ook gesproken van de vergeving van zonden, maar voor hen die „komen in de ware gehoorzaamheid” ²⁾, dus eigenlijk geene vergeving „om niet”. De „verlossing van degenen die onder de Wet zijn” (Gal. 4 vs. 4 en 5) wordt enkel omschreven als: „het brengen tot iets beters dan tot de wetten van het Oude Testament” ³⁾). Gelooven in Christus verklaart de schrijver niet anders dan: gelooven dat het leven van Christus het beste, edelste en reinste geweest is, dus niet als: vertrouwen op Gods genade om Christus wil ⁴⁾). Het komen tot den Vader door Christus beteekent volgens den schrijver, dat de mensch zooveel mogelijk toeziet, opdat niets uit hem kome dan hetgeen Gode betaamt, en dat hij aldus Christus navolgt ⁵⁾). Met de Roomsche Kerk heeft de schrijver ook volstrekt niet gebroken, hoewel men hem afvoelt, dat hij inwendig boven haar staat. Hare wetten en verordeningen wil hij niet veracht zien, dat ware, evenals de verachting der Schrift, geestelijke hoovaardij ⁶⁾). De geestelijke mensch is vrij; niemand mag hem gebieden om te doen wat goed is en te laten wat

¹⁾ S. 51. Kap. 24.

²⁾ S. 32. Kap. 14.

³⁾ S. 53. Kap. 24.

⁴⁾ S. 106. Kap. 43.

⁵⁾ S. 123. Kap. 52.

⁶⁾ S. 50. Kap. 23.

kwaad is,); toch versmaadt hij die wetten en gebruiken niet, maar oefent zich daarin ²⁾. De Sacramenten der Kerk houdt de schrijver hoog in eere; volgens hem wordt daarin het leven van Christus, of Christus zelf, aan den mensch medegedeeld ³⁾.

Als we ons nu afvragen, wat Luther vooral zal hebben aangetrokken in dit boek, hetwelk hij het voortreffelijkste noemde dat hij gelezen had, zullen wij dus in de eerste plaats hebben te denken aan hetgeen daar gezegd wordt aangaande de zondige natuur des menschen, het leed over de zonde, aangaande 's menschen onmacht om zelf te werken, aan de lijdelijkheid die er in wordt voorgestaan en aan de bestrijding van den loondienst, ook wellicht aan de vrijheid van den geestelijken mensch, waarvan de schrijver spreekt. Dat waren woorden, die weerklank moesten vinden in zijn hart, in tegenstelling met de werkheiligheid van Rome, die hem bijna voor altoos den vrede zijner ziel zou hebben ontroofd. Dat er nu het een en ander in dit geschrift gemist werd, dat zelfs het hoofdbeginsel eigenlijk anders was dan bij hem zelf, zal Luther in zijne vreugde over het vele schoone, dat hij er in vond, niet zóo gevoeld hebben. Het behoeven dus niet eens de bepaaldelijk mystieke elementen in dit geschrift geweest te zijn, die Luther tot de uitgave hebben genoopt; toch blijkt in elk geval, dat zoodanige beschouwingen, ook waar zij zeer op den voorgrond traden, voor Luther geen beletsel waren om een

¹⁾ S. 61 ff. Kap. 28.

²⁾ S. 53. Kap. 24.

³⁾ S. 107, 108. Kap. 43.

geschrift uit te geven en onvoorwaardelijk met den grootsten lof aan te bevelen.

Dezelfde hoogachting draagt Luther toe aan den grooten Duitschen mysticus Tauler, door wien hij ook vermoedde dat de Teutsche Theologie geschreven was. In 1516 beveelt hij Taulers leer aan als zuiver en zeer gelijkend op de oorspronkelijke, echte godgeleerdheid; hij weet er geene die meer met het Evangelie overeenstemt ¹⁾. Ook in 1518 noemt hij zich een volgeling van Tauler; maar hij heeft daarbij vooral op het oog diens leer, dat de mensch niet op zich zelf maar op Christus moet vertrouwen, dus niet op eene in engeren zin mystieke beschouwing ²⁾. Ook in 1519 haalt hij den „man Gods” Taulerus aan naast anderen die „het ervaren hebben”; doch wederom voor eene stelling, die niet bepaald mystiek is ³⁾. Nog in 1520 wordt Tauler op éene lijn met Job en David genoemd als een man die in de diepste aanvechting der ziel is geweest ⁴⁾.

Daarentegen zien wij bij Luther in de laatste jaren van dit tijdvak hoe langer hoe meer een afkeer van den nieuw-platonischen mysticus Pseudo-Dionysius Areopagita. Reeds in 1519 zegt hij diens beschouwingen over den Naam Gods te willen overlaten aan hen die meer tijd hebben ⁵⁾, en oordeelt hij ongunstig over zijne mystieke, negatieve theologie, die hij vroeger zoo geprezen had; niemand wane zich reeds

¹⁾ B. W. I, S. 75. An Spalatin.

²⁾ B. W. I, S. 176. An Staupitz.

³⁾ o. e. l. XIV, p. 243. Ps. 5 vs. 11.

⁴⁾ l. l. p. 307. Ps. 6 vs. 2.

⁵⁾ o. e. l. XIV, p. 280. ad Ps. 5 vs. 12.

een mysticus wanneer hij die gelezen en begrepen heeft, of meent begrepen te hebben¹⁾. Zeer scherp laat Luther zich echter daarover uit in 1520; hij noemt ze verderfelijk; eene geloovige ziel doet beter zich niet met die boeken te bemoeien; men leert er Christus niet uit kennen, en als men Hem kent, loopt men er gevaar Hem te verliezen; dat kan Luther uit eigen ervaring betuigen²⁾.

Vragen wij wat er van Luthers verhouding tot de mystiek blijkt uit zijne geschriften zelve, zoo treffen wij uit het jaar 1516 een paar plaatsen aan, die nogal mystiek luiden. Niet alleen, dat hij zijn vriend Spalatinus toeroept: „Smaak en zie hoe goed de Heere is, nadat gij eerst gesmaakt hebt hoe bitter alles is wat wij zijn”³⁾. Zoodanig woord kan ook nog van harte beëamd worden door iemand die niet mystiek is in den engeren zin des Woords; maar op éene plaats zien we hem zelfs verder gaan dan in de jaren 1513—1515. Wij zagen hoe Luther toen in eene preek over de ontvangenis van Maria zeide, dat Christus ook in ons moet geboren worden, hoe hij echter in tegenstelling met de mystieke kerkvaders daarbij minder dacht aan den persoon van Christus, dan aan Zijn Woord. Thans hooren wij echter naar aanleiding van dezelfde stof eene vermaning, waarin op echt mystieke wijze van de geboorte van Christus in ons sprake is; gelijk Maria haren Zoon zoogde, wil Luther dat wij Hem drenken met onze reine overdenkingen; gelijk zij Hem met hare kuische armen omvat hield, zoo leert

¹⁾ l. l. p. 239. Men vergelijkte boven blz. 42, 43.

²⁾ o. l. v. a. V, p. 104. De capt. Bab. Eccl. 1520.

³⁾ B. W. I, S. 75 an Spalatin.

Luther dat we Hem moeten omvatten met de brandende aandoeningen onzer liefde¹⁾. Ook ligt zeer waarschijnlijk eene mystieke gedachte ten grondslag, wanneer Luther naast den laagsten trap van het geloof, op grond van teekenen en wonderen, en den tweeden trap, op grond van het Woord, nog een derden, hoogsten trap aanneemt, namelijk een geloof dat geene teekenen of wonderen meer noodig heeft, maar zich geheel zonder op een Woord te steunen aan God overgeeft²⁾. Ondertusschen ontzegt Luther aan de kettters het recht om zich zelfs op hooge openbaringen te beroepen tegenover het gezag der Kerk³⁾.

In 1518, het jaar van de volledige uitgave der „Teutsche Theologie”, zien wij echter reeds hoe Luther volstrekt niet in de mystiek opgaat. Wel vergelijkt hij het gebed met een „opklimmen der ziel” tot God⁴⁾; wel verhaalt hij eene ervaring uit zijn eigen geestelijk leven, overeenkomende met het „in de hel gestooten worden” der ziel, waarvan de „Teutsche Theologie” gewag maakt⁵⁾; doch dit is niet een denkbeeld der mystiek in ’t algemeen, maar bepaaldelijk der Duitsche mystiek. Ook genoemd geschrift brengt het in verband met diep leedwezen over de zonde, en dat is het waar het vooral bij hem op aan komt. Daarom legt hij in dezen tijd juist de zeven boetsalmen uit⁶⁾. Bij de uitleg-

¹⁾ o. l. v. a. I, p. 118. Sermo in Festu ascensionis Mariae. Men vergelijkte boven blz. 50, 51.

²⁾ o. l. v. a. I, p. 130—132. Sermo Dominica XIX p. Trin. (de text is de geschiedenis van den koninklijken hoveling).

³⁾ o. l. v. a. I, p. 110. Sermo in vincula, S. Petri.

⁴⁾ o. e. l. XII, p. 86. Decem praecepta.

⁵⁾ o. l. v. a. II, p. 180, 181. Resolutiones disp. de virt. ind.

⁶⁾ 37 S. 344—442.

ging van de vierde bede leert hij wel, dat een waar Christen den Christus „empfindlich schmeckt”, maar hij beschrijft dat nader als het aannemen van Christus tot zijne wijsheid, rechtvaardigheid, heiligmaking en verlossing. Men kan Christus niet in zich opnemen dan door het Woord; dat Christus in den hemel is, of in gestalte des broods, wat baat mij dat? Hij moet tot woorden worden, en als ik die woorden geloof, neem ik Hem in mij op. Het geloof, op dat Woord gegrond, is de ware „Andacht”; alle andere is zelfmisleiding¹⁾. Wel spreekt Luther van eene genade, die den mensch wordt ingegoten ter vergeving der zonden; maar dáar kan de mensch niet op steunen, tot vrede des gemoeds komt hij alleen door geloof in het Woord²⁾. Door zoodanige uitspraken komt Luther juist in tegenspraak met de mystiek, die leert dat op den hoogsten trap van het geloof „Woorden” niet meer noodig zijn; het „Christus muss zu Worten werden” is onmogelijk te vereenigen met hetgeen zelfs de „Teutsche Theologie” zegt: God openbaart niet iets wat men uitspreken kan, maar Zichzelf. In 1519 zien wij Luther wel nog een paar beslist mystieke uitdrukkingen bezigen: Wie niet voelt of weet, dat God hem nabij is, die gelooft nog niet, en heeft nog niet het licht van Gods aangezicht³⁾. Het geloof verbindt de ziel met het onzichtbare, onuitsprekelijke, onnoembare, eeuwige, ondenk-

¹⁾ 21 S. 204—207, 227. Auslegung des Vaterunser für die einfältigen Laien.

²⁾ o. l. v. a. II, p. 154. Resolutiones disp. de virt. ind.

³⁾ o. e. l. XIV, p. 163 ad Ps. 4 vs. 7. Qui praesentem sibi Deum non novit aut non sentit, nondum credit, nondum habet lumen vultus Dei.

bare Woord Gods en maakt haar los van al wat zichtbaar is¹⁾. Toch gaat hij een anderen weg op dan de gewone mystiek. De omarming tusschen Christus en Zijne bruid is volgens hem niet iets aangenaams, zooals bij de „theologi mystici”; het gaat daarbij door helse foltering en heil, alleen het kruis is onze theologie²⁾. Hij spreekt nog wel van eene extase, waardoor men onttrokken wordt aan hetgeen zichtbaar is. Maar het „Deum habere” dat den mensch in zoodanige extase brengt, staat in het nauwste verband met „Verbum habere”³⁾. Ook is er nog sprake van eene vereeniging van het hart met den Naam van Christus; maar dat geschiedt door het Woord en het geloof⁴⁾. Gelooven op hope tegen hope, dat is de wijsheid des kruises, daarvan late men zich niet afbrengen, noch door een „werkdadig”, noch door een „beschouwelijk” leven⁵⁾. Wanneer wij nu weten, dat het „beschouwelijk” leven de hoogste trap is die een mysticus wenschte te bereiken, zoo blijkt wel, hoe ver Luther zich reeds van de mystiek heeft verwijderd. Ook daaruit kunnen we dit opmerken, dat hij het als eene goddeloosheid beschouwt als men voor zichzelf een bijzonder teeken van God wil hebben om van zijne zaligheid verzekerd te zijn⁶⁾. In 1520 zegt Luther wel, dat niemand volmaakt

¹⁾ o. e. l. XIV, p. 81 ad Ps. 2 vs. 10. Conjungit enim fides animam cum invisibili, ineffabili, innominabili, incogitabili, aeterno verbo Dei, simulque separat ab omnibus visibilibus.

²⁾ o. e. l. XIV, p. 260, 261. ad Ps. 5 vs. 12.

³⁾ l. l. en o. l. v. a. IV, p. 112. Tessaradecas consolatoria.

⁴⁾ Gal. III, p. 219 sqq. ad Cap. II vs. 16^a.

⁵⁾ o. e. l. XIV, p. 106 ad Ps. 3 vs. 4.

⁶⁾ o. e. l. XIV, p. 255 ad Ps. 5 vs. 12.

bekeerd is, tenzij hij eerst de hel en den hemel gesmaakt heeft; maar hij omschrijft dat nader aldus, dat men eerst moet ervaren hebben hoe slecht en ellendig men zelf is, en hoe goed en vriendelijk de Heere, hetgeen vooral gevoeld wordt in het gevaar des doods, en in de vreeze voor het laatste oordeel, en gekend wordt in de hope en het vertrouwen op Gods ontferming ¹⁾. Met deze omschrijving heeft Luther toch het gebied der eigenlijke mystiek weder verlaten. In dit jaar schreef Luther zijn boek „De libertate Christiana”, hetwelk door sommigen, b.v. Lommatzsch ²⁾ en Köstlin ³⁾, een echt mystiek geschrift genoemd wordt. Mijns inziens kan dit slechts dan, als het woord „mystiek” niet in engeren zin genomen wordt; want wel is er hier sprake van de gemeenschap der ziel met haren bruidegom Christus, maar een echt mysticus zal teleurgesteld worden, wanneer hij merkt hoe Luther daarbij niet het oog heeft op een onmiddellijk verkeer en een zich vereenigd gevoelen met den Christus, maar op de gemeenschap der goederen die door zoodanige verhouding ontstaat; de ziel heeft deel aan al Zijn goed, aan Zijne gerechtigheid, heiligheid enz.; Hij heeft wederom deel aan al hare zonde ⁴⁾. Ook wordt er gesproken van eene vereeniging van het hart des vromen met Gods Woord ⁵⁾; maar juist dat hier niet gesproken wordt van vereeniging met God zelf maar met Zijn Woord, waaronder blijkens het verband het geopenbaarde Evan-

¹⁾ o. e. l. XV, p. 129 ad Ps. 9 vs. 18.

²⁾ a. w. S. 195 ff.

³⁾ Luthers Theologie. Bd. II S. 287.

⁴⁾ o. l. v. a. IV, p. 227, 228.

⁵⁾ l. l. p. 225.

gelie te verstaan is, moet een mysticus in den weg zijn; want hij wil vooral onmiddellijke vereeniging met God. Trouwens, geheel het geschrift maakt een anderen indruk dan de middeneeuwsche mystiek. Hier blijft Luther zich niet blind turen op de gewaarwordingen en gevoelens van het eigen zieleleven, maar leert te hooren naar de stem van het Evangelie, dat ons verkondigt „God is genadig”, en die te gelooven. Men wordt uitgerukt uit de stilte en eenzaamheid van de kloostercel en midden in het leven ingezet, om daar te wandelen als een vrije voor Gods aangezicht en toch in liefde aller menschen dienstknecht. Hier is niet het zachte gemurmel der mystieke wateren, maar een bergstroom, die in onweerstaanbare vaart daarheenbruist en alle dammen doorbreekt.

Tot aan het einde van dit tijdvak nemen we dus bij Luther wel den invloed van mystieke schrijvers waar, klanken die aan de mystiek herinneren, denkbeelden die hij aan hen ontleend of met hen gemeen heeft; wel is ook bij hem de religie niet alleen eene zaak van het verstand, maar ook van het hart; toch blijkt telkens bij nader onderzoek, dat hij op de eigenlijk mystieke lijnen niet doorgaat. Dientengevolge kunnen wij verwachten, dat hij ook met het oog op het „inwendig Woord” wel nog niet geheel van zijne voorgangers los zal zijn, maar toch eenen anderen weg zal opgaan. Op de noodzakelijkheid van inwendige openbaring legt Luther nog nadruk in 1518. Wij herinneren ons de plaats waar Luther zeide dat Christus „tot Woorden worden moet”. Hoe komt echter, zoo vraagt hij dan, dat Woord tot ons? Dat hebben wij niet in onze macht. Kennis der Schrift op zichzelf is niet voldoende.

God Zelf moet het ons zeggen, hetzij door een mensch of onmiddellijk in het hart. Deze inwendige openbaring moet bij uitwendig Woord komen, anders helpt het niet; maar waar het uitwendig Woord goed gepredikt wordt, daar blijft het inwendig Woord niet achterwege; want God laat Zijn Woord nooit zonder vrucht zijn ¹⁾. In 1519 maakt Luther nog op eene plaats gewag van het Woord, dat God in ons spreekt ²⁾. Maar dit Woord Gods, dat in het geweten leeft, is evenals in 1513—1515 juist het Evangelie, dus dezelfde verkondiging van Gods genade, die in de Schrift voor ons ligt ³⁾. In dit jaar en nog eens in het volgende jaar neemt Luther echter, zooals we reeds boven zagen, de mogelijkheid aan, dat er naast hetgeen ons in de Schrift geopenbaard is thans nog een nieuw leerstuk langs den weg van bijzondere openbaring door God bekend gemaakt zou kunnen worden ⁴⁾. In 1520 leert hij, dat niet alleen uitwendige verkondiging des Woords, maar ook inwendige verlichting des Geestes ter bekeering noodzakelijk is ⁵⁾. Maar toch zegt hij in dit jaar, dat God nooit persoonlijk verschenen is, en Zich alleen in het Woord heeft bekend gemaakt ⁶⁾; en wanneer Luther in „De libertate Christiana” zooveel spreekt van de heerlijkheid, de waarde en de werking des Woords, denkt hij blijkens het verband, niet aan het inwendig Woord, maar aan het uitwendige, geopenbaarde

1) 21 S. 198, 199, 204—209. Auslegung des Vaterunsers u. s. w.

2) o. e. l. XIV, p. 207 Ps. 5 vs. 9.

3) Gal. III, p. 384, 385 ad cap. 5 vs. 9.

4) o. l. v. a. III, p. 61, V, p. 30.

5) o. e. l. XV, p. 78 ad Ps. 9 vs. 4.

6) o. e. l. XV, p. 16 ad Ps. 8 vs. 3.

Evangelie, dat echter door den geloovige in het hart wordt opgenomen ¹⁾. Eene plaats waar het „inwendig Woord” zoo uitsluitend gewaardeerd wordt als in 1513—1515 hebben wij niet aangetroffen. Wel wordt inwendige leering noodzakelijk geacht, maar deze staat in nauw verband met het uitwendig Woord. Behalve die plaatsen waar Luther de mogelijkheid eener openbaring van nieuwe leerstukken veronderstelt, is evenals in het voorgaande tijdvak hetgeen in het hart wordt gesproken, naar zijn inhoud hetzelfde als het geopenbaarde Evangelie. Ook blijkt uit die plaats waar Luther zegt, dat het Woord niet in onze macht is, hetgeen wij bij de behandeling van dit punt in het voorgaande tijdvak reeds gisten, dat de bedoeling hier niet alleen mystiek, maar vooral anti-pelagiaansch is ²⁾. Hetzelfde is het geval met de boven behandelde, in navolging van Paulus en Augustinus dikwijls uitgesprokene gedachte, dat God Zijne wet voor den geloovige niet alleen op steenen tafelen buiten hem, maar in zijn hart schrijft ³⁾.

Vooraf in verband met de mystiek werd de uitdrukking „het Woord Gods” door velen gebruikt in den zin van Christus zelf, den Logos. Een paar plaatsen van dien aard treffen we ook bij Luther aan. Wanneer hij van de Kerk zegt dat zij „sursum per fidem pendet ad verbum Dei, cuius ipsa (ecclesia inquam), nobilissimum est membrum,” dan kunnen we blijkbaar niet denken aan het geschreven of gepredikte Woord, maar aan Christus, het hoofd der Kerk ⁴⁾. In het jaar 1518 vraagt hij bij de uitlegging van het Gebed

1) o. l. v. a. IV, p. 225.

2) Zie blz. 46, 47.

3) Zie blz. 91.

4) o. l. v. a. I. p. 151. 1516.

des Heeren: „Wat is nu het brood en het Woord Gods?” Het antwoord is: Christus. Maar hier gaat hij weder onmiddellijk over tot het gepredikte, geopenbaarde Woord Gods, evenals hij zulks in het voorgaande tijdvak deed ¹⁾. In 1519 is wel de sterkst sprekende uiting die we straks hadden, dat het geloof de ziel verbindt met het onuitsprekelijke, onnoembare, ondenkbare Woord Gods, waarmede blijkbaar de Logos bedoeld is ²⁾. In 1520 bezigt Luther een enkele maal de uitdrukking: „geloof in het vleeschgeworden Woord” ³⁾. Waar dus de uitdrukking „het Woord Gods” in die beteekenis voorkomt, laat zich zulks gemakkelijk uit het verband opmaken; het zijn echter slechts enkele plaatsen; in het algemeen hebben wij thans evenmin als vroeger onder het „Woord Gods” bij Luther den Christus te verstaan.

Wanneer wij nu, na al de beteekenissen waarin het Woord Gods voorkomt te hebben nagegaan, de vraag stellen, wat Luther in dit tijdvak onder Gods Woord zal hebben verstaan, kunnen wij in 't algemeen bij de definitie van het voorgaande tijdvak blijven, mits wij daarbij in het oog houden, dat het begrip van het Evangelie gewijzigd is, dat ook de Wet en geheel de Schrift Gods Woord genoemd worden; dat nog veel minder dan vroeger het Woord der Kerk als zoodanig Gods Woord is, dat ook het gepredikte Woord zijne waarde noch aan het ambt, noch aan den persoon van den prediker ontleent, en dat Luther ook aan de inwendige openbaring minder waarde begint te hechten.

¹⁾ 21 S. 203. Men vergelijkte blz. 49, 50, 51.

²⁾ o. e. l. XIV, p. 81, Ps. 2. vs. 10.

³⁾ o. l. v. a. V, p. 19, 22. De capt. Bab. Eccl.

Ondertusschen is zooals we reeds in het voorgaande tijdvak zagen, niet de theorie maar de praktijk voor Luther de hoofdzaak. Hij waarschuwt voor eene bespiegelende godgeleerdheid, voor het navorschen van allerlei diepzinnige vraagstukken: men doet veel beter met aan zijne zonde te denken ¹⁾. Door leven, dood en verdoemenis wordt men een theoloog, niet door begrijpen, lezen en bespiegelen ²⁾. De geschilpunten aangaande het gezag van de Kerk en den paus beschouwde Luther in zijn strijd met Rome als bijzaak, als kinderachtige dingen, waarover het jammer was zooveel woorden, moeite en tijd te verspillen; de hoofdzaak bestond voor hem in die vraagstukken waar de zaligheid mede gemoeid is, aangaande de genade, den vrijen wil en de zonde ³⁾. Op zulke praktische vragen, die in het leven van den geloovige ingrijpen, kwam het hem vooral aan ook bij het onderzoeken der Schrift. Ten zeerste waarschuwt hij er voor, dat men de Schrift gaat lezen slechts met het doel om wat te weten en te begrijpen ⁴⁾; men moet den Christus in de Schrift vinden ⁵⁾. Ook de woorden en werken van Jezus zijn niet bloot historisch op te vatten, als

¹⁾ o. e. l. XV, p. 94, 95 ad Ps. 9 vs. 8.

²⁾ o. e. l. XIV, p. 239 ad Ps. 5 vs. 12. Vivendo, imo moriendo et damnando fit theologus, non intelligendo, legendo aut speculando.

³⁾ o. l. v. a. V, p. 217, 234. Aassertio omnium articulorum etc. In ceteris autem articulis, de papatu, de conciliis, indulgentiis aliisque non necessariis nugis ferenda est avitas et stultitia papae et suorum; sed in hoc articulo, qui omnium optimus et rerum nostrarum summa est, dolendum ac flendum est, miseris sic insanire.

⁴⁾ B. W. II, S. 47, 48. Ratio vivendi sacerdotum.

⁵⁾ 37 S. 441. Auslegung der sieben Busspsalmen.

eene verrijking van het weten; maar zoo, dat men daarop wijst, waartoe Christus is gekomen, wat Hij heeft verworven en hoe men Hem moet aannemen ¹⁾). Niet minder belangrijk dan in het voorgaande tijdvak zal dus thans de vraag zijn, hoe hoog Luther het Woord Gods waardeerde in verband met het leven, welke werking hij voor het leven aan het Woord toekende.

Wanneer men de „Praelectiones in librum Judicum buiten beschouwing laat, wier plaatsing in dezen tijd eenigszins aan bedenking onderhevig is, zou men tot het besluit kunnen komen, dat het Woord Gods in het jaar 1516 en het eerste gedeelte van 1517 minder door Luther werd gevalueerd dan in de jaren 1513—1515. Wel moet men in het oog houden, dat we hier over betrekkelijk weinig bronnen te beschikken hebben, maar men zou toch meer verwachten na de sterke uitdrukkingen van de voorgaande jaren. Zelfs waar er gereede aanleiding is om over het Woord te spreken, wordt daarvan weinig of geen gebruik gemaakt. Bij eene preek uit dezen tijd over de gelijkenis van den zaaier is de hoofdzaak de verschillende gesteldheid der hoorders, terwijl Luther van het Woord Gods slechts terloops spreekt ²⁾). Ook werd reeds boven zijne stelling uit dezen tijd aangehaald, dat het geloof op zijn hoogsten trap het Woord Gods niet meer noodig heeft ³⁾). In de „Auslegung der sieben Bußpsalmen” verstaat Luther wel bij Ps. 38 vs. 2 onder „pijlen” de woorden Gods, maar hij haast zich er aan toe

¹⁾ o. l. v. a. IV, p. 233, 234. De libertate Christiana.

²⁾ o. l. v. a. I, p. 209 sqq. Sermo Dom. sexagesimae.

³⁾ o. l. v. a. I, p. 130—132. Sermo Dom. XIX p. Trin.

te voegen, dat slechts hij die pijlen voelt, wien God ze in 't hart geschoten heeft ¹⁾). Wel zegt hij, dat de mensch leeft van Gods Woord en belofte en niet van brood alleen, maar bij een text waar reeds van het Woord sprake is ²⁾). Driemaal nemen wij het verschijnsel waar, dat er in de latere toevoegingen in de uitgave van 1525 van Gods Woord gesproken wordt, terwijl de oude uitgave van 1517 er over zwijgt ³⁾).

Anders is het, als men ook de Praelectiones in librum Judicum als bron voor dit tijdvak aanneemt. Hier treffen wij hetzelfde verschijnsel aan als in 1513—1515, dat Luther namelijk bij alle mogelijke allegorische verklaringen aan het Woord denkt. Meer dan eens verstaat hij onder een zwaard het Woord Gods ⁴⁾). Hij verklaart dat alle wapenen, waarmede de Israëlieten in het Oude Testament streden, voor ons het Woord Gods beteekenen ⁵⁾). De akker waar Achsa om vraagt is de Schrift. Ook onder den naam Achsa, dien hij met „sieraad van een schoen” vertaalt, verstaat hij het Woord Gods ⁶⁾). Bij de proef die Gideon laat houden, zijn zij die met den mond drinken, vleiers, die het Woord Gods valschelijk aanhangen; zij daarentegen die likken zijn de ware verkondigers van het Evangelie ⁷⁾). De bliksemstraal is het Woord van God, want al wat de bliksem op aarde werkt, dat werkt het Woord in de harten ⁸⁾). Luther klaagt

¹⁾ 37 S. 370.

²⁾ 37 S. 424 Ps. 130 vs. 5.

³⁾ S. 365. Ps. 32 vs. 8. S. 381 (cf. 379) Ps. 38 vs. 16, 17.

⁴⁾ W. A. IV. S, 537, 569, 573.

⁵⁾ S. 554 ad cap. 5 vs. 8.

⁶⁾ S. 540, 541, ad cap. 1 vs. 11—14.

⁷⁾ S. 567 ad cap. 7 vs. 5.

⁸⁾ S. 535.

er over dat het Evangelie wordt vergeten en in plaats daarvan andere dingen worden gepredikt; het is het allervoornaamste gebod, het Evangelie te verkondigen ¹⁾. Men mag het niet geheim houden alsof het duister zoude zijn; al wat na de hemelvaart van Christus door de apostelen is geschreven, is genoegzaam verstaanbaar ook voor de geringste geloovigen; daarom moet het ook in het openbaar gepredikt worden ²⁾.

Indien deze uitspraken later zouden moeten geplaatst worden, zou Luthers geringe waardeering van het Woord in dezen tijd in verband kunnen gebracht worden met de studie der Duitsche mystieken, die ook van het Woord Gods niet veel gewag maakten. Hoe dit nu echter moge zijn, juist waar Luther begint op te treden als hervormer, zien we hem ook het Woord wederom hoog waardeeren; waar hij getuigt tegen den aflaathandel, getuigt hij ook tegen de geringschatting van het Woord Gods die daarmede gepaard ging. De aflaatpredikers wilden dat wanneer zij in eene stad optraden, in geene andere kerk tegelijkertijd Gods Woord gepredikt zou worden. Daarom noemde Luther hen vijanden van God en van den paus. Ook beschouwt hij het als eene belediging van het Woord Gods, wanneer men in dezelfde preek meer over den aflaat zou spreken dan over het Woord. De bedoeling van den paus kon volgens hem niet anders zijn, dan dat aan het Evangelie honderdmaal meer eer bewezen wordt dan aan de aflaten. Het Woord is immers de ware schat der Kerk, en niet verdiensten van Christus of van de Heiligen, waaraan men door het koopen van aflaat-

¹⁾ S. 538.

²⁾ S. 548.

brieven deel zou kunnen krijgen ¹⁾. Tetzels bestreed Luther wegens zoodanige stellingen; hij kon niet toegeven, dat het Woord de schat der Kerk zou zijn, en dat de verkondiging van het Evangelie meer waard zou zijn dan de prediking van zijne aflaten ²⁾, en zeker stond hij daarin niet alleen; het was de richting waarin zich toenmaals de praktijk der Roomsche Kerk bewoog. Evenals op het punt van den aflaathandel is Luther echter ook in zijne waardeering van het Woord standvastig gebleven. In de nu volgende jaren, 1518—1520 vinden we evenals in 1513—1515, uitingen van hooge waardeering van Gods Woord.

Wij moeten God bidden, zoo zegt Luther, dat Hij ons het Woord niet onthoude ³⁾, want als dat bloeit, dan bloeit alles ⁴⁾. Het is Gods grootste weldaad aan de Kerk ⁵⁾, het Eéne Noodige ⁶⁾. Wie het Woord ontheiligt, is slechter dan Turken die tempels berooven ⁷⁾. Niemand kan aan het hooren van dat Woord genoeg doen ⁸⁾, er is niets waaraan in de Kerk meer ijver dient besteed te worden ⁹⁾. Een ieder die niet met het Woord zonder ophouden bezig is, moet omkomen ¹⁰⁾. Wie het Woord niet hoort, bezondigt zich aan

¹⁾ o. l. v. a. I, p. 289. These 53—55, 62, 65 en 66.

²⁾ Zie o. l. v. a. I, p. 304, 305. Prima disputatio Johannis Tetzlii. Propositio 89, 91, 96.

³⁾ 21 S. 208. Auslegung des Vaterunsers u. s. w. 1518.

⁴⁾ o. e. l. XIV, p. 186. Ps. 5 vs. 4. 1519.

⁵⁾ Gal. III, p. 146, 147 cap. 1 vs. 1. 1519.

⁶⁾ o. l. v. a. IV, p. 221. De lib. Christ. 1520.

⁷⁾ 27 S. 16. Freiheit des Sermons päpstl. Ablass und Gnade belingend. 1518.

⁸⁾ o. l. v. a. III, p. 425. Concio de confessione et eucharistia. 1518.

⁹⁾ o. l. v. a. II, p. 256. Resolutiones disp. de virt. indulg. 1518.

¹⁰⁾ 21 S. 350. An den Christlichen Adel deutscher Nation. 1520.

het derde gebod¹⁾, en de voornaamste overtreding van het achtste gebod is het Woord te verdraaien²⁾. De prediking van het Woord is de eerste plicht der priesters³⁾; de bedevaarten waaraan men in dien tijd zooveel hechtte, keurde Luther af omdat men daarbij de prediking des Woords verzuimde⁴⁾; evenzoo de ceremonien waardoor de menschen van het eenvoudige Woord werden afgetrokken⁵⁾. Ook zijn eigen boeken zou Luther gaarne zien verloren gaan, als de menschen daardoor maar tot het onderzoeken der Schrift genoot werden⁶⁾.

Het Woord voorziet in alle behoeften van het geestelijk leven; daarom wordt het in de Schrift vergeleken met een licht, een morgenregen, een avondregen, een hemelschen dauw, met zilver, goud, artsenij, kleederen, sieraad, vooral met het dagelijksch brood. „Wenn aller Hunig und Speis die je gewest und sein mögen auf einen Haufen wären, so möchten sie nicht dem geringsten wort Gottes geleicht werden”⁷⁾. Hij noemt het ons eenig wapen⁸⁾, ons eenige sieraad⁹⁾. Hij vergelijkt het met den hemel, want het dondert met woorden van bedreiging en oordeel, het bliksemt met teekenen en wonderen, giet een regen uit van verlossingsleer, het geeft licht door beloften¹⁰⁾. Van de drie belang-

1) o. e. l. XII, p. 223 instructio pro confessione peccatorum. 1518.

2) o. e. l. XII, p. 192 decem praecepta. 1518.

3) l. l. p. 85.

4) l. l. p. 47.

5) o. e. l. XIV, p. 358. Ps. 7 vs. 8. 1520.

6) 24 S. 37. Wider die Bulle des Endchristis. 1520.

7) 21 S. 202, 203. Auslegung des Vaterunsers u. s. w. 1518.

8) 40 S. 10. Auslegung des 110 Psalms vs. 3. 1518.

9) o. e. l. XIV, p. 214. Ps. 5 vs. 10. 1519.

10) o. e. l. XV, p. 31. Ps. 8 vs. 4.

rijke hervormingsgeschriften uit het jaar 1520 is er één meer praktisch van inhoud en doelt op verbetering van uitwendige misbruiken; hoewel er daar minder aanleiding toe bestaat, wordt toch de waardeering van het Woord niet gemist¹⁾. Vooral blijkt deze echter in de beide andere geschriften. In dat over de vrijheid van den Christen mensch is het Woord Gods zijn uitgangspunt, hij noemt het hier een Woord van leven, van waarheid van licht, van vrede, van gerechtigheid, van verlossing, van vreugde, van vrijheid, van wijsheid, van deugd, van genade, van heerlijkheid en van al wat goed is, onschatbaar in waarde. Geen grooter oordeel kan God ons zenden dan dat wij het Woord moeten missen²⁾. Evenzoo is het in „De captivitate Babylonica Ecclesiae, waar het Woord in het middenpunt van het geestelijk leven staat, en geloof, liefde, goede werken enz., ook de sacramenten, in het Woord het uitgangspunt hebben³⁾. Ook elders spreekt Luther die gedachte uit. Als God met den mensch samen zal komen, dan moet niet de mensch beginnen, maar God moet eerst komen en ons Zijn Woord geven; dat Woord, die toezegging Gods, is de grond en de rots waarop dan alle woorden, gedachten en werken des menschen gebouwd worden⁴⁾.

Wanneer wij nu evenals in het voorgaande hoofdstuk meer in 't bijzonder de werking van Gods Woord in ver-

1) 21 S. 350.

2) o. l. v. a. IV, p. 221.

3) o. l. v. a. V, p. 38.

4) 27 S. 144. Sermon von dem Neuen Testament. 1520.

band met het christelijk leven nagaan, zoo zien wij reeds uit de zooeven aangehaalde plaats, hoe het Woord het uitgangspunt, het begin van dit leven is. Het is de poort waardoor men Sion binnentreedt¹⁾. De Christen wordt in Gods Woord geboren²⁾. Door het Woord wordt de mensch tot God getrokken³⁾, en deelt God Zijn wezen aan ons mede⁴⁾. Door het Woord worden zondaren gedood en levend gemaakt⁵⁾, en komt een mensch er toe, dat hij zichzelf leert kennen en veroordeelen, en tot God leert bidden om genade, om aldus de gerechtigheid in Christus te verkrijgen⁶⁾. Vele volken worden op het Woord des Heeren (ad verbum Dei) bekeerd van hunne ongeloovigheid⁷⁾, Luther verwondert zich, dat door het Woord zulke massa's bewogen worden⁸⁾.

Wanneer het Woord bij Luther voor het geestelijk leven van zoo groot belang is, hebben wij daarbij vooral te denken aan het nauwe verband dat er bij hem bestaat tusschen Woord en geloof; genoegzaam is gebleken hoezeer het geloof bij hem in 't middelpunt staat. Reeds in 1513—1515 zagen wij, hoe Luther onder „gelooven” verstond „vasthouden aan Gods Woord”, en hoe op zoodanig geloof sterke nadruk werd gelegd. Eenigszins minder treedt dit op den voorgrond

1) o. l. v. a. I, p. 96, 97. Sermo de resurrectione Christi 1516.

2) 21 S. 202. Auslegung des Vaterunsers u. s. w. 1518.

3) o. l. v. a. II, p. 277. Resolutiones disp. de virt. indulg. 1518.

4) o. e. l. XIV, p. 208. Ps. 5 vs. 9. 1519.

5) Gal. III, p. 334. cap. 4 vs. 14. 1519.

6) 21 S. 185. Auslegung des Vaterunsers.

7) W. A. IV, S. 548. Jud. 3 vs. 31.

8) o. e. l. XV, p. 128.

in 1516 en 1517. Het geloof in 't algemeen wordt in dien tijd zeer gewaardeerd. Vertwijfelen aan zichzelf is wel goed in den zin van „vertwijfelen aan zijne werken”; maar vertwijfelen aan God en aan zijne zaligheid noemt Luther zeer verkeerd, zelfs duivelsch¹⁾. Doch wij zagen reeds, dat gelooven op grond van het Woord voor Luther in dezen tijd nog niet de hoogste trap van het geloof is²⁾. Toch zegt hij: Wij moeten vast vertrouwen op de beloften Gods, want wij hebben een sterken God³⁾. Reeds thans wil hij, dat men bij de absolutie niet ziet op zijn eigen berouw; de meening dergenen die dat willen noemt Luther doodelijk venijn; men moet eenvoudig gelooven in het Woord der vergeving dat de priester uitspreekt⁴⁾.

Voor al blijkt echter dit verband tusschen Woord en geloof in den tijd van 1518—1520. Bij de beloften Gods wordt geloof geëischt⁵⁾. Als God met Zijn Woord komt, hebben wij daaraan te gelooven⁶⁾. Wat zonder geloof is, is zonder het Woord⁷⁾. Geloof te hebben staat gelijk met

1) W. A. IV, S. 557. Richt. 6 vs. 36, 37.

2) o. l. v. a. I, p. 130—132. Sermo Dominica XIX p. Trin.

3) W. A. IV, S. 549. Richt. 4 vs. 8.

4) o. l. v. a. I, p. 204. Sermo in die purificationis Mariae. Nunc diceo, iam tam confessus et contritus sum, tam omnia peccata indulgentur mihi. Bei Leib nicht. Venenum id est et exitium. Solum crede verbo, quod dicit sacerdos in absolutione, ut nec suo nec tuo merito absolvatur. In fide est confessio; verus enim poenitens nescit se poenitere; ergo multo minus sacerdos, ex quorum numero quidam eos solos volunt absolvere quos vident bene contritos. Aus mit denen!

5) o. l. v. a. V, p. 194. Assertio omnium articulorum etc. 1520.

6) 27 S. 144. Sermon von dem Neuen Testament u. s. w. 1520.

7) o. e. l. XIV, p. 145. Ps. 4 vs. 3. 1519.

het Woord te hebben ¹⁾. De uitdrukking „het bad des waters in het Woord” Ef. 5 vs. 21 omschrijft Luther met „in het geloof des Woords” ²⁾.

Het Woord is dan ook het begin van het geloof; door het Woord is het geloof ³⁾; het geloof wordt gegeven in het Woord en het gehoor van het Evangelie ⁴⁾.

Van het geloof is echter het Woord niet alleen het begin, maar ook het steunpunt, het voorwerp ⁵⁾. Gelooven is niets anders dan staat maken op hetgeen God belooft of zegt ⁶⁾. Daarmede is niet bedoeld een oppervlakkig voor waar houden, waartoe de mensch het uit eigen krachten kan brengen (de fides informis of acquisita der Roomschen), maar het ware geloof ⁷⁾. Bij dat geloof neemt het hart het Woord geheel en al in zich op, absorbeert het als 't ware ⁸⁾.

Zoodanig geloof dat zich aan het Woord hecht is de aanvang der verlossing ⁹⁾. Aan het Woord wordt de rechtvaardiging des zondaars toegeschreven, wanneer het door het geloof wordt aangenomen ¹⁰⁾. Door het geloof in het Woord heeft de ziel leven ¹¹⁾. Geloof in het Woord is de grootste

¹⁾ o. l. v. a. IV, p. 112. Tessaradecas consolatoria. 1519.

²⁾ o. l. v. a. IV, p. 228. De libertate Christiana.

³⁾ Gal. III, p. 220 cap. II, vs. 16a. 1519.

⁴⁾ l. l. p. 278 cap. III, vs. 13, 14.

⁵⁾ o. e. l. XIV, p. 259. Ps. 5 vs. 12.

⁶⁾ B. W. I, S. 256, 257, aan Cardinaal Cajetanus, Augsburg 14 Oct. 1518: fides nihil aliud quam quod Deus promittit ant dicit credere.

⁷⁾ o. l. v. a. IV, p. 339. Disputatio de fide infusa et acquisita. 1520.

⁸⁾ o. l. v. a. IV, p. 225. De libertate Christiana.

⁹⁾ o. l. v. a. V, p. 38. De capt. Bab. Ecclesiae.

¹⁰⁾ o. l. v. a. V, p. 194. Assertio omnium articulorum etc.

¹¹⁾ o. l. v. a. IV, p. 222. De libertate Christiana.

eer die men Gode bewijzen kan; omgekeerd kan men Hem geen grooter beleediging toevoegen dan door Zijn Woord niet te gelooven ¹⁾.

Ook het gebed is alleen dan goed, wanneer men daarbij gelooft in Gods Woord. Het komt er niet op aan, of het „viel, süß, lang, andächtig” is, maar of men daarbij gelooft dat men verhoord zal worden, hoe onwaardig men ook zij, op grond van Gods waarachtige belofte ²⁾. Wie bij zijn gebed twijfelt aan Gods belofte van verhooring, begaat twee verkeerdheden; hij doet zijn gebed te niet, en hij behandelt God als een leugenaar ³⁾.

Bijzonder sterk treedt deze beschouwing van het verband tusschen geloof en Woord op den voorgrond in verband met de Sacramenten, vooral de biecht en absolutie. In 1513—1515 zien wij daarvan nog geen spoor. In 1516 troffen wij reeds eene sterke uiting aan van dien aard ⁴⁾. Na 1517, toen de aflaatstrijd Luther dikwijls aanleiding gaf zijne beschouwingen over boete, biecht en absolutie uiteen te zetten, komt hij telkens weder op dit gevoelen terug. Het is eigenaardig, hoe hij, die bij zijn optreden tegen den aflaat-handel zoo ernstig streed tegen de valsche gerustheid aangaande de vergeving van zonden, waarin men door het koopen van aflaatbrieven geraakte, die zelfs tijdens dien strijd eens ten eenenmale ontkende dat een mensch van zijn zaligheid verzekerd zou kunnen zijn ⁵⁾, hier eene opvatting hul-

¹⁾ l. l. p. 227.

²⁾ 21 S. 227. Auslegung des Vaterunsers u. s. w.

³⁾ 16² S. 70. Sermon vom Gebet.

⁴⁾ Zie blz. 145.

⁵⁾ o. l. v. a. I, p. 263. Brief aan Aartsbisschop Albert v. Mainz.

digt, die schijnbaar nog lakser is dan die van Tetzels en zijne volgelingen. Maakten dezen de zekerheid der zaligheid althans nog afhankelijk van het betalen van geld, Luther wilde dat de biechteling, zonder dat hem eenige voorwaarde werd gesteld, ook buiten de vraag naar persoonlijk berouw om, enkel geloofde in het Woord dat de priester hem uit Gods Naam toesprak: „Uwe zonden zijn u vergeven”¹⁾. Evenzoo wilde hij, dat men bij de voorbereiding voor het aangaan aan het Sacrament niet daarop zou zien of men zonde had of niet, maar dat men én bij de voorbereiding én bij het aangaan zelf zou gelooven in Woorden van Christus als: Matth. XI vs. 28²⁾. De Roomschen vielen hem daarop aan. Zij konden daarin niets anders zien, dan dat Luther op deze wijze een vrijbrief wilde geven om te zondigen. Luther hield echter op dit punt voet bij stuk. In zijn bericht over het onderhoud met Cajetanus deelt hij mede, dat twee punten vooral voorwerp van bespreking waren geweest: eene vraag aangaande de bul Extravagans van Paus Clemens over den aflat, en Luthers overtuiging dat bij het ontvangen van het Sacrament geloof noodzakelijk is, waar Cajetanus zich niet mede kon vereenigen. Luther zegt dat dit laatste de hoofdzaak is; want men wordt niet daarom een slecht Christen, dat men van de pauselijke bul niets weet; maar als men het geloof in 't Woord van

¹⁾ o. l. v. a. I, p. 338, 339. Sermo de poenitentia. p. 379 sqq. Disputationes. II, p. 241. Resolutiones Disp. de virt. indulg. B. W. I, S. 256, 257. An Cajetanus, Augsb. 14 Oct. 1518. 21 S. 245 Kurze Anweisung wie man beichten soll. 1519.

²⁾ 16^e S. 25. Predigt von der würdigen Bereitung zum hochw. Sacrament. o. e. l. XII, p. 228. Instructio pro confessione peccatorum.

Christus loochent, is men een ketter¹⁾. Ook de pauselijke bul, die Luther in den ban deed, veroordeelde zijne beschouwing dat de mensch op het Woord van Christus en niet op zijn eigen berouw heeft te zien. Luther echter beschuldigde die bul, dat ze den mensch leerde op zand te bouwen, doordat hij zijn vertrouwen volgens haar van de hoegrootheid van zijn berouw, dus van menscheelk werk, afhankelijk moest maken²⁾.

Wij weten van Luther genoeg om de veronderstelling af te wijzen, als zou hij omtrent de zonde onverschillig geweest zijn. Wij weten, met hoeveel ernst hij in het klooster op zichzelf heeft toegezien en zich heeft gegeeseld ten bloede toe vanwege zijne zonde, en dat hij juist in den aflatstrijd optrad tegen hen, die het den mensch op zedelijk gebied wel wat gemakkelijk wilden maken. Zoo is hij ook juist tot de zooveen uiteengezette overtuiging gekomen doordat hij het met zichzelf zeer nauw nam; want daardoor kon hij van zichzelf nooit zeggen: nu ben ik vroom, berouwhebbend genoeg³⁾. Dat heeft hem in die aanvechtingen gebracht, die hem het wezen van het Evangelie beter leerden verstaan; hier leerde hij steunen op een grond die onafhankelijk was van hetgeen hij op elk oogenblik bij zichzelf zag of voelde, namelijk op Gods Woord en Zijne belofte van genade; en dat Woord werd volgens hem ook in de absolutie aan den zondaar verkondigd.

Het was iets nieuws, het Woord zóo met het geloof te

¹⁾ o. l. v. a. II, p. 385. Acta D. M. L. Augustae.

²⁾ o. l. v. a. V, p. 193. Assertio omnium articulorum.

³⁾ Zie de aanhaling uit 1516 blad. 145.

verbinden, iets wat sedert de dagen van Paulus niet meer zóo was gezegd. Zelfs bij Augustinus is het verband tusschen het geloof en het objectieve, geschreven en gepredikte Woord niet zoo nauw. Eéne plaats schijnt eene uitzondering te maken, de om strijd door de Hervormers aangehaalde verklaring van Johs. 15 vs. 3, waar de bekende woorden voorkomen: *Accedit verbum ad elementum et fit Sacramentum; crede et manducasti*. Toch blijkt m. i. uit het verband, dat het Augustinus in den grond der zaak meer om het Sacrament dan om het Woord te doen is. De text die te verklaren is luidt: *Gij zijt rein om des Woords wil dat Ik tot u gesproken heb*. Nu leert Augustinus anders, dat de reiniging plaats heeft door den doop; doch hij zou daardoor in botsing komen met den text die de reiniging aan het Woord toeschrijft. Dit zocht hij zóo te vereenigen, dat het Woord het Sacrament tot Sacrament maakt. Hij erkent, dat het Woord des geloofs ook macht heeft en haalt daarvoor verschillende plaatsen aan; maar om den Doop is het hem toch te doen. Ook Gregorius Magnus, die volgens Harnack ²⁾ van het *verbum fidei* meer dan eens gesproken heeft, kan in dezen niet op Luther ingewerkt hebben; want hij wordt nooit voor dit gevoelen aangehaald, terwijl anders zulk een medestander aan Luther zeer welkom zou geweest zijn; ook zegt Luther in 1523 van hem: *Er ist freilich ein heiliger Mann gewest, aber seine Predigten sind nicht eines Hellers wert* ³⁾. We hebben hier te doen met eene waarheid, die Luther niet van ande-

¹⁾ Opp. III. 511—512.

²⁾ Lehrbuch der Dogmengeschichte. III, S. 243.

³⁾ 51, S. 48. Die Epistel S. Petri gepredigt und ausgelegt.

ren heeft overgeschreven, maar die Gods Geest hem langs een weg van zware aanvechtingen heeft leeren verstaan, en die altijd in het middelpunt is gebleven van zijne beschouwingen aangaande de verhouding tusschen God en den mensch.

Maar was het niet toch eene zeer gevaarlijke stelling? Als men onvoorwaardelijk mocht gelooven in het Woord van Gods genade, was dan niet de teugel losgelaten aan de grootste losbandigheid op zedelijk gebied? Van zoodanige verkeerde vrijheid had Luther ook in dezen tijd een grooten afkeer; ook van zoodanig geloof, waarbij men de beloften van Gods genade zich toeëigent zonder werkelijken ernst: dat is juist het kenmerk der goddeloozen; de ware vrome beeft voor Gods Woord ¹⁾. Ook wil hij, dat men eerst zelf de vrucht des levens toone, voordat men anderen het Woord gaat leeren ²⁾. Maar daarvoor, dat de mensch goede vruchten voortbrengt, is juist het Woord van groot belang. Niet slechts dat het Woord alleen, en niet menschelijke overlevering, bepaalt wat goed is ³⁾; het brengt er den mensch ook toe. Het maakt hem tot zondaar, doordat het hem zijne zonde blootlegt, maar het maakt hem ook vroom ⁴⁾. Dit is juist een teeken dat het de goede prediking is, wanneer het ingang vindt, zoodat de mensch er met ernst naar begint te leven ⁵⁾. Het is een Woord van leven, van gerech-

¹⁾ o. e. l. XIV, p. 37, 39. Ps. 1 vs. 4, 5.

²⁾ l. l. p. 34 vs. 3.

³⁾ l. l. p. 25, 26, 192, 193. Ps. 1 vs. 2. Ps. 5 vs. 5, sqq.

⁴⁾ 21, S. 185, Auslegung des Vaterunsers u. s. w. 1518. o. e. l. XV, p. 92. Ps. 9 vs. 7. 1520.

⁵⁾ 40 S. 14. Auslegung des 110. Psalms (1518).

tigheid en van deugd¹⁾. Het Woord van Christus maakt gering wat groot is, vernedert hen die hoogmoedig zijn, doet te niet al wat verkeerd is en maakt het God welgevallig²⁾. Om tot geloof, hoop en liefde te komen moet de mensch lijdelijk zijn gelijk het leem in de hand van den pottebakker, dan brengt God hem daartoe door de beweging, trekking en leiding des Woords³⁾.

Dat alles heeft Luther reeds geleerd in den tijd der Psalmen-Vorlesungen. Op te merken is nu, dat hij in dezen tijd meer nog dan vroeger ook in dit opzicht het verband tusschen geloof en Woord op den voorgrond doet treden. Door het geloof in het Woord reinigt Christus Zijne bruid, de gemeente, van al hare zonden⁴⁾. Het geloof, waarin de mensch zich op Gods Woord verlaat, is begin, midden en einde van alle goede werken en gerechtigheid⁵⁾. Het geloof in het Woord maakt den mensch vrij van afgoderij en begeerlijkheid, en tot een waren dienaar Gods⁶⁾. Met het geloof in het Woord is de liefde onafscheidelijk verbonden⁷⁾. De geboden Gods willen vervuld zijn; dat kan de mensch echter niet; daarom komt tot hem het Woord der belofte van Gods genade; wie zich daaraan houdt vervult de geboden, want door het geloof neemt de ziel het Woord zóo

in zich op, dat het geheel en al daarmede tot één wordt; gelijk ijzer vuur in zich opneemt en daardoor gloeiend wordt, zoo ontvangt de ziel, die het Woord in zich opneemt ook alle deugden van het Woord¹⁾. De mensch wordt goed zonder werken, alleen door het geloof in het Woord der Waarheid, en waar men dat Woord aanhangt, heeft men deel aan de gerechtigheid, wijsheid en goedheid van dat Woord²⁾.

Zoo komt Luther juist doordat hij, zonder te zien op eigen werk, zich in het geloof aan het Woord van Gods genade vastklemt, door dat Woord tot de ware goede werken, tot den wandel in eene vrijheid, waarvan de Roomsche geen begrip had. Wel past hij die vrijheid nog niet volledig toe, en komt hij aan het einde van zijn geschrift „De libertate Christiana” nog tot een soort van zelfkastijding; maar toch is juist dit geschrift van het hoogste belang; hier vinden wij inderdaad eene oplossing van de vraag, hoe de Christen er toe komt uit zijnen wandel zijn geloof te toonen, zonder daarbij zich te begeven onder den geest der dienstbaarheid.

Men stelle zich echter niet voor, dat Luther, nu hij tot helderder inzicht omtrent de leer der genade was gekomen, ook maar alles voor het grijpen zou hebben gehad. Evenals in vroeger jaren was zijn leven vol van innerlijken strijd; des te meer moest dit het geval zijn, waar hij naar buiten zulk eene ontzettende worsteling had te doorstaan. Maar in zulke tijden was het Woord ook thans zijne sterkte,

1) o. l. v. a. IV, p. 225. De libertate Christiana 1520.

2) o. e. l. XV, p. 75. Ps. 2 vs. 9. 1519.

3) l. l. p. 262. Ps. 5 vs. 12. 1519.

4) o. l. v. a. IV, p. 228. De libertate Christiana.

5) 27, S. 144. Sermon von dem Neuen Testament. 1520.

6) o. o. l. XII, p. 5. Decem praecepta.

7) Gal. III, p. 378, 379. cap. 5 vs. 6. B. W. I. S. 408 an Joh. Sylvius Egranus. 1519.

1) o. l. v. a. IV, 224, 225. De libertate Christiana.

2) o. l. v. a. V, p. 281. Resolutio disputationis de fide infusa et acquisita.

zijn wapen en zijn troost. Het maakt de zielen sterk in aanvechting en vervult ze met geloof, zoodat ze dood, zonde noch duivel vreezen. Het is een zwaard, dat alle vijanden der ziel ternederwerpt ¹⁾; tot op den jongsten dag zullen Gods kinderen alle aanvechtingen met het Woord afweren ²⁾. Uit de Heilige Schrift moeten we onzen troost putten ³⁾. Het Evangelie is ons heil en onze sterkte; daarheen moeten we onze toevlucht nemen; daar zullen wij troost vinden; maken wij er echter geen gebruik van, dan staat de duivel in een hoek „et aperit os, sperret das Maul auff et subsannat nos” ⁴⁾. Evenals het volk Gods in Zijn Woord geboren is, zóo moet het ook door dat Woord onderhouden worden ⁵⁾; daardoor wordt het geweid en daaruit leeft het ⁶⁾. Het maakt dat het hart blijmoedig is en vol vertrouwen in God ⁷⁾. Wanneer men aangevochten wordt in de stervensure, houde men zich aan het Sacrament; want daarin is een Woord Gods, dat ons Christus voorhoudt met al Zijn goed, tegen over dood, zonde, duivel en hel ⁸⁾. Gods Woord is een Woord van licht, leven, vreugde en vrijheid; men kan alles missen behalve het Woord ⁹⁾. „Solcher Lehre ist die Schrift voll, voll, voll!” ¹⁰⁾.

1) 16³, S. 161. Sermon von der guten Werken, 1519. 21, S. 202, 206, 207. Auslegung des Vaterunsers, u. s. w. 1518.

2) 40, S. 10 ff. Auslegung des 110. Psalms.

3) o. l. v. a. IV, p. 88. Tessaradecas consolatoria. 1519.

4) W. A. IV, S. 554. Richt, 5 vs. 8.

5) 21, S. 201. Auslegung des Vaterunsers u. s. w.

6) o. e. l. XIV, p. 186. Ps. 5 vs. 4.

7) Gal. III, p. 145. cap. 1 vs. 1.

8) 21, S. 269. Sermon von der Bereitung zum Sterben.

9) o. l. v. a. IV, p. 227. De lib. Christ.

10) 21, S. 197. Auslegung des Vaterunsers u. s. w.

Bij dat alles is Luther echter evenmin als in 1513—1515 blind voor feiten, die tegen het veelomvattende der werking van Gods Woord zouden kunnen aangevoerd worden. Hij weet, dat het Woord niet allen treft ¹⁾, dat zoo velen het hooren en toch in hunne goddeloosheid volharden ²⁾, de Schrift lezen maar niet verstaan, hooren maar niet aannemen, zoodat God Zijne woorden aan hen verspilt ³⁾. Hij erkent zelfs, dat het Woord juist tegenstand en rumoer verwekt, dat de grooten dezer wereld er aanstoot aan nemen ⁴⁾, en dat het misbruikt kan worden, zooals door de vrienden van Job ⁵⁾.

Dat schrijft Luther daaraan toe, dat wij het met ons verstand en onzen wil niet kunnen aannemen, dat het niet in onze macht is ⁶⁾. In dezen tijd begint hij namelijk de leer van den onvrijen wil en de verkiezing op den voorgrond te plaatsen. De vrije wil is voor hem in 't algemeen een verdichtsel, een naam voor iets dat niet bestaat, een holle klank ⁷⁾. Daarom bestrijdt hij de leer der scholastieken van de fides acquisita en de fides infusa. Onder het eerste verstanden zij het geloof, dat de mensch uit eigen natuurlijke kracht aan het Woord schenkt, het laatste is het geloof dat

1) 40, S. 14. Auslegung des 110. Psalm.

2) o. e. l. XV, p. 78. Ps. 9 vs. 4.

3) o. e. l. XIV, p. 198. Ps. 5 vs. 5—7.

4) B. W. II, S. 405. Brief an Heinrich von Buren.

5) o. e. l. XIV, p. 213. Ps. 5 vs. 10.

6) 21, S. 208. Auslegung des Vaterunsers u. s. w.

7) Figmentum in rebus, titulus sine re. o. l. v. a. V, p. 230. Assertia omnium articulorum etc.

door Gods genade in het hart gewerkt wordt. In tegenstelling met de scholastieken kent Luther aan de fides acquisita volstrekt geene waarde toe. Bij beide soorten van geloof wordt het Woord gehoord, maar de fides acquisita legt het verkeerd uit, en bewaart het niet maar spuwt het uit. Alléén Gods genade doet ons Hem waarlijk kennen ¹⁾. De leer van Christus baat hen niet, die niet van binnen getrokken worden ²⁾. God wordt uitwendig door het Evangelie gekend, maar dat beweegt den mensch niet genoeg, totdat Hij ook van binnen het hart aanziet en doet beven ³⁾. Waar dat geschiedt door den Geest, daar is de bekeering ⁴⁾. Slechts een bepaald getal van uitverkorenen wordt aldus met den zuurdeesem des Woords doortrokken ⁵⁾.

Maar als ik nu niet tot dat bepaalde getal van uitverkorenen behoor, aan wie God dat in het hart geeft? Met zoodanige vragen heeft Luther veel te worstelen gehad. Hij geeft echter den raad ze uit het hart te verbannen; we moeten niet in de eerste plaats daarnaar vragen of wij uitverkorenen zijn, maar naar Gods gebod ⁶⁾. Men zoeke geen teeken uit den hemel om van zijne verkiezing verzekerd te worden, maar houde zich aan het Sacrament, waarin het Woord van Christus is ⁷⁾. Juist op eene plaats waar hij den

¹⁾ o. l. v. a. IV, p. 340. Disputatio de fide infusa et acquisita. V, p. 282. Resolutio disputationis de fide inf. et acquisita.

²⁾ Gal. III, p. 378, 379. cap. 5 vs. 6.

³⁾ o. e. l. XV, p. 125. Ps. 9 vs. 17.

⁴⁾ l. l. p. 78 vs. 4.

⁵⁾ Gal. III, p. 384, 385. Ps. 5 vs. 9.

⁶⁾ o. e. l. XIV, p. 253. Ps. 5 vs. 12.

⁷⁾ 21, S. 269. Sermon von der Bereitung zum Sterben.

nadruk legt op de noodzakelijkheid eener inwendige trekking, leert hij toch ook, dat wie het Woord van Christus oprecht aanhoort en er trouw aan gelooft, spoedig met den Geest der liefde zal bekleed worden ¹⁾. Waar het uitwendig Woord goed wordt verkondigd, blijft het inwendig Woord niet achterwege, want God laat Zijn Woord niet ledig wederkeeren ²⁾. Dat de zaligmakende werking des Woords niet bij alle hoorders aanwezig is, was dus voor Luther evenmin als in 1513—1515 eene aanleiding om die werking zelve te ontkennen of gering te achten.

Daar echter volgens Luther het Woord alleen niet voldoende is en het toch God is die alles werkt, moet er ook nog eene andere werking Gods bestaan naast die door het Woord. Hier komt wederom vooreerst ter sprake de verhouding tusschen Woord en Geest, waaronder eigenlijk zal moeten verstaan worden de verhouding tusschen de onmiddellijke en de middellijke werking des Geestes. Evenmin als in het voorgaande tijdvak laat zich thans uit de verschillende gezegden van Luther eene vaste slotsom opmaken. Hij leert dat de Geest de wedergeboorte werkt ³⁾, dat Hij een zacht, goed hart scheidt, hetwelk den goeden weg bewandelt ⁴⁾, dat wij door Gods Geest geroepen worden ⁵⁾. Op deze plaatsen hooren wij niets over Gods Woord; het is dus niet

¹⁾ Gal. III, p. 378, 379. cap. 5 vs. 6.

²⁾ 21, S. 205. Auslegung des Vaterunsers.

³⁾ W. A. IV, S. 557. Richt. 6 vs. 36, 37.

⁴⁾ 37, S. 439. Auslegung der sieben Busspsalmen.

⁵⁾ 22, S. 20. Kurze Form der zehn Gebote. (1520).

uit te maken, of de werking des Geestes middellijk of onmiddellijk moet worden opgevat. Ook in dit tijdvak treffen wij de Augustiniaansche voorstelling aan van Gods Geest als den Geest der genade, Die de liefde in het hart werkt, in tegenstelling met de Wet, die dat niet kan volbrengen ¹⁾. Somtjids wijst Luther er op, dat de Geest bij het Woord moet komen ²⁾; doch brengt hij verband tussehen de uitwendige werking des Woords en de inwendige des Geestes ³⁾. De priester leert, doopt en deelt het Avondmaal uit, en vergeeft in de absolutie de zonde; en toch is dit alles eigenlijk een werk van den Heiligen Geest in het hart. Nader wordt dit aldus toegelicht, dat de priester terwijl hij het Woord van Christus bedient, het geloof oefent, waardoor de zondaar in zijn hart gerechtvaardigd wordt. Op ééne plaats leert hij, dat men den Geest vooral zoeken moet in de Schrift, die Hij zelf heeft geschreven ⁴⁾. Sterken nadruk legt hij op de uitspraak Gal. III vs. 2, dat de Geest ontvangen wordt door de prediking des geloofs ⁵⁾. Het geloof wordt gegeven door den Heiligen Geest in het Woord ⁶⁾.

Ook thans zien wij twee stroomingen bij Luther. Soms wil hij Woord en Geest scherp onderscheiden, zelfs scheiden; elders laat hij meer de werking des Woords met die des Geestes samenvallen.

¹⁾ Zie b. v. o. l. v. a. I, p. 320 Disputationes; vergelijk boven blz. 86—92.

²⁾ W. A. IV, S. 541. Richt. 1 vs. 8—11.

³⁾ o. l. v. a. I, p. 379. Disputationes.

⁴⁾ o. l. v. a. V, p. 160. Assertio omnium articulorum.

⁵⁾ Gal. III, p. 259.

⁶⁾ Gal. III, p. 278.

Meer vernemen wij over de Sacramenten. In het voorgaande tijdvak wist Luther daar eigenlijk geen weg mede. De Kerk leerde hem ze als genademiddelen hoog te waardeeren; hijzelf had het Woord leeren kennen als het middel, waardoor God uitsluitend werkt; daarin was eene tegenstrijdigheid, die toen onopgelost bleef.

In dezen tijd echter komt er eene wijziging in Luthers opvatting van de Sacramenten. Voor den Roomsche zijn het genademiddelen in dien zin, dat Gods genade letterlijk door dezelve op den mensch overgebracht wordt, dat de mensch er genade door verwerft. Ze hebben eene magische werking; ze werken ex opere operato. Geloof is er niet noodig bij den ontvangende, als hij er zich maar niet bepaald tegen verzet. Daardoor, zoo werd er geleerd, waren dan ook de Sacramenten van de Kerk, in de Nieuwe Bedeeling, onderscheiden van die van 't Oude Testament, die deze magische werking niet hadden.

Luther is in dezen tijd van die beschouwing afgeweken. In 1516 en 1517 zegt hij over de Sacramenten in het algemeen nog zeer weinig. In 1518 hooren wij hem echter in eene reeks van stellingen eene geheel andere leer daaromtrent uiteenzetten. Hij ontkent daar vooral dat de Sacramenten van het Nieuwe Verbond zouden zijn signa efficacia gratiae in dien zin, dat men zich slechts niet behoeft te verzetten om er vrucht van te hebben ¹⁾. Nog sterker zegt hij zulks later in het hervormingsgeschrift, dat vooral de leer der Sacramenten behandelt „De captivitate Babylonica

¹⁾ o. l. v. a. I, p. 381. Disputationes D. M. Lutheri (1518).

Ecclesiae¹⁾. In dien tijd maakt hij ook de opmerking, dat geen der zeven Sacramenten der Kerk in de Schrift met dien naam genoemd wordt. Er is eigenlijk maar één Sacrament, namelijk Christus zelf²⁾, en de drie Sacramenten die hij als zoodanig laat gelden zijn eigenlijk slechts Sacramentale teekenen³⁾. Niet de Sacramenten zelve geven de genade en de vergeving der zonden, maar het geloof in de Sacramenten⁴⁾.

In de Sacramenten is namelijk, zoo zegt hij reeds in bovengenoemde stellingen, het Woord der belofte⁵⁾. Er zijn woorden in, die ons wijzen op Christus; en op die woorden komt het vooral aan⁶⁾. De Sacramenten beloven aan allen de genade, maar geven ze alleen aan hen die gelooven⁷⁾. Het is niet genoeg, als men maar geen tegenstand biedt tegen de werking van het Sacrament; men moet gelooven in de woorden van Gods barmhartigheid in de Sacramenten vervat⁸⁾. Naast het uiterlijk teeken is dus het Woord vooral noodig om het Sacrament werkelijk tot een Sacrament te maken; zonder dat Woord is het geen Sacrament⁹⁾.

Hier heeft Luther een belangrijken stap gedaan. Bij deze opvatting verloren de Sacramenten haar magisch karakter, waardoor ze in de Roomsche Kerk zoo verkeerd werken, door-

1) o. l. v. a. V, p. 62 sqq.

2) o. l. v. a. IV, p. 340. (Disputatio.)

3) o. l. v. a. V, p. 21. De capt. Bab. Eccl.

4) o. l. v. a. IV, p. 339.

5) o. l. v. a. I, p. 381.

6) 21, S. 269. Sermon von der Bereitung zum Sterben.

7) o. l. v. a. IV, p. 340.

8) 24, S. 62. Grund und Ursach etlicher Artikel u. s. w. 1520.

9) z. o. l. v. a. V, p. 62. De capt. Bab. Eccl.

dien men zoo heilige dingen als Gods genadegaven door het deelnemen aan uitwendige handelingen meent te kunnen verkrijgen. Tevens konden echter voor Luther althans enkele Sacramenten blijven bestaan, doordien hij ook daarin bevestigingen zag van die genade aan zondaren, waarin hij had leeren gelooven. Zóó werd de tegenstelling tusschen Woord en Sacrament opgelost.

In hoeverre zijn nu bij de enkele Sacramenten deze lijnen doorgetrokken? Aangaande één had Luther reeds in 1516 beschouwingen, die dien weg opgingen. Boven is behandeld, hoe hij in dat jaar bij de biecht vooral wees op het Woord van Gods genade, zooals de priester het als absolutie verkondigt, en leerde dat men dit Woord moet gelooven. Ook na 1517 is Luther, zooals verder werd aangetoond, daarbij gebleven en heeft hij zich dikwijls in dien zin uitgelaten¹⁾. In 1520 komt echter bij hem reeds twijfel op, of de biecht wel een Sacrament is. In „De capt. Bab. Eccl.” noemt hij ze wel nog onder de Sacramenten, maar aan het slot van dat geschrift redeneert hij aldus: „Er zijn vele beloften Gods; doch niet al die beloften kunnen als Sacramenten beschouwd worden; daartoe moet er nog een uitwendig teeken bij komen, en dit teeken ontbreekt bij de absolutie.” Hoewel hij ze hoog waardeert, twijfelt hij daarom of er de naam Sacrament aan toegekend mag worden²⁾. Ze is eigenlijk voor hem niet een Sacrament naast het Woord, maar eene bijzondere toepassing van het Woord.

Van de andere Sacramenten behoudt Luther er twee, den

1) Zie boven blz. 145, 147 vv.

2) o. l. v. a. V, p. 117.

Doop en het Avondmaal. Aangaande den Doop zegt hij iets in de uitlegging op het Boek der Richteren, namelijk dat wij door den Doop in een krijgsveld gesteld zijn, en dat door den Doop wel de zonde, de indignitas uitgedelgd, maar de zwakheid, de infirmitas, niet geheel weggenomen is ¹⁾. Op deze lijn gaat hij verder in 1520. Met een beroep op Augustinus leert hij hier, dat de Doop de zonde niet in dien zin wegneemt, dat ze geheel verdwenen zou zijn; maar de schuld der zonde wordt uitgedelgd ²⁾. De Doop vergeeft wel alle zonde, doch neemt ze niet geheel weg, maar begint ze weg te nemen ³⁾. In dien zin hebben wij het ook op te vatten, wanneer Luther in 1518 zegt, dat ons in den Doop de gerechtigheid van Christus wordt geschonken ⁴⁾. Luther denkt dus volgens deze plaatsen bij den Doop niet zoozeer aan eene werking van God in den mensch, als wel aan eene rechterlijke uitspraak Gods over den mensch, waarbij hij wordt vrijgesproken. Reeds in 1518 acht Luther ook het geloof vooral noodig bij den Doop ⁵⁾.

In 1519 begint Luther nog meer op het Woord in den Doop te wijzen. In dit jaar hield hij eene preek „vom Sacrament der Taufe“. Letterlijk komt daarin wel weinig voor over het Woord in den Doop; maar zakelijk geeft Luther duidelijk zijne nieuwe beschouwing weder, wanneer hij zegt: Men houde zich tegenover de beschuldigingen van zijn geweten „keck und frei“ aan den Doop en zegge met

¹⁾ W. A. IV, S. 550. Richt. 4 vs. 14.

²⁾ 24, S. 45. Wider die Bulle des Endchrishts.

³⁾ o. l. v. a. V, p. 179. Assertio omnium articulorum etc.

⁴⁾ o. l. v. a. II, p. 329. Sermo de duplici justitia.

⁵⁾ B. W. I, S. 260. An Cardinal Cajetanus.

oetmoed: Ik weet dat ik geen goed werk heb in te brengen, maar ik ben gedoopt, en daarmede heeft God, Die niet liegen kan, Zich verbonden om mijne zonde mij niet toe te rekenen, maar die te dooden en uit te delgen ¹⁾. In dit jaar spreekt hij over den Doop als over een verbond met wederzijdsche verplichtingen. God verplicht zich in den Doop de zonden des menschen te vergeven en uit te delgen; aan den mensch wordt daarbij de voorwaarde gesteld, dat hij de zonden niet goedkeurt of er in volhardt ²⁾. Ook in 1520 spreekt Luther nog van eene gelofte van onze zijde bij den Doop; die gelofte wordt echter in den Geest der vrijheid opgevat; hij noemt ze in tegenstelling met de geloften van bedevaarten, armoede, kuischheid en gehoorzaamheid: de libertas religiosissima et operosissima baptismi ³⁾. In verband daarmede staat, dat Luther in dit jaar nog meer dan in de voorgaande jaren den nadruk legt op Gods belofte in den Doop. Wat helpt het, veel over den Doop te spreken als men dáárover zwijgt? De Doop op zichzelf maakt niemand rechtvaardig, maar het geloof in de belofte, bij welke de Doop wordt gevoegd; dát geloof maakt rechtvaardig en vervult hetgeen de Doop aanduidt ⁴⁾. Luther noemt als zoodanige belofte vooral Mark. 16 vs. 16. Wie gedoopt wordt, moet deze toezegging voor waar houden en gelooven, dat hij zeker zalig wordt als hij gedoopt wordt ⁵⁾.

Hoe is het echter met de kinderen, die toch nog niet

¹⁾ 21, S. 237.

²⁾ o. l. v. a. III, p. 398. Concio de Baptismo.

³⁾ o. l. v. a. V, p. 71. De capt. Bab. Ecclesiae.

⁴⁾ l. l. p. 59, 64.

⁵⁾ 24, S. 62. Grund und Ursach etlicher Artikel u. s. w.

kunnen gelooven? Die worden gedoopt op grond van het geloof der ouders. Luther verblijdt zich, dat de kinderdoop althans in de Roomsche Kerk gebleven is; anders hadden de Roomschen ook bij dit Sacrament allerlei voorbereiding en oefening geëischt, waardoor zij de belofte van Gods genade krachteloos zouden hebben gemaakt ¹⁾.

Zoo is dus bij den Doop volgens Luther in dezen tijd van magische werking vrijwel geen sprake meer; alles wordt beheerscht door Woord en geloof.

Belangrijk is nu de vraag, in hoeverre Luther deze lijnen ook doortrekt bij de leer van het Avondmaal, waarin hij, zooals bekend is, niet volledig den Roomschen zuurdeesem heeft uitgezuiverd. Toch verwerpt hij in zijn geschrift „De captivitate Babylonica Ecclesiae” het verbod van den drinkbeker aan de leeken, de opvatting van de mis als een offer of een goed werk, de missen voor anderen en zelfs de leer der transsubstantiatie ²⁾. Aan de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus kent hij in dezen tijd weinig waarde toe voor het geestelijk leven ³⁾. Het geestelijk lichaam van Christus is ons veel meer noodig dan zijn natuurlijk lichaam. De beteekenis van het Heilig Avondmaal ziet hij vooral in de gemeenschap der heiligen met Christus en onderling; doch denkt hij daarbij niet zoozeer aan persoonlijke gemeenschap, als wel aan gemeenschap van goederen ⁴⁾.

¹⁾ o. l. v. a. V, p. 71, 55, 56.

²⁾ o. l. v. a. V, p. 23, 35, 45, 29 sqq.

³⁾ 21, S. 206, 207. Auslegung des Vaterunsers u. s. w. 1518.

⁴⁾ 27, S. 29, 30, 38, 40. Sermon von dem hochwürdigen Sacrament des wahren Leichnams Christi. 1519.

Zelfs zoude hij in dezen tijd, zooals hij een vijftal jaren later betuigde, zeer dankbaar geweest zijn, wanneer iemand hem had kunnen aantonen, dat Christus in 't geheel niet lichamelijk in het Avondmaal tegenwoordig is; hij wist dat hij daarmede aan het Pausdom den zwaarsten slag had kunnen toebrengen ¹⁾. Toch heeft Luther zich daarvan niet kunnen overtuigen; hij bleef de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal leeren ²⁾; en noemde de Pigharden, de partij onder de Bohemen die haar ontkende, ketters ³⁾. Wat had het dan voor belang voor Luther, dat Christus lichamelijk in het Avondmaal tegenwoordig zou zijn? Zeer duidelijk is hij reeds van den aanvang af daaromtrent niet. Eéne van zijne uitlatingen dienaangaande uit het jaar 1519 luidt als volgt: „ubir das Alles hat dieser (nl. Christus) zwo Gestalt nit bloss, noch ledig eingesetzt, sondern sein wahrhaftig natürlich Fleisch in dem Brod und sein natürlich wahrhaftig Blut in dem Wein geben, — dafs er je ein vollkommenes Sacrament oder Zeichen gebe. Denn zugleich als das Brod in seinen wahrhaftigen natürlichen Leichnam und der Wein in sein natürlich Blut verwandelt wird, also wahrhaftig werden auch wir in den geistlichen Leib, das ist in die Gemeinschaft Christi und aller Heiligen gezogen und verwandelt und durch dies Sacrament in alle Tugenden und Gnad Christi und seiner Heiligen gesetzt” ⁴⁾. Hier komt alles aan op de beteekenis

¹⁾ 53, S. 274. An die Christen zu Strassburg. 1524.

²⁾ 27, S. 38. o. l. v. a. V, p. 29 sqq.

³⁾ 27, S. 74. Erklärung D. M. Luthers etlicher Artikel in seinem Sermon vom Sacrament. 1520.

⁴⁾ 27, S. 38, 39.

der door mij gespatieerde woorden: „zugleich” en „also wahrhaftig”. Bij het woord „zugleich” zou men, als het op zichzelf stond, meer aan eene magische werking denken; daarentegen wijzen de woorden „also wahrhaftig” op eene opvatting, die aan den Heidelberger Catechismus herinnert ¹⁾, dat men namelijk, zoo waarachtig als men het uiterlijk teeken ontvangt, ook gemeenschap heeft met Christus en al Zijn goed; alleen dat Luther bij het uiterlijk teeken niet aan brood en wijn alleen denkt, maar het beschouwt als een wonderteeken. Voor deze opvatting pleit ook hetgeen Luther in De capt. Bab. Eccl. aan Christus in den mond legt: Et ut certissimus de hac promissione irrevocabili sis, corpus meum tradam et sanguinem fundam, morte ipsa hanc promissionem confirmaturus, et utrunque tibi in signum et memoriale eiusdem promissionis relicturus ²⁾.

Hiermede komt Luther ook op de lijn, door hem bij zijne beschouwingen over de Sacramenten in het algemeen getrokken. Niet onmiddellijk heeft hij echter een oog voor het verband tusschen het Avondmaal en het Woord. In de dikwijls aangehaalde „Auslegung des Vaterunsers für die einfältigen Laien” uit het jaar 1518 staat het Sacrament meer naast het Woord ³⁾. Toch leert hij in dat jaar reeds, dat de voorbereiding op het Avondmaal behoort te bestaan in afzien van eigen waardigheid of onwaardigheid, en geloof in woorden als Matth. 11 vs. 28 ⁴⁾. In 1519 is er wel in den straks

¹⁾ Vraag 75, 79.

²⁾ o. l. v. a. V, p. 39, 40.

³⁾ 21, S. 206, 207.

⁴⁾ 16³ S. 25. Predigt von der würdigen Bereitung zum hochwürdigen Sacrament.

aangehaalden Sermon von dem hochwürdigen Sacrament nog geen sprake van het Woord in het Sacrament ¹⁾; maar in eene andere latijnsche leerrede van dat jaar vermaant Luther zijne toehoorders, vast te vertrouwen op de belofte van Christus in de inzettingswoorden en op grond daarvan te gelooven, dat het waarheid is, dat Christus Zijn lichaam voor ons heeft overgegeven en Zijn bloed heeft vergoten tot vergeving der zonden ²⁾. Hetzelfde leert hij in 1520. Het Avondmaal, zoo zegt hij in De capt. Bab. Eccl. is een testament, eene belofte van de vergeving der zonden, bezegeld door den dood van Christus, en vereischt evenals alle Sacramenten geloof ³⁾. Op die belofte van Christus, zooals ze b. v. Matth. 26 vs. 26—28 is gegeven, dient men te vertrouwen en op grond daarvan te gelooven, dat Christus waarlijk Zijn lichaam voor ons overgegeven en Zijn bloed vergoten heeft ⁴⁾. Dit Woord is de hoofdzaak in het Avondmaal ⁵⁾. Daarom keurt Luther ook, anders dan de latere Luthersche Kerk, het particulier houden van het Nachmaal af; want de openbare verkondiging van het Evangelie is bij het Avondmaal het voornaamste ⁶⁾. Zonder dit Woord Gods is het Sacrament dood, als een lichaam zonder ziel, een vat zonder wijn en een buidel zonder geld ⁷⁾. Het Avond-

¹⁾ 27, S. 28—45.

²⁾ o. l. v. a. III, p. 432. Concio de confessione et eucharistia.

³⁾ o. l. v. a. V, p. 37.

⁴⁾ 24, S. 62 ff. Grund und Ursach etlicher Artikel u. s. w. 27, S. 144. Sermon von dem Neuen Testament u. s. w.

⁵⁾ o. l. v. a. V, p. 42, 43.

⁶⁾ o. e. l. XV, p. 115. Ps. 9 vs. 15.

⁷⁾ 27, S. 153, 154.

maal wordt zelfs een deel van het Evangelie of eene hoofdsom van het Evangelie genoemd ¹⁾.

Op grond van het voorgaande mogen wij wel verwachten, dat waar het Avondmaal en het Woord met elkander vergeleken worden, het laatste door Luther hooger zal worden gewaardeerd. Wel schijnt hij een enkele maal bij het vieren van den Rustdag de mis vóór het Woord te plaatsen; maar kort daarna zegt hij, dat het hooren van het Woord meer noodig is dan het hooren der mis ²⁾. Ten zeerste keurde hij af, dat men in die dagen meer de mis las dan predikte, en als men predikte, dan nog niet eens over Christus, maar b. v. over Dietrich von Bern ³⁾.

Drie van de zeven Sacramenten der Roomsche Kerk heeft Luther dus behouden, hoewel met groote wijziging der beteekenis, en bij één van de drie weifelende. Hij kon dat doen, doordat hij ze in verband kon brengen met het Woord van Gods genade. De overige vier verwerpt hij, omdat hij ze niet als zoodanig in de Schrift ingezet vindt, en er geen Woord der belofte bij is.

Vooreerst wordt in „De captivitate Babylonica Ecclesiae” het vormsel om bovengenoemde redenen afgekeurd. Luther weet niet waartoe het is uitgevonden, dan om aan de bisschoppen wat te doen te geven ⁴⁾. Het komt niet bij hem op, om aan deze plechtigheid, zooals thans veelal onder Protestanten geschiedt, het karakter toe te kennen van een

¹⁾ o. l. v. a. V, p. 54.

²⁾ o. e. l. VII, p. 81, 84. Decem praecepta.

³⁾ 21, S. 204. Auslegung des Vaterunsers u. s. w.

⁴⁾ o. l. v. a. V, p. 86, 87.

zelfstandig op zich nemen van het Doopverbond. Daarvoor zal hij te afkeerig geweest zijn van al wat naar vrijen wil zweemt.

Ook het huwelijk noemt Luther, hoewel hij het hoog waardeert, toch geen Sacrament, geen teeken ingesteld door Christus, waardoor ons Gods genade zou verzegeld worden ¹⁾.

De priesterwijding is onbekend aan de Kerk van Christus, maar uitgevonden door de Kerk van den paus. De naam „priester” komt toe aan allen die gedoopt zijn, niet aan een afzonderlijken geestelijken stand ²⁾.

Het laatste oliesel, in 1519 nog tot de Sacramenten gerekend ³⁾, is volgens De capt. Bab. Eccl. niet door Christus ingesteld; Luther betwijfelt zooals wij boven zagen de echtheid van den brief van Jacobus, waarop men zich voor dat Sacrament beriep; en al zou de brief echt zijn, zoo had Jacobus toch geen recht gehad om een Sacrament in te stellen. Ook spreekt deze niet van eene „laatste” zalving. Toch kan het oliesel nog nut doen door het geloof van hem die het ontvangt, al dwaalt ook hij die het bedient ⁴⁾.

Alle Sacramenten heeft dus Luther óf verworpen óf zóó gewijzigd, dat het Woord daarbij de hoofdzaak is. Hij zal dus met nog meer recht dan in de jaren 1513—1515 kunnen zeggen, dat het Woord het genade-middel bij uitnemendheid, ja het eenige genade-middel is. Zóó drukt hij zich dan ook meer dan eens uit. Het Woord is het eenige „vehi-

¹⁾ l. l. p. 88—111.

²⁾ l. l. p. 101—111, z. o. 24, S. 17 von den neuen Eckischen Bullen und Lügen.

³⁾ 21, S. 256. Sermon von der Bereitung zum Sterben.

⁴⁾ o. l. v. a. V, p. 112—116.

culum gratiae" ¹⁾). God verkeert op geene andere wijze met den mensch dan door het Woord der belofte, en wij kunnen ook nooit anders met God verkeeren, dan door het geloof in dat Woord ²⁾). Alleen door Gods Woord en den donder van het Evangelie worden de zondaren gedood en levend gemaakt ³⁾). Alleen door het Woord leeft de ziel, wordt zij geweid en behouden ⁴⁾). Alleen het Woord kan ons sterken in de ure van aanvechting en dood ⁵⁾). Alles kan de ziel missen behalve het Woord ⁶⁾). Christus doet alles in de wereld alleen door het Woord der Evangeliepredikers; alles geschiedt in den mensch alleen door het Woord ⁷⁾).

Hiermede hebben wij nagegaan wat Luther in de jaren 1516—1520 omtrent het Woord heeft geleerd. Wij zagen, hoe Luther het gezag der Schrift blijft erkennen, hoe er bij hem thans meer dan vroeger een streven is om de eenheid tusschen het Oude en het Nieuwe Testament te doen uitkomen. De onderscheiding tusschen Wet en Evangelie blijft bestaan, maar de beteekenis dier uitdrukkingen heeft zich onder den invloed van Augustinus gewijzigd. In verband daarmee is de allegorische methode, voorzoover zij eene meervoudige beteekenis van een Schriftwoord veronderstelde, verlaten. Het gezag der Schrift wordt hoe langer hoe meer

¹⁾ Gal. III, p. 259. Cap. 3 vs. 3.

²⁾ o. l. v. a. V, p. 41. De capt. Bab. Eccl. 1520.

³⁾ Gal. III, p. 334. Cap. 4 vs. 13, 14. 1519.

⁴⁾ o. e. l. XIV, p. 23. Ps. 1 vs. 1. p. 186. Ps. 5 vs. 4. 1519.

⁵⁾ 21, S. 195—197. Auslegung des Vaterunsers. 1518.

⁶⁾ o. l. v. a. IV, p. 221. De libertate Christiana 1520.

⁷⁾ o. e. l. XV, p. 17, 21. Ps. 8 vs. 3.

tegenover dat der rede en der Kerk op den voorgrond geplaatst, hoewel er een enkele maal twijfel aan den brief van Jacobus wordt geopperd. In dezen tijd wordt ook de Schrift in haar geheel Gods Woord genoemd. Van het gezag der Roomsche Kerk maakt Luther zich geheel en al los; kerkvaders, geestelijken, pausen, zelfs concilies, kunnen dwalen en hebben gedwaald. Het gepredikte Woord wordt, evenals in het vorige tijdvak, wat zijne werking aangaat, hoog gewaardeerd. Het ontleent echter zijn gezag en zijne waarde, zooals nu duidelijker aan den dag treedt, niet aan het ambt van den spreker, noch aan diens persoonlijkheid, maar daaraan dat het waar is, dat het overeenkomt met het geopenbaarde Evangelie. Het inwendig Woord acht Luther in 1518 nog zeer hoog; doch treedt het langzamerhand op den achtergrond, hetgeen in verband staat met Luthers afnemende sympathie voor de mystiek. Er zouden echter nog andere geesten moeten opstaan, eer Luther zoo sterk op het uitwendig Woord den nadruk ging leggen als hij later heeft gedaan. Wat het Woord in verband met het leven aangaat, vonden wij, behalve wellicht in de jaren 1516 en 1517, dezelfde hooge waardeering als vroeger. Evenals toen, leert hij thans dat de bekeering geschiedt door het Woord. Nog meer dan vroeger wordt, onder den invloed van de gewijzigde opvatting van het begrip „Evangelie”, de nadruk gelegd op het verband tusschen Woord en geloof ook waar er sprake is van de werking des Woords ten opzichte van den wandel. In geestelijke aanvechting is het Woord voor Luther ook thans een liefelijke troost en een machtig wapen. Hij erkent echter evenals vroeger, dat de werking des Woords somtijds beperkt is, en wel, zooals thans duidelijker

blijkt, tot de uitverkorenen. Hij neemt echter daaruit geene aanleiding om het Woord als genademiddel te verachten of zich minder aan het Woord toe te vertrouwen. Van de werkzaamheid des Geestes hooren we nog weinig. Zeer groot is de verandering in de beschouwing van de Sacramenten. Een viertal wordt er geheel verworpen; bij de overigen treedt de magische werking op den achtergrond; hoofdzaak wordt het Woord der belofte, dat in het Sacrament door een teeken wordt verzegeld. Zoo blijft in dit tijdvak het Woord het middel bij uitnemendheid, waardoor God werkt.

Met het jaar 1520 is als het ware de groeitijd van Luthers theologie, inzonderheid van zijne beschouwingen over Gods Woord, ten einde. Enkele punten wachten nog op wijziging. In het algemeen is echter hetgeen later komt slechts nadere, breedvoerige uiteenzetting van hetgeen reeds aan het einde van dit tijdvak door den Hervormer is uitgesproken.

HOOFDSTUK III.

Luthers leer over Gods Woord in 1520.

A. Het wezen van Gods Woord.

De breuk met Rome was sedert het verbranden der pauselijke bul onherstelbaar. Op den rijksdag te Worms in 1521 bleef Luther pal staan. Het door hem gesprokene en geschrevene vindt niet alleen gretige opname in menig hart, maar is ook aanleiding dat vele verkeerdheden der Roomsche Kerk in belijdenis en leven worden weggenomen; de Kerk wordt hervormd, en jaren lang onderwijst Luther dat deel dier hervormde Kerk dat zich naar hem noemt, door zijne prediking, geschriften en brieven. Al kan men de ontwikkeling van Luthers theologie na 1520 als in hoofdzaak geëindigd beschouwen, toch is de meer breedvoerige uiteenzetting in later tijd voor ons van groot belang. Ook werd vooral door het optreden der wederdoopers, het geschil met Zwingli, het Antinomianisme van Agricola en het misbruik van de leer der verkiezing aanleiding gegeven tot wijziging of nadere toelichting en formuleering van verschillende leerstukken.

Dezelfde indeeling van vroeger volgende, behandelen we vooreerst de vragen aangaande het gezag der Schrift en hare onderdeelen, om vooral te zien in hoeverre de uitdrukkingen „Schrift” en „Gods Woord” voor Luther hetzelfde beteekenen.

In het algemeen kunnen we evenals bij de vorige tijdvakken voorstellen, dat Luther de goddelijke ingeving der Schrift in dezen tijd heeft geleerd. Mozes en de Profeten, David en de Apostelen hebben door den Geest Gods geschreven. Ze zijn Gods predikers en schrijvers, en wanneer ze prediken, schrijven zij hetgeen men noemt de Heilige Schrift ¹⁾. De geschriften der Apostelen en Profeten hebben een bijzonder gezag, dat aan niemand uit later tijd mag toegekend worden ²⁾. De Schrift wordt Gods Woord genoemd, zoowel in de eerste jaren van dit tijdvak ³⁾, als later ⁴⁾.

Hiermede schijnt nu wederom niet in overstemming te zijn de wijze waarop Luther zich na 1520 dikwijls uitlaat over Mozes, het Oude Testament en de Wet, in tegenstelling met Christus, het Nieuwe Testament en het Evangelie. Wij herinneren ons, dat zulks ook het geval was vóór 1516; later legde Luther meer nadruk op de eenheid der Schrift; thans echter schijnt hij tot het vroegere standpunt terug te keeren. Vooreerst komen zulke uitdrukkingen voor, waar

¹⁾ 34, S. 259, 260. 1527. 54, S. 339. 1532. 20². 1 S. 318, 327. 1540. 19² S. 196. 1535.

²⁾ o. l. v. a. IV, p. 317. Disputatio de potestate concilii. 1536.

³⁾ b. v. o. l. v. a. VII, p. 180. De servo arbitrio. 1525.

⁴⁾ 23, S. 279, 280. Die drei Symbole, oder Bekenntnis des Glaubens Christi, in der Kirche einträchtiglich gebraucht. 1538. — De Wette V, S. 594. Fakultätszeugnis für Fr. Bachofer.

hij de meening bestrijdt, dat alle Wetten van het Oude Testament voor ons, die onder de Nieuwe Bedeeling leven, nog verbindende kracht hebben. Toen Luther op de Wartburg was, traden er namelijk te Wittenberg mannen op, die in de Hervorming veel radicaler wilden te werk gaan dan hij. Men beschouwt hen gewoonlijk als de zulken, die van het gezag der Schrift weinig wilden weten. Er was echter bij hen, vooral in 't begin, ook nog eene andere strooming. Noch Carlstad, die aan deze beweging deelnam, hoewel hij niet met de uitersten gemeene zaak maakte, noch Thomas Münzer, noch ook de Zwitschersche Wederdoopers dachten aanvankelijk aan een loslaten van het gezag der Schrift. Onder de laatsten meende Grebel, dat niet Münzer maar Luther de verachtelijke uitdrukking „Bibel, Babel, Bubel” aangaande de Schrift zou hebben gebezigd, hij troostte Münzer, dat deze de Schrift op zijne zijde had, waarvan Luther zoo oneerbiedig zou hebben gesproken ¹⁾. Het doel was bij de Wederdoopers, alles in kerk en maatschappij in te richten volgens de letter der Schrift. Men stelde zich niet daarmede tevreden, dat het Avondmaal in beiderlei gestalte bediend werd; men wilde onverwijld de ouderwetsche viering der mis verboden zien. Men brak niet alleen de beelden in de kerken, overtuigd dat het tweede gebod zulks eischte, men verwierp ook den kinderdoop, omdat men daarvoor geen uitdrukkelijk voorschrift vond in het Nieuwe Testament. Zelfs wilde Jakob Strauss

¹⁾ Zie de opmerking van Dr. E. L. Enders, B. W. IV, S. 373, waar ook verwezen wordt naar Cornelius, Geschichte des Münsterschen Aufruhrs, II, S. 247.

in 1523 de burgerlijke wetten van Mozes officieel als staatswetten ingevoerd zien. Soortgelijke beschouwingen dreven het landvolk tot zijn noodlottigen oorlog tegen den adel ¹⁾.

Tegen dat alles kwam Luther op en moest zich daarbij ook uitlaten omtrent de geldigheid van het Oude Testament voor den tegenwoordigen tijd. De burgerlijke wetten van Mozes acht Luther niet van kracht te zijn voor ons; immers niet eens Naäman de Syrier, Job of Daniël waren er aan onderworpen, daar zij buiten het land Kanaän leefden; hoeveel te minder wij in de tegenwoordige bedeeeling; anders zouden wij ons ook moeten laten besnijden ²⁾. Elk rechter moet oordeelen volgens de wetten van zijn land en niet volgens Mozes ³⁾. De wet van Mozes is „ganz todt und abe”, ze is alleen aan de Joden en niet aan ons gegeven. Wij moeten gehoorzamen aan de wetten van het land waarin wij wonen. Toch bestrijdt Luther hier niet zoozeer de goddelijke ingeving dier Wet, als wel haar gebruik als wetboek; zoodanig gebruik veroordeelt hij echter ook ten opzichte van het Nieuwe Testament, zooals uit dezelfde plaats blijkt; wanneer Christus b. v. beveelt te leenen zonder terug te eischen, dan behoort zulks op den kansel gepredikt te worden, maar niet als bepaling in een burgerlijk wetboek te worden opgenomen ⁴⁾. Verder gaat Luther echter, wanneer hij bij de behandeling der vraag of het beroep van krijgsman geoorloofd is, voorbeelden uit het Oude Testament niet ge-

noegzaam acht ¹⁾, en wanneer hij in een geschrift tegen de muitende boeren hun niet toelaat zich te beroepen op Genesis 1 vs. 25 en Gen. 2 vs. 5, voor hunne bewering dat „alle Ding frei und gemein geschaffen sind”; want, zoo zegt hij, in het Nieuwe Testament heeft Mozes geene kracht maar onze Meester Christus, Die ons met lichaam en goed aan den keizer en het wereldlijke recht onderworpen heeft, waar Hij zegt: „Geef den keizer wat des keizers is” ²⁾.

Zelfs veroorlooft Luther zich deze vrijheid, waar de geboden zich niet meer op zuiver ceremonieel of burgerlijk gebied bewegen, maar op de grens van het moreele staan. Een merkwaardig voorbeeld daarvan zien we in de veranderingen zijner beschouwing omtrent het geoorloofde van een huwelijk met de vrouw van den overleden broeder. In zijn geschrift: „De captivitate Babylonica Ecclesiae” had hij dit huwelijk voor ongeoorloofd gehouden op grond van Leviticus 18 ³⁾. In 1531 wilde Luther echter niet dat men zich op dat hoofdstuk zou beroepen; de aldaar verboden verbintenissen zijn slechts dan voor ons ongeoorloofd, wanneer ze ook door de wet der natuur verboden worden ⁴⁾. Daaren-

¹⁾ 22, S. 251. Ob Kriegsleute auch im seligen Stande sein können. 1526.

²⁾ 24, S. 290. Wider die mörderischen und aufrührerischen Bauern. 1525.

³⁾ o. l. v. a. V, p. 94, 95.

⁴⁾ De Wette IV, S. 295—307. Van dezen brief, naar aanleiding van het huwelijk van Hendrik VIII aan Robert Barnes geschreven, bestaan er twee teksten: A, S. 295—300 en B, S. 301—307. Slechts B draagt de handteekening van Luther; daarom is het niet zeker of enkele woorden op S. 298, die aan de exempla legis meer waarde toekennen, hier wel in aanmerking mogen komen.

¹⁾ Zie Köstlin, Leben Luthers, I, S. 711.

²⁾ B. W. IV, S. 305 an Spalatin. 14 Maerz. 1524.

³⁾ B. W. IV, S. 355. Bedenken über das Mosaische recht. 1524.

⁴⁾ 53, S. 295, 296. An den Rat zu Leipzig. 5 Mai 1525.

tegen acht Luther in 1535 weder op grond van het gebod in Leviticus 18 eene soortgelijke verbintenis voor ongeoorloofd ¹⁾, en wil hij in 1542 zelfs zoodanig huwelijk ontbonden zien ²⁾. Toch wil hij ook in 1543 niet dat de Mozaïsche Wet, zooals ze daar ligt, in Kerk of Staat ingevoerd worde ³⁾.

Luther onderscheidt tusschen de Tien Geboden, die eeuwig zijn, en de overige Wetten; maar ook in de Tien Geboden vindt hij nog iets wat slechts tijdelijk zou zijn; bij het Sabbathgebod is de hoofdzaak het hooren van Gods Woord; verder heeft hij geen oog voor de groote beteekenis van het gebod der rust ook voor den tijd na Christus; het overige is volgens hem slechts „zeitlicher Schmuck”, door Mozes er aan toegevoegd ⁴⁾. Ook bij het tweede gebod ziet hij voorbij, dat beeldendienst ten allen tijde een bederf is voor de zuivere Godsvereering in geest en waarheid; dit gebod gaat volgens Luther alleen de Joden aan ⁵⁾; in 't algemeen is slechts dat voor ons van verbindende kracht, wat met de natuurlijke zedewet overeenstemt. Onze Meester Christus zegt ons wat wij te doen hebben; intusschen is ook in het Nieuwe Testament niet alles voor ons; wanneer Jezus b.v. aan de tien melaatschen gebiedt om naar den priester te gaan, dan is dat een gebod voor hen en niet voor ons ⁶⁾.

In deze opmerking hebben wij den sleutel om dergelijke

¹⁾ 55, S. 82. 1535 an Leonhart Beier.

²⁾ De Wette, V, S. 432. An Georg Schmidt.

³⁾ De Wette, V, S. 607. An D. Hesse.

⁴⁾ 31, S. 440 ff. Ein Brief wider der Sabbather. 1538.

⁵⁾ 29, S. 150 ff. Wider die himmlischen Propheten. 1524, 1525.

⁶⁾ 33, S. 3—21. Predigten über das erste Buch Mose.

uitdrukkingen te verstaan. Luther ontkent niet dat het Oude Testament van Goddelijken oorsprong is, dat de Wetten van Mozes gegeven zijn op Gods bevel ¹⁾, ook die welke op tijdelijke dingen betrekking hebben ²⁾; maar hij wil onderscheid gemaakt zien tusschen hetgeen slechts aan bepaalde personen of onder bepaalde omstandigheden bevolen is, en hetgeen ook ons geboden is; waar zijne tegenstanders maar roepen „Gods Woord, Gods Woord”, wil hij, dat men vraagt tot wien dat Woord gezegd is, of God het ook ons bevolen heeft ³⁾.

Maar al is niet alles rechtstreeks tot ons gezegd, zoo mag men toch niet „Mosen hinter die Bank stecken”; ook diens geboden aangaande uitwendige dingen zijn, hoewel niet dwingend voor ons, toch een uitnemend voorbeeld voor hen, die regeeren, b. v. het gebod der tienden, het leviraatshuwelijk, het jubeljaar ⁴⁾. In zijne voorrede op het boek Deuteronomium uit het jaar 1525 zegt hij juist van die burgerlijke wetten, dat aldaar niets overtollig of dwaas is, maar alles noodzakelijk en nuttig. Hij bestrijdt de beschouwing van velen in die dagen, die het Oude Testament minachtten. Integendeel, evenals Homerus de vader is van alle poezie en wijsheid der wereld, zóó is ook „onze Mozes” de Vader van alle profetieën en heilige Schriften, van de hemelsche wijsheid ⁵⁾. Mozes heeft niets anders geleerd dan Gods

¹⁾ o. e. l. IV, p. 259 ad Gen. 19 vs. 1.

²⁾ 63, S. 13. Vorrede auf das Alte Testament 1523.

³⁾ 33, S. 1—21. Predigten über das erste Buch Mose.

⁴⁾ a. a. o.

⁵⁾ o. e. l. XIII, p. 5—11.

Woord ¹⁾. Tegenover de Roomsche uitleggers wil hij dan ook niet toegeven, dat die burgerlijke en ceremonieele Wetten nu, omdat zij afgeschafft zijn, schadelijk en doodlijk zouden zijn; de Roomsche uitleggers pasten namelijk uitdrukkingen als „de letter doodt” 2 Cor. 3 vs. 6 alléén toe op de burgerlijke en ceremonieele Wetten, terwijl zij het Evangelie tot eene nieuwe Wet maakten ²⁾.

Luther achtte echter die uitdrukkingen gebezigd aangaande de geheele Wet, zooals de mensch ze gebruikt om er de zaligheid door te verkrijgen, en op deze lijn ligt ook eene andere reeks van zeer afkeurende uitspraken aangaande „Mozes”. Deze is voor hem dikwijls de vertegenwoordiger van de Wet, zooals zij in tegenstelling met het Evangelie, den mensch geboden oplegt en van het houden dier geboden de zaligheid afhankelijk maakt. De Wet van Mozes, zoo zegt Luther, heeft den Joden niet gebaat ter zaligheid; de genade Gods konden zij evenmin daaruit leeren als de Heidenen uit de wijsheid der rede ³⁾. Het Woord van Mozes, de schrik en het drijven der Wet, is niet die prediking, waarmede Christus als met Zijnen scepter de wereld beheerscht ⁴⁾. De doode brief van Mozes heeft niet kunnen teweegbrengen, dat een dood menschenhart levend gemaakt werd ⁵⁾. Zelfs beweert hij, dat wij in Mozes en de profeten, als zij de Wet prediken, eigenlijk niet God zelf hooren;

¹⁾ 28, S. 338. Vom Misbrauch der Messe 1522.

²⁾ Gal. II, p. 266 ad cap. 4 vs. 27.

³⁾ 8², S. 198, 199. Predigt am Osterdientstag. Act. 13 vs. 26—39. K. 1 P.

⁴⁾ 40, S. 87 ff. Des 110. Psalm gepredigt und ausgelegt. 1539.

⁵⁾ 19², S. 197. Erste Predigt über 2 Cor. 3 vs. 4—11. 12 n. Trin. 1535.

Mozes had het van de engelen ontvangen; wel moet men hem gehoorzamen, dat is Gods wil, evenals het Gods wil is, dat men den keizer of den burgemeester gehoorzaamt; maar in den grond der zaak hoort men daar God zelf niet, want wanneer God zelf spreekt, hoort men niets anders dan enkel liefde en genade ¹⁾. Tegenover hen die Mozes gebruiken om door hem zalig te worden, kan men niet slecht genoeg over Mozes spreken ²⁾.

Dat daarom de Wet niet afgekeurd wordt, mits zij goed gebruikt worde, zal later worden aangetoond; maar hier moeten we in de eerste plaats opmerken, dat voor Luther de beteekenis van Mozes niet in de Wetgeving opgaat: „Moses lehrt nicht so stumpf dahin, dafs er, ein so grofser Prophet, nicht von Christo lernen sollte ³⁾. Hij heeft tegen zichzelf in van Christus geprofeteerd ⁴⁾. Het eerste boek van Mozes heeft haast geen wetten, maar leert ons hoe de vaderen door het geloof Gode welbehagelijk waren ⁵⁾. Een en dezelfde God is van het begin af vereerd geworden, door het geloof in Christus ⁶⁾. Adam reeds ontving de belofte van Christus, toen hij gevallen was en in wanhoop verkeerde; hij vernam de boodschap van het vrouwenzaad, leefde op en verkreeg nieu-

¹⁾ 47, S. 357. Auslegung Ev. Johs. 6—8. C. 6 vs. 45, 46. 1530—32.

²⁾ o. l. v. a. IV, p. 127. Disputatio contra Antinomes. 1538.

³⁾ 20².2, S. 493. Predigt Apg. 9 vs. 1—9.

⁴⁾ 20².2, S. 147, 148. Moses, euer Prophet, hat von mir und wider sich selbst geschrieben... da kneufel die Ohren zu du Jud und hore den Propheten! 1544. Predigt am Pfingstdientstag.

⁵⁾ Gal. II, p. 245 ad c. 4 vs. 21. 1535.

⁶⁾ o. l. v. a. IV, p. 452. Disputatio theologica de Ebr. 13 vs. 14. 1541.

wen moed. Abraham verkreeg weder eene belofte, dan later David en alle profeten; die belofte heeft hen allen in den tijd van het Oude Testament staande gehouden ¹⁾. De profeten kenden het onderscheid tusschen de vleeschelijke beloften der Wet en de geestelijke beloften aangaande het Koninkrijk van Christus ²⁾; hunne taak was den Christus te verkondigen ³⁾. Men moet Christus in de Schriften vinden ⁴⁾. Wie dat niet kan, die late de studie der Schrift en leze liever iets anders ⁵⁾. Geheel de Schrift heeft dien inhoud; alles ziet in haar op Christus ⁶⁾. Ook het eerste gebod bevat reeds het Christelijk geloof in zich ⁷⁾; de Tien Geboden zijn de „dialectica Evangelii ⁸⁾. Het Nieuwe Testament is uit Mozes gevloeid gelijk de regen uit de wolken; alle profeten hebben uit Mozes geput ⁹⁾. Daarom noemt Luther ook het Woord van Mozes Gods Woord ¹⁰⁾, en vermaant hij, het Oude Testament ijverig te lezen ¹¹⁾; hij wijst er op dat Jezus de

1) 17², S. 16 ff. Predigt. Johs. 8 vs. 46—59. 1523.

2) Gal. II, p. 247 ad. c. 4 vs. 24. 1535.

3) 52, S. 331. Die ander Epistel S. Petri gepredigt und ausgelegt.

4) 20².2, S. 379, 380. Predigt Johs. 5 vs. 39, 40. 1545.

5) 20².2, S. 194. Predigt Offenb. Johs. 12 vs. 7—12. 1544.

6) a. a. o. S. 211 en 33 S. 21. Predigten über das erste Buch Mose. (Vorrede) 1527.

7) 28, S. 2. Bedenken und Unterricht von den Klöstern und Gelübden. 1522.

8) B. W. VIII, S. 48. 30 Juni 1530.

9) 56, S. LXXI, Sprüche von Luther in eine Bibel geschrieben zu 5 Mose 32 vs. 2.

10) 19², S. 378. Predigt an Ostermontag Nachmittag 1537. 22, S. 154, 155 Von der Ordnung des Gottesdienstes in der Gemeinde. B. W. IV, S. 211. An den Probst, die Domherren und das Capitel zu Wittenberg.

11) a. a. O. en 63, S. 7, 8. Vorrede auf das Alte Testament. 1523.

Emmaüsgangers niet berispt wegens hun ongelooft aan het bericht der vrouwen, maar omdat zij de Schriften niet geloofden ¹⁾. Maar in weerwil van dat alles zagen we wederom evenals in 1513—1515 eene tegenstelling tusschen het Oude en Nieuwe Testament, tusschen Mozes en Christus; onder tusschen voelt Luther zelf dat hij in dit opzicht thans een ander standpunt inneemt dan schrijvers als Hieronymus, onder wier invloed hij eertijds stond. Hij bestrijdt immers hen, die meenen, dat het Oude Testament zijne beteekenis geheel en al zou verloren hebben, en dat ze genoeg hebben aan het Nieuwe Testament; maar uitdrukkelijk keurt hij ook de poging af om de tegenstelling tusschen het Oude Testament en het Nieuwe Testament op te lossen door het veronderstellen van eene allegorische beteekenis naast de letterlijke ²⁾. Hoewel hij voor zichzelf eenig allegorizeeren toelaat, waarschuwt hij toch anderen zich op dat terrein te begeven; wie geen volmaakte kennis der Schrift heeft, die doe het liever niet. Luther noemt zulke verklaringen *insulsae et nugaces fabulae* ³⁾. Wanneer de Apostel zegt dat de letter doodt, maar de Geest levend maakt, verstaat Luther ook thans onder de „letter” niet de letterlijke beteekenis der Schrift, maar de Wet in tegenstelling met het Evangelie.

Wanneer nu Luther toch in weerwil van die scherpe tegenstellingen tusschen Mozes en Christus aan het Goddelijk karakter van het Oude Testament vasthoudt, dan vindt

1) 19², S. 375, 376.

2) 63, S. 7. Vorrede auf das Alte Testament 1523. o. l. v. a. V, p. 301. Responsio ad libr. Ambr. Cath. 1521.

3) Gal. II, p. 245, 255. c. 4 vs. 21, 26. 1535.

dat zijn grond, zooals wij zagen, daarin, dat hij eigenlijk niet Mozes, maar het misbruik van Mozes bestrijdt, namelijk dat men de Wet van Mozes gebruikt om er door zalig te worden, of dat men aan diens inzettingen, ook voor onzen tijd bindende kracht toekent, zonder te letten op het verschil van bedeeling.

Zulk een onderscheid der bedeeling neemt Luther ook thans aan. Na de komst van Christus is openbaar geworden hetgeen eertijds in de Schrift als 't ware verborgen lag ¹⁾. Ook de Wet wordt volgens Luther in de Nieuwe bedeeling duidelijker gepredikt dan zelfs in de Tien Geboden; en ook wij zouden, als we maar den Geest van Christus hebben, nieuwe decalogen kunnen maken ²⁾.

Burgerlijke wetten, inzettingen en dwangbepalingen kent volgens Luther het Nieuwe Testament niet; dat is buiten zijn gebied. Het leert alleen den Geest ³⁾. Ook de geboden in het Nieuwe Testament gaan niet met dwang gepaard, naar zijn vriendelijke raadgevingen en vermaningen ⁴⁾. Luther ziet hier wel eenigszins het: „Wee u” over de Farizeën, en de geschiedenis van Ananias en Saffira voorbij, ook dat het ontbreken van voorschriften voor den wetgever in de dagen van het Nieuwe Testament reeds uit den politieken toestand te verklaren is.

¹⁾ 10°, S. 297. K. P. III. Advent. Matth. 2 vs. 1—10.

²⁾ o. l. v. a. IV, p. 381, 382. Quinque disputationes D. M. Lutheri de lege. 1535.

³⁾ B. W. IV, 355, 356. Bedenken Luthers über das Mosaische Recht. 1524. Zie ook 53, S. 244. An den Kurfürst Friedrich 21 Mei 1524.

⁴⁾ o. l. v. a. V, p. 367. Responsio D. M. L., ad librum Ambrosii Catharini; en VII, p. 232 de servo arbitrio 1525.

De tegenstelling tusschen het Oude en Nieuwe Testament staat hier echter onder den invloed van die tusschen de Wet en het Evangelie. We herinneren ons hoe Luther in het voorgaande tijdvak de meer Pelagiaansche opvatting dier tegenstelling leerde terzijde stellen. Behoudens enkele uitdrukkingen, waarover later, is nu Luther beslist bij de nieuwe opvatting gebleven.

Onder Evangelie verstaat Luther het Woord, dat Christus Zijn lichaam en bloed voor ons heeft gegeven tot vergeving van zonden ¹⁾. Wat is het Evangelie anders dan eene prediking van Christus, zooals Hij Heiland, Licht en Leven der geheele wereld is ²⁾? Het eischt niets van ons, maar biedt ons Gods genadige hand, hulp en troost aan, in tegenstelling met de geboden, die ons leeren wat wij doen moeten ³⁾. De Wet zegt: dit moet gij doen; het Evangelie: Doe uw hart open en ontvang den Geest, zoo zult gij Gods wil doen ⁴⁾. De Wet kan de ziel niet verlossen, want ze is een Woord dat eischt en gebiedt; het Evangelie is een zalig Woord dat niets van ons eischt ⁵⁾. Door de Wet zegt God ons hetgeen wij moeten doen en niet kunnen — door het Evangelie zegt Hij wat Hij zal doen en zeer goed kan ⁶⁾. Wel spreekt Luther van eene meer geestelijke opvatting van Gods geboden in tegenstelling met de meer uiterlijke; doch

¹⁾ 28, S. 27. Vom Missbrauch der Messe. 1522.

²⁾ 10°, S. 264, 265. K. P. An Sonntag n. d. Christtag, Luc. 2 vs. 33—40. 1522.

³⁾ 27, S. 353. Von der Beichte ob die der Pabst Macht habe zu gebieten.

⁴⁾ 19°, S. 216, dritte Predigt über, 2 Cor. 3 vs. 4—11. 1535.

⁵⁾ 39, S. 85 ff. Der 23 Psalm ausgelegt 1536.

⁶⁾ 20°, 2, S. 467. Predigt über Gal. 3 vs. 23—29. 1 Jan. 1545.

ook die geestelijke opvatting behoort niet bij het Evangelie maar bij de Wet. Als de Wet slechts uitwendig wordt gehandhaafd, dan is zij „Mozes met een bedekt aangezicht”; wordt zij naar hare volle, innerlijke beteekenis verkondigd, dan is het wederom Mozes die spreekt, maar met een onbedekt aangezicht, zoodat men het daarbij niet kan uithouden ¹⁾. Het gebod der liefde, dat veelal juist als de eisch van het Evangelie in tegenstelling met de Wet wordt verkondigd, is volgens Luther op zichzelf genomen niets anders dan de inhoud der Wet, en blijft eene letter in tegenstelling met het Evangelie, dat ons Gods genade verkondigt ²⁾. De beloften der Wet zijn aan voorwaarden verbonden, die van het Evangelie zijn onvoorwaardelijk ³⁾. Luther ziet daarin juist den grond van de dwalingen der Roomschen, dat zij het Evangelie als eene leer van Wetten beschouwen ⁴⁾; zij maken Christus tot een nieuwen Mozes, tot een kerkermeester ⁵⁾.

Minder consequent blijkt Luther te zijn wanneer we de vraag stellen, waar het Evangelie, en waar de Wet te vinden is. Daar òn in het Oude òn in het Nieuwe Testament geboden en beloften zijn, zou hij niet mogen doen hetgeen hij dikwijls doet, nl. de Wet met het Oude Testament en het Evangelie met het Nieuwe Testament nagenoeg vereenzelvigen. Het Oude Testament is, zoo drukt hij zich uit, wat Mozes heeft gezet en gegeven, het Nieuwe

¹⁾ Gal. II, p. 258 ad c. 4 vs. 24. 1535. 19², S. 232, 233. Predigten über 2 Cor. 3 vs. 4—11. 1535.

²⁾ a. a. o. S. 198. 39, S. 85 ff. 1536.

³⁾ Gal. II, p. 250, 251 ad c. 4 vs. 24. 1535.

⁴⁾ Confutatio rationis Latomiae. 1521. Gal I, p. 113. (c. 1 vs. 16).

⁵⁾ 20². 2, S. 429. Predigt über Gal. 3 vs. 15—22. 1545.

Testament is hetgeen Christus voor ons heeft gedaan ¹⁾. Het Oude Testament is een Woord van wet, het Nieuwe Testament een Woord van genade ²⁾. In zijne voorrede op het Oude Testament noemt hij het een wetboek, en het Nieuwe Testament een Evangelie of genadeboek, want de hoofdzaak in het Oude Testament is wetten te leeren en zonde aan te toonen, en in het Nieuwe Testament genade en vrede te verkondigen, door de vergeving der zonden in Christus Jezus. Daarbij erkent hij echter, dat ook in het Oude Testament beloften der genade voorkomen; hij noemt het eerste boek van Mozes, „ein fast evangelisch Buch”; daarentegen zijn er ook in het Nieuwe Testament wetten om het vleesch te regeeren ³⁾. Hoe Luther ook in het Oude Testament het Evangelie vindt is reeds boven aangetoond. Reeds daar zijn er evangelische beloften welke vervulling niet van voorwaarden afhangt ⁴⁾; zelfs van de Tien Geboden bevelen de drie eerste het geloof in Christus ⁵⁾. Wanneer wederom in het Nieuwe Testament Jezus tot Saulus zegt: „Saul, Saul, wat vervolgt gij Mij”, zoo is dat een Woord der Wet: „da stofst ihm Moses unters Angesicht und zeigt ihm seine Sunde und spricht: du verfolgest den Sohn Gottes und seine Christliche Kirche” ⁶⁾.

Luther erkent echter uitdrukkelijk, dat Wet en Evan-

¹⁾ 19², S. 217. Predigten über 2 Cor. 3 vs. 4—11. z. o. a. a. o. S. 198. Gal. II, 250, 251.

²⁾ 28, S. 87. Vom Missbrauch der Messe, 1522.

³⁾ 63, S. 8, 9. Vorrede auf das Alte Testament. 1523.

⁴⁾ o. e. l. XXIII, p. 275 ad Jes. 66.

⁵⁾ 28, S. 123—126. Vom Missbrauch der Messe 1522.

⁶⁾ 19², S. 240. Predigten über 2 Cor. 3 vs. 4—11. 1535.

gelie in alle boeken de Schrift naast elkaar te vinden zijn; maar men noemt het Oude Testament „Wet” en het Nieuwe Testament „Evangelie” omdat het Nieuwe Testament geschreven is na de komst van Christus, Die de beloften Gods heeft vervuld, in 't openbaar bekend gemaakt en verspreid, nadat ze te voren in de Schrift verborgen waren; en verder omdat „im Alten Testament die Gesetz bei Haufen stehen, und im Neuen Testament die Verheissungen bei Haufen stehen” 1).

Zoo hebben we het te verstaan, dat Luther soms nog het oude spraakgebruik volgt en onder het Evangelie de geheele Nieuw-Testamentische openbaring verstaat, dus ook hetgeen daar geboden wordt 2). Eene andere herinnering aan de vroegere, meer Pelagiaansche beschouwing zou men daarin kunnen vinden, dat hij bij eene vergelijking tusschen het Levitische en het Christelijke Priesterschap nog de tegenstelling heeft tusschen „uitwendig” en „geestelijk”. Bij het eerste, zoo zegt hij, behoort de Wet van Mozes, daar is alles uiterlijk, zijne zonde en gerechtigheid hebben betrekking op uiterlijke dingen als kleeding, eten en drinken, bepaalde dagen, plaatsen, zaken en personen. Toch wordt hier die tegenstelling niet doorgetrokken. Van het andere priesterschap zegt Luther wel dat het geestelijk is, maar zijne Wet is het geloof, dus niet eene nieuwe, verbeterde zedewet. Dat geloof is eene levende, geestelijke vlam, waardoor de harten bekeerd worden, zoodat zij niets anders willen en doen, dan wat de Wet van Mozes eischt.

1) 10², S. 97. K. P. III, Adv. Matth. 2 vs. 1—10.

2) 53, S. 295, 296. An den Rat zu Leipzig.

De Wet van Christus is niet leer maar leven, niet het Woord maar het wezen van het Woord, niet een teeken maar de volheid zelve. Het Evangelie is echter een woord, waardoor zoodanig leven en wezen, de vervulling van Gods geboden, in ons hart komt. Hiermede is dus Luther weder geheel in het vaarwater der nieuwe opvatting gekomen 1). Daarentegen is het nog wel een rest uit den Roomschen tijd, wanneer Luther op eene plaats waar hij overigens leert, dat het Evangelie niets van ons eischt, nog tusschen de Wet en het Evangelie de zoogenaamde consilia evangelica inschuift, als b.v. om ongehuwd te blijven 2). Dit valt echter in het jaar 1521 toen Luther nog in het Klooster was, en deze Roomsche zuurdeesem is spoedig uitgezuiverd. Iets anders is het wederom, wanneer hij op eene plaats het Woord van Christus in tegenstelling met het Woord van Mozes beschrijft, en het eerste zóó opvat, dat Christus liefde en genade predikt, maar wanneer wij daaraan gelooven, eischt, dat wij daarvoor dankbaar zijn, bij zoodanig geloof en belijdenis blijven en aldus in liefde tot Hem Zijn koninkrijk helpen bevorderen. Hier is wel eenigszins Wet en Evangelie vermengd en sprake van eene nieuwe Wet naast de oude, maar het blijft bij deze ééne plaats; elders leert Luther, zoodals wij zagen, dat het Evangelie niets van ons eischt, en dat hetgeen God gebiedt bij de Wet hoort 3).

Dit is zeker, dat de tegenstelling tusschen Wet en

1) 28, S. 107—109. Vom Missbrauch der Messe 1522.

2) 27, S. 353. Von der Beichte ob die der Pabst Macht habe zu gebieten.

3) 12², S. 305, K. P. Dritte Predigt uber das Evangelium am Pfingsttag Johs 19 vs. 23—31.

genade alles blijft beheerschen, ook waar het spraakgebruik nog aan vroeger tijd herinnert. Luther heeft zich in dit opzicht van de Roomsche leer allengs losgemaakt; hij is gebleven bij de opvatting, die reeds in 1513—1515 begon door te breken en in 1516 onder den invloed van Augustinus geheel en al de andere verdrong. Ze is gemeen goed der Hervorming geworden. Rome heeft ze, hoewel misverstaan en verdraaid, op het concilie van Trente uitdrukkelijk veroordeeld en vervloekt¹⁾. Ook onder de Gereformeerden is ze gehuldigd. De Heidelberger Catechismus verstaat onder het Evangelie de verkondiging van Jezus Christus, die ook in de dagen van het Oude Testament, in het paradijs, door de aartsvaders en profeten is gepredikt; omgekeerd vindt hij de Wet ook in het Nieuwe Testament; wat God in Zijne Wet van ons eischt vindt hij samengevat in een Woord van Jezus²⁾.

Hoe hoog waardeert echter Luther de Wet en het Evangelie? In hoe ver noemt hij beide Gods Woord?

We herinneren ons verschillende ongunstige uitlatingen

¹⁾ Zie *Canones Concilii Tridentini, ex editione Romana a. MD CCC XXXIV repetita* edidit Ludovicus Richter Lipsiae 1853. p. 33. (de justificatione). XIX. Si quis discerit, nihil praeceptum esse in Evangelio praeter fidem, caetera esse indifferentia, neque praecepta neque prohibita . . . anathema sit. — XX. Siquis hominem justificatum et quantumlibet perfectum dixerit non teneri ad observationem mandatorum Dei et ecclesiae, sed tantum ad credendum quasi vero evangelium sit nuda et absoluta promissio vitae aeternae, sine conditione observationis mandatorum, anathema sit. — XXI. Siquis dixerit, Christum Jesum a Deo hominibus datum fuisse ut redemptorem, cui fidant, non etiam ut legislatorem cui oboediant, anathema sit.

²⁾ Zie Vraag en antwoord 66, 19, 4.

van hem over Mozes als vertegenwoordiger der Wet. Werd dan de Wet zelve door hem afgekeurd? Luther heeft wel aanleiding gehad zich daarover nader uit te spreken. In 1528 trad zijn vriend en volgeling Agricola op, en beweerde, dat de Wet, vooral die der Tien Geboden, niet meer behoefde gepredikt te worden, en dat ook het berouw over de zonde alleen moet opgewekt worden door de verkondiging van Gods genade en liefde. Nadat deze meening vooral door Melancthon bestreden was, trok hij ze in; maar in 1537 bracht hij opnieuw dezelfde leer te voorschijn en gaf aanleiding, dat Luther geducht tegen hem te velde trok¹⁾.

Reeds vóór het eerste optreden van Agricola was Luther echter volstrekt geen verachter van Gods Wet; integendeel hij bestreed de Roomschen ten sterkste, omdat zij haar ten achter stelden bij menselijke instellingen²⁾. Wat God geboden heeft, moet gehouden worden hetzij klein of groot³⁾; al wat God niet uitdrukkelijk heeft geboden is zonde⁴⁾. Het is b.v. Gods Woord en wil, dat de koning geëerd en de oproermakers gestraft worden; ook het Woord dat den toorn predikt is Gods Woord, evengoed als het Woord Zijner barmhartigheid⁵⁾. Vooral na 1528 handhaaft Luther echter Gods Wet. Christus heeft ons wel bevrijd van den vloek der Wet, maar niet van de gehoorzaamheid aan de

¹⁾ Zie Köstlin *Luthers Leben* II, S. 31—34 en 453 ff.

²⁾ o. l. v. a. V, p. 387. *Responsio D. M. L., ad libr. Ambrosii Catharini*. 28, S. 112—129. *Vom Missbrauch der Messe 1522*.

³⁾ 28, S. 17. *Bedenken und Unterricht von den Klöstern und Gelübden 1523*.

⁴⁾ B. W. IV, S. 108, 109. *An Johannes Brismann, 17 Maerz 1523*.

⁵⁾ 24, S. 298, 299. *Ein Sendbrief von dem harten Büchlein wider die Bauern*.

Wet. Wel mag men niet aan de Wet meer geven dan haar toekomt en zoo het Evangelie uit het oog verliezen; maar toch mag men het Evangelie niet zoo beschouwen, dat daardoor de Wet zou te niet gedaan zijn; elk moet op zijn eigen plaats blijven ¹⁾. Niet in dien zin is de Wet afgeschaft, dat ze niets meer is; het recht der Wet moet vervuld worden in ons ²⁾. Wie de Tien Geboden kent, die kent de geheele Schrift; ze zijn een „Ausbund göttlicher Lehre“. Buiten de Tien Geboden om kan geen werk Gode welgevallig zijn, al is het nog zoo schoon in de oogen der wereld ³⁾. Nog sterker drukt Luther zich na 1538 uit. Wel erkent hij, dat waar het de rechtvaardiging geldt, niet slecht genoeg over de Wet kan gesproken worden, toch is deze niet afgeschaft maar moet des te meer gepredikt worden. De leer, dat de Wet verwijderd zou moeten worden, noemt Luther heiligschennis en Godslastering. Ze is geschreven door den Heiligen Geest, en haar te verbieden is Gods Waarheid te weren ⁴⁾. Zij is rechtvaardig, heilig en goed, van den rechtvaardigen, heiligen God ⁵⁾.

Ook de Wet wordt Gods leer, Gods Woord genoemd. God heeft tweëerlei leer, Wet en Evangelie. Hij handelt op tweëerlei wijze met ons, door de Wet en door het Evangelie; Gods Woord bestaat uit twee deelen: Wet en Evangelie ⁶⁾.

¹⁾ 18², S. 155. Predigt Gal. 3 vs. 23—29. 1532.

²⁾ o. l. v. a. IV, p. 398. *Quinque Disputationes etc.* 1535.

³⁾ 21, S. 30. (Voorrede van den grooten Catechismus.)

⁴⁾ o. l. v. a. IV, p. 426—428. *Disputationes contra Antinomos* 1538.

⁵⁾ o. l. v. a. IV, p. 472, 473. *Disp. de trinitate etc.*

⁶⁾ 20², S. 428. Predigt Gal. 3 vs. 15—22. S. 467. Predigt Gal. 1 vs. 23—29. 1544. De Wette V, S. 688 an Joachim Mörlin 2 Oct. 1544.

Somtijds denkt Luther bij de uitdrukking „Gods Woord” vooral aan de Wet, wanneer hij b.v. zegt dat de werken van ons beroep door Gods Woord en gebod zijn geheiligd ¹⁾; wanneer hij bij de uitdrukking der Schrift „die Uwe Wet liefhebben” opmerkt, dat het niet genoeg is Gods Woord in den mond te nemen, men moet het ook liefhebben ²⁾. Eénmaal geeft hij zelfs voor de praktijk aan de Tien Geboden de voorkeur boven den door hem zoo hoog geachten Apostel Paulus; waar hij volgens de pericopen een stuk uit den brief aan de Efeziërs moet behandelen, merkt hij op, dat deze brief zoo hoog en scherp is, omdat hij het geloof en de hooge leer aangaat; men moest liever de Tien Geboden prediken ³⁾. Ook zegt hij op eene andere plaats, dat men meer de Wet moet prediken dan het Evangelie; want er zijn meer goddeloozen dan vroomen, en de goddeloozen zijn toch al licht gerust gesteld en spoedig bereid om de vertroosting op zichzelf en de dreiging en straf op anderen toe te passen ⁴⁾.

Daartegenover staan echter tal van plaatsen, waar Luther verre de voorkeur geeft aan het Evangelie. Dit was immers het middelpunt zijner leer, dat de Wet niet bij machte is ons te brengen tot rechtvaardigheid en tot het doen van Gods wil. Reeds zagen we hoe Mozes als vertegenwoordiger van de Wet in dit opzicht bestreden werd. In dezen heeft het optreden van Agricola geene verandering teweeg gebracht.

¹⁾ 21, S. 55. *Grosser Catechismus*. 1529.

²⁾ 56, S. LXXII *Sprüche von Luther in eine Bibel geschrieben*. 1544.

³⁾ 17², S. 437. Predigt Ef. 6 vs. 10—17. 1530.

⁴⁾ 63, S. 45, 46. *Vorrede auf die Propheten*. 1532.

Vóór 1528 leerde hij, dat God wel aan Mozes de Wet gaf en ze op steenen tafelen schreef; maar dat ging niet in het hart ¹⁾. Gods Koninkrijk wordt door geene Wet opgericht, ook niet door die van Mozes, maar door het Evangelie ²⁾; de Wet rechtvaardigt den mensch niet. Zij is wat de Apostel verstaat onder „Letter” ³⁾. Met niet minder klem leert Luther zulks na 1528. Dat de Wet eene doodende letter is, be- toogt hij zeer uitvoerig in eene reeks van preeken uit het jaar 1535 over 2 Cor. 3 vs. 4—11. Alle geboden, die niet gehouden worden, zijn eene letter, en wat is nu de Wet zonder de genade anders dan eene letter? Het blijft bij die letter: Gij zult God en den naaste liefhebben; men doet er wel eens naar, maar terwille van eer en geld; anders komen de Tien Geboden weinig in ons hart — tenzij dat het Nieuwe Testament er bij kome. Wanneer het tot de vraag komt, hoe men zalig wordt, houdt Mozes' Wet geen steek, maar doodt. Want óf Mozes wordt „met een onbedekt aan- gezicht” gepredikt, d. i. naar zijne geestelijke bedoeling, dan brengt hij de menschen tot wanhoop, zoodat sommigen de hand aan zichzelf slaan; óf hij wordt met een bedekt aanzicht gepredikt, zoodat men alleen bij de uitwendige vervulling blijft staan; dan meenen de menschen, dat zij vroom zijn en bedriegen zichzelf. De genade en de Heilige Geest, Die door het Evangelie komt, wordt door Mozes niet gegeven ⁴⁾. De werken der Wet worden dan ook gedaan buiten het geloof om, door den wil des menschen, die door

¹⁾ 16², S. 463. Predigt Matth. 3 vs. 2. 23 Oct. 1522.

²⁾ 17², S. 99, 100. Sermon Matth. 18 vs. 22—35. 1524.

³⁾ o. l. v. a. V, p. 437. Conf. Lutheriana Rationis Latomiae 1521.

⁴⁾ 19², S. 188—242. 1535.

de bedreigingen der Wet gedwongen, door haar beloften aan- gelokt is; en die wil is nooit goed, maar zoekt slechts het zijne ¹⁾. Niet elk Woord Gods verkwikt de ziel; de Wet doet dat niet; wie ze niet houden kan, dien verdoemt zij ²⁾. Alle profeten klaagden er over, dat het met de Wet, die toch door God gegeven was, niet ging zooals het moest gaan.

Waar de Wet haar voornaamste werk verricht, namelijk den mensch brengt tot kennis van zonde, daar ontwaakt juist in het bijzonder de ongehoorzaamheid, en men komt tot wanhoop en eeuwigen dood, wanneer men niet door het Evangelie wordt verlost ³⁾. Wie dan daarover in tweestrijd is, die wete, dat niet alleen de Wet door God is gegeven, maar ook een veel hooger Woord, nl. het Evangelie. Waar het geloof komt, daar moet de Wet, als het lager staande Woord, voor het Evangelie het veld ruimen. De Wet is voor den ouden Adam, het Evangelie voor het verslagen gemoed. De Wet moge op uitwendige tucht aandringen, zij moet „das Kämmerlein darin das Evangelium wohnt, mit Frieden lassen” ⁴⁾. De Wet is voor de „Knorrigen”, de tegenstrevers en goddeloozen; den rechtvaardige gaat ze niets aan ⁵⁾. Indien men dus voor de keuze geplaatst wordt, de Wet te laten varen of Christus, zoo late men de Wet varen en niet Christus ⁶⁾. Hoort gaarne, zoo zegt de Apostel, naar het Woord Gods, in 't bijzonder naar de verkondiging van

¹⁾ o. l. v. a. IV, p. 394.

²⁾ 39, S. 85. Der 23. Psalm ausgelegt 1536.

³⁾ 40, S. 90, 116. Der 110. Psalm gepredigt und ausgelegt 1532.

⁴⁾ 18², S. 143, 145. Predigt Gal. 3 vs. 23—29. 1532.

⁵⁾ 20², S. 267. Predigt Gal. 3 vs. 23—29. 1545.

⁶⁾ o. l. v. a. IV, p. 381, 382. Quinque disputationes.

den Christus ¹⁾. Zóó staat dan in Luthers oog en het Evangelie, dat den Christus verkondigt, toch hooger dan de Wet; ook weegt de zonde tegen het geloof bij hem zwaarder dan de zonde tegen de Wet ²⁾.

Meer dan eens wordt daarom ook bij de uitdrukking „Gods Woord” uitsluitend gedacht aan het Evangelie, aan de prediking van Christus, Die Zijn bloed heeft vergoten tot vergeving der zonden ³⁾. Wanneer Luther schrijft, dat het Woord alle vaders van het Oude Testament heeft staande gehouden, dan bedoelt hij daarbij vooral het Evangelie ⁴⁾. De leer van Christus, zoo zegt hij, is het Evangelie, hetwelk Petrus en Christus Gods Woord noemen ⁵⁾. Het Woord van Christus, hetwelk den dood overwint, is niet het Woord en gebod van Mozes, maar de prediking der liefde en genade van Christus, dus het Evangelie ⁶⁾. Ook na 1528 drukt Luther zich soms beslist op deze wijze uit, b.v. in eene der straks aangehaalde preeken over 2 Cor. 3 vs. 4—11, waar het Woord dat God predikt en de „doode brief van Mozes” uitdrukkelijk tegenover elkander gesteld worden ⁷⁾. In Mozes hooren we niet God Zelf. God wil dat

¹⁾ 19², S. 204. Predigten über 2 Cor. 3 vs. 4—11. 1535.

²⁾ 17², S. 56. Ernstliche Erinnerung Doct. Martin Luthers an die Thumbherren im Stift zu Wittenberg. 1523.

³⁾ 1², S. 12, 13. H. P. I. Adv. Matth. 21 vs. 1—9. 1533. 23, S. 250, 251. Auslegung des christlichen Glaubens, gehalten zu Schmalkalden. 1537.

⁴⁾ 17², S. 18. Predigt Johs 8 vs. 46—49. 1523.

⁵⁾ 16², S. 429. Zweite zu Weimar gehaltene Predigt 1522.

⁶⁾ 12², S. 305. K. P. Dritte Predigt über das Evglm. am Pfingsttage Johs. 6 vs. 23—31.

⁷⁾ 19², S. 190, 191.

we hem gehoorzamen, evenals Hij wil dat men den keizer of den burgemeester gehoorzaamt, ofschoon dat slechts „Werkprediger” zijn. God Zelf kan niets anders spreken dan genade en liefde ¹⁾. Het blijft eene tegenstrijdigheid in Luthers beschouwingen, wanneer hij de Wet soms wel, soms niet „Gods Woord” wil genoemd zien; en we nemen juist in Luthers leer over de Wet eenige onzekerheid en onduidelijkheid waar, in weerwil van veel wat schoon en juist gezegd is. Toch is ons Luthers bedoeling in hoofdzaak duidelijk geworden; niet zoozeer de Wet als wel het misbruik der Wet bestrijdt hij. Ook de Wet acht hij van God afkomstig te zijn, en hij prijst haar als zoodanig hoog. Dat Luther het misbruik der Wet zoo scherp bestrijdt, staat in het nauwste verband met hetgeen hem de hoofdzaak is: de rechtvaardiging uit genade door het geloof alléén; en dat hij daarbij dikwijls de Wet zelve schijnt te bestrijden, hangt samen met zijne krasse wijze van spreken. Dit is echter gebleken, dat de behandelde ongunstige uitlatingen over Mozes, het Oude Testament en de Wet niet kunnen aangevoerd worden als bewijzen voor eene meer vrijzinnige verhouding tot het gezag der Schrift.

Maar heeft Luther ook op andere wijze getoond het gezag van de Schrift niet in alle opzichten te erkennen, zoodat volgens hem de uitdrukking „Gods Woord” voor de geheele Schrift niet van toepassing zou kunnen zijn?

Vooreerst kan hier gevraagd worden, hoe Luther staat

¹⁾ 47, S. 357. Auslegung des 6, 7 en 8 Cap. Johs. (c. 6 vs. 45, 46.)

ten opzichte van den overgeleverden text. We treffen eene plaats aan, waar hij zich niet bijzonder angstvallig betoont; hij verandert II Petri 2 vs. 13 ἀπάταις volgens Jud. 12 in ἀγῶπαις ¹⁾). Maar dit punt treft de hoofdzaak niet; wanneer hij veronderstelt, dat in een bepaald handschrift eene schrijffout is ingeslopen, en die zoekt te verbeteren volgens eene andere plaats der Schrift, dan volgt daaruit nog niet, dat hij het gezag der Schrift zelve ontkent.

Van grooter belang is, dat Luther zich niet meer gebonden acht aan den Canon, zooals die door de Kerk was vastgesteld. Reeds in 1520 bleek dat uit zijne uitlatingen aangaande den brief van Jacobus. Wat dien brief aangaat beweegt hij zich ook later op dezelfde lijn. In de voorrede die hij in het jaar 1522 vóór zijne vertaling van dien brief heeft geplaatst, zegt hij, dat de brief niet van een Apostel kan zijn, vooral „weil sie stracks wider S. Paulum die Gerechtigkeit aus Werken lehrt. Ob nu dieser Epistel wohl möchte geholfen werden und solcher Gerechtigkeit der Werk eine Glosse funden werden, so kann man sie doch darin nicht schützen.” Verder mist hij geheel de vermelding van het lijden, het sterven en de opstanding van Christus en het is toch vooral de taak van een Apostel, daarvan te prediken. Jacobus drijft volgens Luther tot de Wet en hare werken, wil tegen hen optreden, die een geloof zonder werken voldoende achten; maar hij is daarvoor te zwak, en wil met drijven der Wet tot stand brengen hetgeen de Apostelen met opwekking tot liefde doen. Ook ziet Luther daarin eene fout dat de Wet eene wet der vrijheid ge-

¹⁾ o. l. v. a. V, p. 361, 362. Responsio ad. libr. Ambr. Cath. 1521.

noemd wordt, terwijl Paulus haar eene wet der dienstbaarheid en des toorns noemt. Verder beweert Luther, dat de schrijver van dezen brief de dingen zonder orde door elkander werpt; hij vermoedt dat het een goede, vrome man zou geweest zijn, die enkele uitspraken der apostelen op het papier geworpen heeft, of dat hij uit eene preek het een en ander zou hebben opgeschreven. Op sommige plaatsen vindt hij aanhalingen van Paulus en Petrus, zoodat de schrijver later moet geleefd hebben, terwijl toch Jacobus reeds vroeger door Herodes gedood is, waarbij Luther vergeet dat er meer dan één Jacobus bestaan heeft. Toch wil Luther dezen brief niet geheel verwerpen, ofschoon hij door de ouden verworpen is; omdat daarin niet menschenleer maar Gods Wet aangeprezen wordt, waardeert Luther hem zelfs zeer hoog; maar voor Apostolisch kan hij hem niet houden en onder de hoofdboeken kan hij hem niet plaatsen; toch wil hij niemand in den weg staan om dien brief te waardeeren en te plaatsen waar hij wil; want er zijn vele goede uitspraken in ¹⁾).

In de Kirchenpostille, die in de jaren na 1520 ontstond, keurt hij af, dat er een woord uit den brief van Jacobus onder de pericopen is opgenomen, en plaatst hij voor den bepaalden Zondag eene preek over 1 Cor. 15 vs. 35—50. Maar omdat vanouds op dezen Zondag het stuk van den brief van Jacobus is opgenomen, dat toch ook eene goede leer en vermaning bevat, wil hij het nog „mit durchlaufen lassen”, en voor hen die het willen behouden, er iets over spreken, om den schijn niet aan te nemen als wilde hij dien

¹⁾ 63, S. 156, 157.

brief geheel verwerpen, „hoewel hij z. i. niet door een apostel is geschreven en ook niet overal den echten Apostolischen aard heeft en overeenkomstig de zuivere leer is”¹⁾. De meest bekende uitspraak aangaande den genoemden brief komt echter voor in een aanhangsel van de voorrede op het Nieuwe Testament, uit het jaar 1522, hetwelk het opschrift draagt: Welchs die rechten und edlisten Bücher des Neuen Testaments sind. Daar zegt Luther namelijk, dat deze brief in vergelijking met de brieven van Paulus en met het Evangelie van Johannes „ein recht strohern Epistel” is²⁾. Die woorden zijn nu wel tezamen met het geheele aanhangsel bij de latere drukken der voorrede door Luther weggelaten; maar de zooeven aangehaalde voorrede op den brief zelf heeft hij nooit uitdrukkelijk herroepen; ook dateert eigenlijk de meest krasse uitdrukking uit later tijd. In zijn commentaar op het boek Genesis zegt hij namelijk over het woord van Jacobus, dat Abraham uit de werken gerechtvaardigd is: male concludit, delirat. Facessant itaque adversarii cum suo Jacobo, quem toties nobis obiiciunt, et multa de iustitia operum blaterant³⁾. In hetzelfde jaar 1539 schrijft Luther nog „Es hat St. Jacob keinen apostolischen Geist gehabt, und redet zuweilen, dass man ihm möchte verzeihen”⁴⁾. In eene andere preek zonder datum oordeelt hij nog eens ongunstig over den vorm; de brief is niet met orde geschreven, zoo zegt hij; men ziet

1) 8², S. 279. Ein ander Epistel am 4. Sonntag nach Ostern Jac. 1 vs. 16—21.

2) 63, S. 116.

3) o. e. l. V, p. 227, cap. 22. 1539.

4) 20².1, S. 241. Predigt über Jac. 1 vs. 16—21.

niet waar hij heen wil. Luther vermoedt hier, dat een leerling der Apostelen daarin woorden heeft samengesteld, die zij buiten de openbare prediking in de huizen gesproken hebben¹⁾.

Intusschen moet men niet vergeten, dat Luther ook in dit tijdvak meer dan ééns den brief van Jacobus zonder eenige kritiek aanhaalt evenals andere boeken der Schrift²⁾, zelfs éénmaal in onmiddellijk verband met eene uitspraak van Jezus, als Gods Woord³⁾. In de praktijk blijkt hij dus zijne veroordeeling van dezen brief niet overal te hebben gehandhaafd. Zijn tegenzin is vooral te verklaren uit hetgeen Jacobus schrijft over de rechtvaardiging niet alleen uit het geloof maar uit de werken; dat kon hij niet overeenbrengen met de leer van Paulus over de rechtvaardiging door het geloof; hij zag in hetgeen Jacobus daar zeide hetzelfde als hetgeen zijne tegenstanders beleden, de leer die hem in het klooster bijna tot wanhoop had gebracht. Het is hier niet de plaats, nader daarop in te gaan, dat de „wet der vrijheid”, die Jacobus predikt geheel iets anders is dan de geest der dienstbaarheid, die in de Roomsche kerk heerscht. Luther heeft dat onderscheid niet gezien en vooral daarom den brief als een apocryph geschrift beschouwd.

Hetzelfde deed hij met den brief van Judas, maar meer om uitwendige redenen; hij voert aan, dat de brief een afschrift of uittreksel van den tweeden brief van Petrus

1) 20².2, S. 593. Predigt über Jac. 1 vs. 16—21.

2) 54, S. 81. Bedenken. 1529. 55, S. 132. An Hans Reineck 18 April 1536. o. l. v. a. VII, p. 181, de servo arbitrio.

3) De Wette, V, S. 344. An Justus Jonas 13 März 1542.

schijnt te zijn, dat de schrijver over de Apostelen spreekt als hun leerling, ook worden er texten en geschiedenissen aangehaald, die nergens in de Schrift te vinden zijn. Dit een en ander heeft volgens Luther de vaderen bewogen dien brief „aus der Hauptschrift zu werfen”. Daarenboven is Judas volgens de overlevering naar Perzië gegaan, en zou daarom naar de meening van Luther geen Grieksch hebben kunnen schrijven. „Darum, ob ich sie wohl preise, ist doch eine unnötige Epistel unter die Hauptbücher zu rechnen, die des Glaubens Grund legen¹⁾. Aangaande de aanhaling van het woord van Henoch laat Luther zich later eenigszins anders uit; hij veronderstelt, dat Judas ze uit de overlevering der aartsvaders kan hebben²⁾.

Over de Openbaring van Johannes spreekt Luther in 1522 zeer ongunstig. Hij wil niemand in zijn oordeel binden, maar verschillende dingen hinderen hem in dat boek; vooreerst dat het zooveel in gezichten spreekt, terwijl toch Jezus en de apostelen met duidelijke woorden profeteeren; het behoort volgens Luther tot het Apostolische ambt, duidelijk en zonder beeld of gezicht van Christus en zijn doen te spreken. Verder vindt Luther het verkeerd, dat de schrijver in Hoofdst. 22 zoo sterk zijn eigen boek aanbeveelt, meer dan andere geschriften van veel meer belang. Ook hebben vele vaderen het verworpen, en al prijst Hieronymus het uitbundig, hij kan daarvoor geen bewijs aanbrengen. „Mein Geist kann sich in das Buch nicht schicken und ist mir

¹⁾ 53, S. 157, 158. Voorrede auf die Episteln S. Jacobi und S. Judä, 1522.

²⁾ o. e. l. V, p. 96 ad Gen. V. 1536.

Ursach genug, dass Christus darinnen weder gelehrt noch erkannt wird, welchs doch zu thun fur allen Dingen ein Apostel schuldig ist¹⁾. Uit deze jaren zal ook eene uitdrukking uit de Kirchenpostille stammen, dat Paulus die profetieën niet zoo hoog acht, die slechts toekomstige dingen voorspellen, „so des Lichtenberger, des Abt Joachim, und fast der ganzen Apocalypse”²⁾. Deze laatste woorden staan echter niet in alle texten; wellicht heeft Luther ze later zelf weggelaten, toen hij de Openbaring met meer waardeering aanhaalde³⁾. In 1545 heeft hij ook de voorrede van 1522 door eene andere vervangen; daarin laat hij de ongunstige oordeelvelling weg, en zegt alléén dat zoodanige voorspellingen, zoolang ze niet uitgelegd zijn, ook nog niet het nut hebben gedaan, dat ze in het Christendom moeten doen. Daarom heeft Luther het boek ook tot dusver laten liggen, vooral waar sommige oude vaderen betwijfeld hebben, dat het van den Apostel Johannes is, „in welchem Zweifel wirs fur uns auch noch lassen bleiben. Damit doch Niemand gewehrt sein soll, dass er es halte fur S. Johannes des Apostels, oder wie er will.” Daarop laat hij eene uitlegging der gezichten volgen⁴⁾.

Ook den brief aan de Hebreëen heeft Luther niet onder die van Paulus, maar als een apocryph geschrift met de drie zooveen genoemde achteraan in het Nieuwe Testament geplaatst. Vooreerst meent hij in zijne Voorrede dat de brief

¹⁾ 63, S. 169, 170.

²⁾ 8^a, S. 22. Predigt Rom. 12 vs. 6 – 16.

³⁾ o. e. l. XX, p. 152, 156 ad Ps. 129. 1540.

⁴⁾ 63, S. 158 ff.

op grond van Hs. 2 vs. 3 niet van Paulus, maar van een leerling der Apostelen moet zijn. Ook dunkt hem, dat het geschrift uit vele stukken is samengesteld, en niet één ding volgens orde behandelt. Dit zegt hij in verband met zijne uitlating over Hs. 12 vs. 17 volgens welke plaats, evenals Hs. 6 vs. 10 aan een zondaar na den Doop de mogelijkheid der bekeering ten eenenmale zou ontzegd worden. Dit noemt hij „einen harten Knoten”, het schijnt hem tegen alle Evangelien en brieven van Paulus te zijn. „Und wiewohl man mag eine Glosse drauf machen, so lauten doch die Worte so klar, dass ist nicht weiss obs gnug sei.” Toch noemt hij den brief „eine ausbündige feine Epistel, die vom Priester-tum Christi meisterlich und grundlich aus der Schrift redet, dazu das Alte Testament fein und redlich ausstreicht.” Hij legt het fundament niet, dat was het werk der apostelen, maar hij bouwt daarop goud, zilver en edelgesteente; daarom moet het ons niet hinderen, al wordt er hout, stroo en hooi onder gemengd; maar we moeten zulke schoone leering met alle eer aannemen, alléén dat men ze met de apostolische brieven niet mag gelijk stellen. Voor zijne meening dat de brief uit verschillende stukken samengesteld is, levert hij geen bewijs; waarschijnlijk berust ze daarop, dat hij hetgeen hem in dezen brief afkeurenswaardig voorkwam, niet kon overeenbrengen met het vele dat hem aantrok¹⁾. In de „Kirchenpostille” laat hij zich reeds nog gunstiger uit. Wel is het in zijne oogen „ein glaubwürdiger Wahn”, dat de brief niet van Paulus is, omdat hij sierlijker taal heeft, maar de schrijver is „ein trefflicher apostolischer Mann”

¹⁾ 63, S. 154, 155. 1522.

geweest; het is „eine starke, mächtige unde hohe Epistel, die da hoch herfähret und treibet den Artikel von der Gottheit Christi, es ist wahr, dass keine Epistel mit solcher Gewalt die Schrift führet, darum müssen wir darauf bleiben und sie Stück für Stück behandeln”¹⁾. Op verschillende plaatsen, ook uit later tijd, blijft hij bij de veronderstelling dat de brief niet van Paulus is²⁾; ééns schrijft hij hem aan Apollos toe³⁾. Toch noemt hij ook soms Paulus als den schrijver⁴⁾. Den inhoud prijst Luther in later tijd in hooge mate; hetgeen over Melchizedek gezegd is acht hij waard met gouden letters geschreven te worden⁵⁾; ook kan hij zich thans vinden in de plaatsen die hem eerst aanstoot gaven. Ezaus berouw was verkeerd berouw, zooals men het aan de galg heeft, daarom kon hij geen verhooring vinden⁶⁾. Over den afval der heiligen moesten de apostelen zóó spreken als in Hebr. 6, ter wille van de ketters; wie van Christus afvalt zal nooit terug kunnen keeren⁷⁾. Toch heeft Luther de voorrede van dezen brief niet door eene andere vervangen of veranderd.

Ook ten opzichte van den Canon van het Oude Testament

¹⁾ 7², S. 190. K. P. Ep. am III Christtage Hebr. 1 vs. 1—12.

²⁾ o. e. l. I, p. 325. III, p. 298. XI, p. 130 ad Gen. 4 vs. 7, 15 vs. 6, 48 vs. 20.

³⁾ 19², S. 330. Achter Sermon von den Secten. 1 Cor. 3 vs. 4 ff. 1537.

⁴⁾ 10², S. 183. K. P. Weihnachtspredig. Johs. 1 vs. 1—14. 22, S. 163. Van zweierlei Menschen, u. s. w. 1522.

⁵⁾ 40, S. 139. Der 110 Psalm gepredigt und ausgelegt 1539.

⁶⁾ o. e. l. VII, S. 70. Gen. 27 vs. 34.

⁷⁾ Gal. I, S. 287. 44, S. 126. Predigten über Matth. 18 vs. 24—23 vs. 23. 1537—1540.

is Luther weifelende. Het boek Esther noemt hij „dignissimus qui extra canonem habeatur” zonder redenen daarvoor op te geven, terwijl hij niet twisten wil over de canoniciteit van Jezus Sirach, waaruit Erasmus eene bewijspplaats voor den vrijen wil tegen hem had aangehaald ¹⁾. In de voorrede laat hij zich over dit boek niet uit; hij noemt het „ein nützlich Buch für den gemeinen Mann”; toch schijnt hij vrede te hebben met de plaatsing van dit boek onder de apocryphen ²⁾. Het eerste boek der Maccabeën behoorde z. i. in den canon te staan, terwijl het tweede er met recht buiten gesloten is ³⁾. In zijn geschriftje „Schöne auserlesene Sprüche der Schrift, damit sich Luther in grossen Anfechtungen getröstet hat,” haalt hij als zoodanige schriftwoorden ook eene plaats uit Jezus Sirach en ééne uit 1 Maccab. aan ⁴⁾.

Merkwaardig is nog, dat hij ook van de loci communes van Melancthon zegt, dat ze niet alleen onsterfelijkheid, maar zelfs eene plaats in den Canon waardig zijn ⁵⁾.

Alle bovengenoemde uitlatingen bewijzen echter niet, dat Luther het bestaan van eene Schrift met goddelijk gezag zou hebben ontkend; maar daar hij in het voorgaande tijdvak tot de stelling was gekomen, dat de Kerk aan geen boek meer gezag kan geven dan het reeds van zelf heeft, kon hij zich ook door het kerkelijk gezag omtrent den Canon niet meer gebonden achten, maar moest zelf onderzoeken, welke geschriften tot den gezaghebbenden Canon behooren.

¹⁾ o. l. v. a. VII, p. 195 de Servo arbitrio 1525.

²⁾ 63, S. 100 ff.

³⁾ 63, S. 107 ff.

⁴⁾ 23, S. 155—162.

⁵⁾ o. l. v. a. VII, p. 117 de Servo arbitrio.

Bij dit onderzoek is hij omtrent sommige geschriften, die later in de Luthersche en Gereformeerde Kerken algemeen erkend zijn, weifelende gebleven.

Wij moeten echter verder de vraag stellen, of Luther ook bij zulke geschriften, wier canoniciteit hij erkende, zich een min of meer afkeurend oordeel heeft veroorloofd. Hierboven is aangetoond, dat zijne ongunstige uitlatingen over Mozes, de Wet en het Oude Testament anders moeten worden verklaard. Maar soms schijnt het alsof de geschiedenissen, die in de Schrift worden medegedeeld, van minder waarde geacht worden dan hetgeen ingeleid wordt met de woorden „God zeide”, de ipsissima verba Dei. Hier komt eene plaats in aanmerking, waar Luther onderscheidt tusschen Gods Woord, de Leer, en de voorbeelden der Vaderen en Profeten, en zegt, dat het Woord Gods overvloed heeft aan alles, en destemeeer overvloedig wordt, hoe meer het behandeld wordt, terwijl de voorbeelden der vaderen „ultra fidem nihil communicant” ¹⁾. Het is niet gemakkelijk Luther daar geheel en al te vatten. We hebben met eene allegorie te doen, die hij zich hier veroorlooft bij de uitlegging der geschiedenis van de wonderlijke spijziging met vijf brooden en twee visschen. Onder de vijf brooden verstaat hij de vijf boeken van Mozes, het Woord Gods, de leer, en onder de visschen de voorbeelden der Wet; daar nu van de vijf brooden twaalf korven overblijven en van de visschen niets, komt Luther tot deze slotsom. Zóó leert hij ook elders, dat de prediking van de werken en wonderdaden van Christus hem niet zooveel waard is als Zijne Woorden; want de

¹⁾ B. W. IV, S. 44 an Spalatin 20 Dec. 1522.

werken kunnen hem niet baten, maar de woorden geven het Leven ¹⁾). Men moet den Christus in de Schriften vinden; gij vindt er vele heerlijke geschiedenissen, van Adam, Noach, Abraham en David, maar geen van die allen kan het eeuwige leven geven, alléén Christus, Christus ²⁾! Ter verklaring van deze onderscheiding zullen we in aanmerking moeten nemen, dat die geschiedenissen gewoonlijk alléén gepredikt werden als voorbeelden ter navolging, terwijl dit toch voor Luther niet de hoofdzaak is, maar de verkondiging van Gods liefde en de verlossing in Christus. Overigens leert Luther ook van die geschiedenissen, dat ze door den Heiligen Geest geschreven zijn, b. v. ook Gen. 38, waarbij hij er zich scherp over uitlaat, dat men te teder van oor is om zekere dingen te hooren bespreken, terwijl men ondertusschen zelf gedaan heeft hetgeen te gruwelijk is om te vertellen. „Es ist dies eben ein grob Capitel. Nu steht es dennoch in der Heiligen Schrift und hats der Heilige Geist geschrieben, welcher je einen so reinen Mund und Feder hat als wir“ ³⁾). Ook de geschiedenis van de verlovings van Rebekka beschouwt Luther als een voorbeeld dat de Heilige Geest niet tevergeefs heeft doen opteekenen ⁴⁾). De geschiedenissen van Elia, Jona en andere profeten zijn voorbeelden van den Heiligen Geest tot troost en vermaning voor hem die soortgelijke wederwaardigheden heeft te door-

¹⁾ 63, S. 114, 115. Vorrede auf das Neue Testament 1522.

²⁾ 20².2, S. 379, 380. Predigt Johs. 5 vs. 39—41. 3 Aug. 1543.

³⁾ 34, S. 259, 260. Dr. Martin Luthers Predigten über das 1 Buch Mose. 1527.

⁴⁾ 23, S. 136, 137. Von Ehesachen 1530.

staan ¹⁾). De zaak staat niet zóó als Maronier doet voorkomen, alsof de geschiedenissen in de Schrift volgens Luther geheel van goddelijk gezag ontbloot zouden zijn ²⁾).

Sterker is, wanneer Luther het geval stelt, dat niet alleen concilies en kerken, maar ook Profeten en Apostelen tegenover Christus zouden kunnen staan; in dat geval zou Christus, Die den Geest niet met mate heeft, meer gelden dan al de anderen ³⁾). Het is echter de vraag, of hier wel sprake is van hetgeen van die Profeten en Apostelen in den canon is opgenomen, dan wel van het gezag dier personen op zichzelf. Dat de laatste veronderstelling niet van grond ontbloot is, blijkt ook uit eene uitlating van Luther in het jaar 1544, dat men namelijk den „Kinderglauben“ (de Twaalf Artikelen des geloofs) als toetssteen heeft te gebruiken. Wat daarmede overeenkomt is Gods Woord, al zou het door een Kajaphas gesproken zijn; wat er niet mede overeenkomt is Gods Woord niet, al zou het door een David, een Petrus, een Paulus geleerd zijn; want, zoo zegt hij, ook groote mannen vallen; David had niet van den Heiligen Geest het bevel om overspel te doen; dat leerde de duivel hem. Hieruit blijkt, dat Luther niet zoozeer ziet op hetgeen door David, Petrus of Paulus in de Schrift is gezegd, maar op hetgeen zij persoonlijk deden, zooals b. v. ook het gedrag van Petrus te Antiochië. Overigens zegt Luther een paar regels tevoren: spreekt de „Geest“ volgens het Boek, dan is het Gods Woord,

¹⁾ 54, S. 339 an Jonas von Stockhausen 24 Nov. 1532.

²⁾ J. H. Maronier, Het inwendig Woord; eenige bladzijden uit de geschiedenis der Hervorming. Amsterdam 1890, blz. 15.

³⁾ 55, S. 6. an Joachim, Fürst von Anhalt. 1533.

maar spreekt hij vreemde dingen, zoo geloof hem niet, al noemt hij zich Geest, Concilie of Kerk¹⁾).

Naar aanleiding van de vraag, of men het Avondmaal in beiderlei gestalte zal nemen, zegt Luther, dat men daarbij niet op hemzelf heeft te zien; want gij moet niet een leerling zijn van Luther, maar van Christus; en het is niet genoeg, dat gij zegt: Petrus, Paulus, Luther heeft het gezegd, maar gij moet bij uzelf in het hart voelen Christus zelf, en vast overtuigd zijn dat het Gods Woord is, al zou ook geheel de wereld daartegen opstaan. De bedoeling is echter ook hier dat men niet blijft staan bij den mensch, die het gesproken of geschreven heeft, maar zich houdt aan het Woord zelf, zooals het zich als Gods Woord aan het hart betuigt. De Meester Zelf leert het in het hart, door middel van het uitwendig Woord Zijner predikers, die het tot het oor brengen²⁾. Nog duidelijker blijkt dit uit eene plaats waar L. de persoonlijke vrijheid verdedigt tegenover de besluiten van pausen, concilies en menschen wie dan ook, en zelfs zegt dat men iets niet gelooven moet omdat Petrus het gezegd heeft, maar omdat God het zoo bevolen heeft te gelooven; kort daarna leert hij juist dat Petrus en Paulus niet hun eigen woorden spreken maar Gods woorden en beroept zich daarbij op 1 Thess. 2 vs. 13 vv.³⁾.

In het begin van ons tijdvak maakt Luther ook nog verschil tusschen die boeken van het Nieuwe Testament, die

1) 20° 2, S. 166, 167. Predigt Röm. 8 vs. 12—17.

2) 28, S. 298 von beiderlei Gestalt des Sacraments zu nehmen. 1522.

3) 16°, S. 367. Predigt Matth. 7 vs. 15—23.

hij als canoniek erkent, en noemt hij het Evangelie van Johannes „das einzige zarte rechte Haupt-Evangelium”, omdat daarin weinig werken en wonderdaden, maar vooral de woorden van Christus medegeedeeld worden; dit Evangelie, tezamen met de brieven van Paulus en den eersten brief van Petrus, is volgens hem ver boven de Synoptici te plaatsen¹⁾. Toch spreekt Luther ook daarmee geen twijfel uit aan de goddelijke ingeving van Mattheus, Marcus en Lucas, evenmin als zijne mindere waardeering der Wet in vergelijking met het Evangelie ons tot de gevolgtrekking mocht leiden, dat hij de goddelijkheid der Wet zou hebben ontkend. Overigens is het stuk uit de voorrede op het Nieuwe Testament, waarin die vergelijking voorkomt, in de latere uitgaven weggelaten, en op de andere plaats waar Luther die vergelijking maakt, begint hij eerst met te zeggen dat alle Apostelen dezelfde leer hebben. Toch maakt hij nog in 1537 terwijl hij over het beproeven der leer spreekt, terloops de opmerking: Ik denk, wij zouden Paulus zuiverder in zijne prediking achten dan Petrus²⁾.

Uit het laatst van Luthers leven moet hier ook nog eene uitdrukking behandeld worden aangaande de Profeten. In eene voorrede voor eene uitlegging der vijf boeken van Mozes door Wenceslaus Link begint hij eerst met te zeggen, dat uit Mozes zijn gevloeid al de boeken der profeten en het geheele Nieuwe Testament. Hoewel er nu vele boeken worden geschreven, zoo zijn er toch weinig goede uitleg-

1) 63, S. 114. Vorrede auf das Neue Testament 1522; zie ook 51, S. 326. Die Epistel S. Petri gepredigt und ausgelegt. 1523.

2) 19°, S. 332. Ein Sermon von den Secten. 1 Cor. 3 vs. 4. 1537.

gingen; want men moet niet alleen onderzoeken en lezen, maar men moet er ook met de pen bij zijn, om aan te tekenen hetgeen bij het lezen en studeeren in 't bijzonder ingegeven is. Nu vervolgt hij: „Und haben ohn Zweifel auf diese Weis die Propheten in Mose, und die letzten Propheten in den ersten studiert, und ihre guten Gedanken, vom Heiligen Geist eingegeben, in ein Buch aufgeschrieben. Denn es sind nicht solche Leut gewesen, wie die Geister und Rotten, die Mosen haben unter die Bank gesteckt, und eigen Gedicht gedicht, und Träume gepredigt sunder sich in Mose täglich und fleissig geübt, wie er denn auch gar oft und hart befiehlt, sein Buch zu lesen. Ob aber denselben guten treuen Lehrern und Forschern der Schrift zuweilen auch mit unterfiel Heu, Stroh, Holz, und nit eitel Silber, Gold und Edelgestein bauten; so bleibt doch der Grund da, das ander verzehrt das Feuer des Tags, wie St. Paulus sagt (1 Cor. 3 vs. 12, 13) und Mose (3 Mose 26 vs. 13). Denn also thunt wir auch mit etlichen Schriften, als M. Sententiarum, Augustini, Gregorii, Cypriani, und schier allen Lehrern¹⁾. Deze laatste opmerking zou ons wel tot de vraag kunnen brengen, of Luther niet ook met die „gute treue Lehrer und Forscher der Schrift“ meer de leeraars der Kerk dan de Profeten bedoeld heeft; en al pleit het verband er ook zeer sterk voor om aan de Profeten te denken, volkomen zeker is het m. i. toch niet²⁾. Aangaande de Profeten

¹⁾ 63, S. 379. 1543.

²⁾ W. Walther (das Erbe der Reformation im Kampfe der Gegenwart. Leipzig 1903, S. 48) meent beslist, dat de kerkvaders bedoeld zijn.

vinden we anders slechts ééne opmerking van dien aard uit het begin van het tijdvak, namelijk dat zij dáár waar ze niet hunne hoofdtaak verrichtten, de verkondiging van Christus, maar andere gebeurtenissen in de toekomst voorspelden, zich dikwijls hebben vergist¹⁾. In de „Vorreden“ die voor de boeken van het Oude Testament en van enkele Profeten in 't bijzonder zijn geplaatst, komt niets van dien aard voor.

Hier moet ook nog de vraag behandeld worden, hoe ver Luther gaat in het veronderstellen van tegenstrijdigheden in de verhalen der Schrift. Bij de behandeling der profetie van Jezus aangaande den ondergang van Jeruzalem en het einde der wereld zegt hij dat Mattheus en Marcus „das Ende beider Reiche, des Judenthums und der Welt, in einander werfen, halten nicht die Ordnung die Lucas gehalten hat, denn sie sehen nicht weiter als dass sie Christi Wort geben, bekümmern sich nicht was vor oder nach geredet sei²⁾. Ofschoon een Gereformeerde het wel niet zóó zou gezegd hebben, schijnt Luther hier toch niet zoozeer aangenomen te hebben dat een der schrijvers zich vergist heeft, als wel dat het niet in hunne bedoeling lag de dingen volgens historische volgorde weer te geven. Van Stefanus beweert hij tweemaal dat hij heeft gedwaald bij zijne rede over de geschiedenis van Israël; éénmaal wellicht onopzette-

¹⁾ 8², S. 23. K. P. 2 n. Epiph. Röm. 12 vs. 6—16. W. Walther a. a. o., S. 47, merkt hier op, dat daarmede nog niet bewezen is, dat L. zulke voorspellingen zou hebben bedoeld, die in de Schrift staan. Hij wijst er op, dat L. nergens bij zijne verklaringen der profeten op zoodanige dwaling opmerkzaam maakt.

²⁾ 14², S. 368, 369. K. P. 15 n. Trin. Matth. 24 vs. 15—28.

lijk, namelijk waar hij zegt dat Stefanus het getal leden van Jakobs huisgezin bij diens vertrek naar Egypte opgeeft volgens de Septuaginta, en dan kort daarna de Septuaginta beschuldigt, dat ze in dezen evenals ook op andere plaatsen „hallucinator” ¹⁾. Bij het Woord van Stefanus echter dat het bevel aan Abraham om uit zijn land te gaan reeds in Ur is geschied, wijst hij de harmonistische verklaring af, als zou dit bevel tweemaal geschied zijn, eerst volgens Stefanus in Ur, en dan volgens Genesis in Haran; hij neemt eenvoudig aan, dat Stefanus niet de bedoeling heeft gehad om een nauwkeurig geschiedverhaal te leveren, maar om aan te toonen, dat Abraham reeds Gode welgevallig was in een tijd toen er Wet noch tempel bestond ²⁾. Ten opzichte van de geschiedenis der verloochening van Petrus zegt Luther, dat de drie synoptici daarin overeenstemmen, dat alle drie verloocheningen in het huis van Kajaphas geschied zijn. „Johannes allein macht hier eine Verwirrung, dass er sagt Jesus sei aufs erstere geführt zu Hannas und darnach hab Hannas Jesum gebunden gesandt zu Caiaphas. Ein unnützer Geist sollt wohl die Evangelisten darüber schelten. Aber man fährt darüber weder gen Himmel noch zur Hölle, ob man schon dafür hält dass alle drei Verläugnung im Hause Caiphä geschehen sind.” Een paar bladzijden verder zegt hij nog: „Solches zu vereinigen befehle ich den scharfsinnigen Geisten; es mag auch wohl sein, dass Jo-

¹⁾ o. e. l. XI, p. 19 ad Gen. 16 vs. 27. 1836 sqq.

²⁾ o. e. l. III, p. 21 ad Gen. 12 vs. 4. 1836 sqq. Walther, a. a. o., S. 51, wijst er op, dat hier de vraag naar de onfeilbaarheid van den auteur der handelingen niet in aanmerking komt, daar slechts van Stefanus fouten medegedeeld worden.

hannes nicht also genau und eben gehalten habe die Ordnung im Reden” ¹⁾. Ook elders zet hij zulke vragen ter zijde. Bij de geschiedenis der reiniging van den tempel, die Johannes in 't begin, en de Synoptici aan het einde van Jezus werkzaamheid mededeelen, zegt hij: „Aber das sind Fragen und bleiben Fragen, die ich nicht will auflösen. Es liegt auch nicht viel daran. Wenn wir den rechten Verstand der Schrift und die rechten Artikel unseres Glaubens haben, so hats nicht grossen Mangel, ob wir gleich auf alles so sonst gefragt wird nicht antworten können. . . . Wenn ein Streit in den Heiligen Schrift furfället und man kanns nicht vergleichen, so lass mans fahren” ²⁾. Eigenaardig is echter de opmerking, die hij maakt bij het slot van Gen. 11, waar hij meent dat er zestig jaren van Abrahams leven uitgevallen zijn. Hij vaart hier uit tegen de vermetele geesten, die, waar er zoodanige moeilijkheid voorkomt, aanstonds roepen, dat er eene klaarblijkelijke vergissing is begaan, en zonder schaamte het boek van een ander gaan verbeteren. Hijzelf belijdt zijne onkunde in dezen, maar vermoedt, dat God opzettelijk die zestig jaren heeft willen laten uitvallen, opdat men niet uit een bepaald aantal jaren het einde der wereld zou kunnen voorspellen ³⁾. Overigens zegt Luther elders,

¹⁾ 50, S. 308, 309. Auslegung des 17—20 Capitels St. Johs. 1528—1529.

²⁾ 46, S. 173, 174. Auslegung des 1 u. 2 Cap. Johannis, 1537, 1538.

³⁾ o. e. l. III, p. 71. De moeilijkheid ontstaat voor Luther doordien hij meent, dat het vertrek van Abram uit Haran eerst na Terach's dood heeft plaats gehad, hetgeen echter uit Gen. 12 vs. 1 in verband met Cap. 11 vs. 32 niet noodzakelijk behoeft te worden afgeleid.

dat er vele woorden der Schrift volgens de letter elkander tegenspreken, maar wanneer men de zaak nader onderzoekt, is alles in orde ¹⁾).

Er is dus nog wel hier en daar het een of ander af te dingen op de aangehaalde bewijzen voor eene meer vrijzinnige verhouding van Luther tot het gezag der Schrift. Toch kan niet ontkend worden, dat Luther in later zoowel als in vroeger tijd woorden heeft uitgesproken en terneer geschreven, die met de leer van de goddelijke ingeving der geheele Schrift kwalijk in overeenstemming te brengen zijn. De vraag zal echter zijn, welk gezag door Luther op zoodanige plaatsen hooger geacht wordt dan het gezag der Schrift. De meesten, die hetzelfde min of meer ontkennen, doen dat ter wille van de wetenschap of van de rede. Is dat ook bij Luther het geval?

Op ééne plaats zou men kunnen meenen, dat Luther het gezag der Schrift in zekeren zin van de rede afhankelijk maakt. Zal een Woord door ons als Gods Woord erkend worden, dan moet het zóó zijn, dat de waarheid er van zich onwederstaanbaar aan ons opdringt, evenals ik weet dat ééne el langer is dan eene halve, of dat $3 + 2 = 5$ is; dat is voor mij zeker, al zouden ook geheel de wereld en alle concilies anders oordeelen. Maar toch volgt uit deze plaats niets meer dan dat Luther eischt, dat de zekerheid aangaande Gods Woord evenzoo moet zijn als de klaarlijkheid waarmede zich eene eenvoudige rekensom aan ons verstand opdringt. Dat de rede boven Gods Woord zou

¹⁾ 25, S. 323. Von den Conciliis und Kirchen. 1539.

staan is daarmede niet gezegd, en een paar bladzijden verder zegt hij in dezelfde preek, dat we alles te toetsen hebben aan ons geweten en aan de Heilige Schrift; de rede wordt dus daarbij niet eens genoemd ¹⁾).

Te Worms heeft Luther zich bereid verklaard te herroepen, wanneer hij door getuigenissen der Schrift, of met duidelijke redenen overtuigd werd, en daarbij gevoegd dat zijn geweten gevangen was in Gods Woord ²⁾. Ook uit de aldaar gesproken woorden kan dus niet worden opgemaakt, dat hij de rede even hoog zou hebben geacht als de Schrift. Reeds in den eersten tijd blijkt overigens uit een paar plaatsen, dat hij de rede niet zoo hoog waardeerde. In de Kirchenpostille plaatst hij ergens de rede als het „oude licht” tegenover het nieuwe licht des geloofs. Hij erkent daar, dat het oude licht wel een stuk is van het ware licht, dat het licht der genade het natuurlijke licht niet te niet doet. Dit laatste licht weet ook wel dat men goed en geen kwaad moet doen; maar wat goed of kwaad is weet het niet, en van de genade wil het niet weten ³⁾. Op eene andere plaats onderscheidt hij den mensch in geest, ziel en lichaam. De geest is dat deel van den mensch, dat vatbaar is voor de onzichtbare dingen, het huis waar het geloof en Gods

¹⁾ 16², S. 368, 370, Matth. 7 vs. 15—23. 1522. vgl. boven blz. 99.

²⁾ Köstlin, Leben Luthers, I, S. 451 en zijn laatst verschenen artikel over Luther, Herzog-Hauck Real-Encyclopedie für prot. Theologie und Kirche, 3e Auflage, XI, S. 732. 1902. z. o. B. W. III, S. 130, 131 an Karl V, waar Luther zich alleen op het Woord beroept.

³⁾ 10³, S. 191, 216, 217. K. P. am 3. Weihnachtsfeiertag, Johs. 1 vs. 1—14.

Woord in woont. De ziel is hetzelfde als de geest, maar met betrekking tot de lagere dingen; zij is het huis voor de rede; wanneer nu niet de geest des menschen, door het geloof als een hooger licht verlicht zijnde, het licht der rede regeert, zoo kan deze nooit zonder dwaling zijn; want voor goddelijke dingen is ze te gering ¹⁾. De Schrift kan ons niet bedriegen, maar de menschelijke rede wel ²⁾. In het geschrift „de servo arbitrio” noemt Luther de rede wijsneuzig en babbeltachtig ³⁾. In het geschrift „Wider die himmlischen Propheten”, zegt hij: Die Vernunft ist des Teufels Hure und kann nichts denn lästern und schänden alles was Gott redet und thut ⁴⁾.

Op dezelfde lijn gaat Luther voort na het jaar 1525. Men kan God door de rede niet begrijpen ⁵⁾. Hij voegt haar toe hetgeen Paulus tot de vrouw zegt, dat zij heeft te zwijgen in de gemeente ⁶⁾. Nog in zijne laatste preek zegt Luther: Onze wijsheid en verstand in goddelijke dingen is niets anders dan het oog, dat de Satan ons in 't paradijs heeft geopend, toen Adam en Eva in des duivels naam verstandig wilden zijn, terwijl God hun gezegd had, dat ze zich aan Zijn Woord hadden te houden ⁷⁾. Hij is zelfs evenals vroeger

¹⁾ 45, S. 221. Der Lobgesang der h. Jungfrau, genannt das Magnificat, gepredigt und ausgelegt. 1522.

²⁾ 28, S. 46. Vom Missbrauch der Messe. 1522.

³⁾ „ratio, quae nasuta et loquax est,” o. l. v. a. VII, p. 228. 1525. De servo arbitrio.

⁴⁾ 29, S. 241. 1524, 1525.

⁵⁾ 20².1. Ein andere Predigt über die Geschichte von der Bedeutung des Osterlamms. 1540.

⁶⁾ o. l. v. a. IV, p. 459. Disputatio 1541.

⁷⁾ 20².2, S. 568. Vierte Predigt zu Eisleben. 14 Febr. 1546.

zeer bevreesd om bij de uitlegging en het onderzoek der Schrift „mit der Vernunft drein zufallen”: hij wil den waren Meester der Schrift, God zelf hebben ¹⁾. Met de rede kan men geen enkel artikel van het Christelijk geloof vasthouden; het is Luther zelfs gebeurd, wanneer hij het Woord had laten varen, dat hij God, Christus en alles heeft verloren ²⁾. In goddelijke dingen moet de mensch de rede laten varen, en zich alleen aan het Woord houden ³⁾. Wie den rechten weg wil gaan, die zegge niet „ik besluit, of „ik oordeel”, maar „omdat God het gezegd heeft wil ik het gelooven” ⁴⁾. Bij zijne tegenstanders, zoo zegt hij, komt het verstand aangeloopt, wil heerschen over Schrift en geloof, en veroorzaakt ketterij ⁵⁾.

Noch vóór, noch na 1525 heeft dus Luther aan de rede tegenover de Heilige Schrift in goddelijke dingen eenig gezag toegekend; er is dus hier geen sprake van eene algeheele verandering van denkbeelden ⁶⁾; wanneer hij zich hier en daar min of meer van het gezag der Schrift heeft losgemaakt, zoowel in later als in vroeger tijd, kan dit niet toegeschreven worden aan waardeering der rede tegenover de Schrift, behalve wellicht op sommige plaatsen waar Luther van oordeel kon zijn dat de schrijvers van den

¹⁾ 1², S. 3. Martin Luthers Vorrede zu seinen deutschen Werken. 1539. vgl. boven blz. 32, 95, 98.

²⁾ 17², S. 364. Predigt Luc. 24 vs. 13—35, 1530.

³⁾ 42, S. 255. Auslegung des Propheten, Habakuk Cap. 2 vs. 2. 1526.

⁴⁾ 18², S. 7. Predigt über den 2. Artikel des Christl. Glaubens, geh. zu Torgau. 1533.

⁵⁾ 20².2, S. 474. Predigt Röm. 12 vs. 3. 17 Jan. 1546.

⁶⁾ Zóó J. H. Maronier, a. w. blz. 19, 20.

Bijbel zich op zuiver menschelijk terrein bewogen, zooals b. v. bij het verhalen of voorspellen van aardsche gebeurtenissen, welker verband met de leer der zaligheid hij niet vermocht te zien.

Maar daarmede hebben we lang niet alle boven aangehaalde plaatsen verklaard. Welken toetssteen gebruikte Luther dan om de Schrift te beoordeelen? Het geweten? Boven zagen we, dat het geweten naast de Schrift als toetssteen wordt genoemd ¹⁾. In hetzelfde jaar wordt ook gezegd, dat men bij de beoordeeling der waarheid moet letten op zijn eigen geweten, toch wordt het daar niet geplaatst tegenover de Schrift, maar tegenover concilies en kerkgezag, en uitdrukkelijk gezegd, dat het de Schrift is, die deze macht aan den enkelen persoon heeft gegeven ²⁾. Wil men echter zich op zijn geweten beroepen tegenover de Schrift, dan verklaart Luther dat dit niet geoorloofd is ³⁾.

Het geweten is het dus ook niet. Hoe zijn dan die uitlatingen te verklaren? We vinden die verklaring, wanneer we nagaan hetgeen Luther zegt in de zoeven aangehaalde preek over Matth. 7 vs. 15—23: Wanneer gij God kent, hebt gij reeds richtsnoer, maat en el, waarnaar gij kunt oordeelen over elke leer, wanneer gij namelijk weet, dat Christus onze Zaligmaker in ons regeert en wij allen zondaren zijn. Indien dan iemand u zegt, dat gij een monnik moet worden om de zaligheid te verkrijgen, dat het geloof alleen niet genoeg is, zoo kunt gij met zekerheid zeggen: gij liegt, uwe leer

¹⁾ 16², S. 370. Predigt Matth. 7 vs. 15—23. 1522.

²⁾ B. W. III, S. 348, 349. An den Rath zu Altenburg. 1522.

³⁾ 53, S. 368. An den Kurfürsten Johannes. 1526.

is valsch, want wie in Christus gelooft is zalig. Wie leert u dat? Niemand anders dan het geloof in het hart. Dus kan niemand de valsche leer beoordeelen dan de geestelijke mensch ¹⁾. Zóó zegt L. ook in eene andere preek over denzelfden text uit het jaar 1525, dat alle leer met het geloof moet overeenkomen. Het kan voorkomen, dat ook de tegenstander zich op de Schrift beroept. Dit is nu het moeilijkste, met de Schrift tegen de Schrift te strijden en den tegenstander zijn wapen uit de hand te slaan. Dat kan niemand, tenzij hij door den geest is verlicht ²⁾. Elders stelt hij ook het geval, dat de tegenstanders zich op de Schrift beroepen. Dan beroepe zich de Christen op dat Woord, dat God in hem geplant heeft; hij voegt er echter hier bij: Het Woord, dat eerst uit den mond van Christus is uitgegaan, en daarna door de apostelen is geplant ³⁾.

Op zoodanige plaatsen is het nu inderdaad het geloof, of de „geloovige Christen”, of de geestelijke mensch met zijne ervaring, aan wien macht wordt gegeven om allerlei leering te beoordeelen en om te beslissen, wanneer Schrift tegen Schrift wordt aangehaald. Hier heeft Luther het zwaartepunt in het subject verlegd tegenover de Schrift. Blijft hij nu daarin consequent doorgaan? Op ééne van de boven aangehaalde plaatsen wordt naderhand de Schrift toch weder als toetssteen genoemd ⁴⁾; en uit hetzelfde jaar 1522 hebben we eene preek waar ook eerst het geloof tot rechter gemaakt

¹⁾ 16², S. 369. 1522.

²⁾ 13², S. 251 ff. Ein ander Sermon am 6 n. Trin. 1525 K. P.

³⁾ 20², S. 594, 595. Jac. 1 vs. 16—21. Het is niet bekend wanneer deze leerrede is gehouden.

⁴⁾ 16², S. 370.

wordt; maar het geloof is gegrond op Christus en Zijn Woord. Komt nu de paus en zegt: Ik ben ook een Christen, dan is het wederom de Schrift die den strijd beslist ¹⁾. Later geeft Luther, voor het geval dat de tegenstander zich op de Schrift beroept, eenvoudig den raad zich wederom op de Schrift te beroepen ²⁾. Ook waarschuwt hij nog in 1522, de werken der heiligen, al erkent men ze als geloovigen, te gebruiken als voorbeelden, wanneer ze niet op de Schrift gegrond zijn ³⁾. Daar is dus de „geloovige Christen” niet de maatstaf.

Hoever Luther van het subjectivisme afstaat, blijkt ook daaruit, dat de waarde van het Woord volgens hem volstrekt onafhankelijk is van het subject waardoor het gesproken wordt. Het wordt door het geloof der vromen niet beter, door het ongeloof der goddeloozen niet slechter. Als men op het geloof dergenen, die het bedienen, wilde afgaan, zoo zou alles onzeker gemaakt worden ⁴⁾. Het Woord blijft Gods Woord, onverschillig of het gesproken wordt door Kajaphas, Bileam of Jezaja, Petrus of een ezel ⁵⁾. Van den persoon moet men afzien, maar niet van de leer ⁶⁾. Het is zelfs goed, dat men het eens van een goddeloozen prediker hoort, anders denken de menschen aan de heiligheid van

¹⁾ 16², 445 ff. Matth. 25 vs. 1—15. 1522.

²⁾ 19², S. 274. Matth. 4 vs. 1—11. 1537.

³⁾ 28, S. 92—96. Vom Missbrauch der Messe. 1522.

⁴⁾ B. W. V, S. 136. An Theobald Billicanus.

⁵⁾ 20².2, S. 167. Rom. 8 vs. 12—17. 1544. 53 S. 127. An Hartmuth von Kronberg. 1522.

⁶⁾ 19², S. 331. Ein Sermon von den Secten. 1 Cor. 3 vs. 4. 1528. Zie ook 5², S. 273. H. P. R. 1 n. Tr. Luc. 16 vs. 1—9. An der Person liegt nichts, am Worte Alles.

den persoon, en niet aan het Woord ¹⁾. Luther had zelf liever zijn eigen geschriften onuitgegeven willen laten, opdat de menschen maar op de Schrift zouden zien ²⁾. Hijzelf wil niet „Luthersch” zijn, dan insoover hij de Schrift zuiver leert ³⁾. Ook al wordt het door hem zelf gesproken, daarom is het nog niet Gods Woord. Zijne echte volgelingen gelooven Luther niet maar Christus Zelf. Het Woord heeft hen, en zij hebben het Woord. Luther laten ze varen, of hij een boef is of een heilige, dat komt daarbij niet in aanmerking. Hijzelf kent ook geen Luther, wil hem ook niet kennen, predikt ook niets van hem, maar van Christus; hem zelf mag de duivel halen als hij kan, maar Christus late hij met vrede ⁴⁾.

Het Woord op zichzelf zonder aanzien des persoons, moet voor het hart genoeg zijn, en den mensch „beschliessen und begreifen”, dat hij als 't ware daarin gevangen zijnde, voelt hoe waar, rechtvaardig en goed het is, al zou geheel de wereld, ja God zelf daartegen spreken. Hoewel Scholten deze plaats ten bewijze voor de subjectiviteit van Luther aanhaalt, blijkt m. i. hier duidelijk hoe Luther juist niet het subject maar het objectieve Woord tot norm maakt, en daarbij alle menschelijk gezag, ja zelfs eene onmiddellijke openbaring Gods ten achter stelt ⁵⁾. Naast elkaar schijnen het

¹⁾ 26, S. 308. Von der Wiedertaufe an zwei Pfarrhern, 1528.

²⁾ 1², S. 3 ff. M. Luthers Vorrede zu seinen deutschen Werken. 1539.

³⁾ 53, S. 432. An die Herren von Einsiedel. 1523.

⁴⁾ 53, S. 127. An Hartmuth von Kronberg. 1522.

⁵⁾ 10², S. 163. K. P. Evglm am II Christtage. Luc. 2 vs. 15—20. zie: Scholten Leer der Hervormde Kerk, 3e druk. Leiden, 1855. I. blz. 174.

subjectieve en het objectieve te staan, wanneer Luther zegt: „Es muss ein jeglicher allein darum glauben, dass es Gottes Wort ist, und dass er inwendig im Herzen befinde dass es Wahrheit ist, ob schon ein Engel vom Himmel, ja alle Welt dawider predigte.” Maar ook hier heeft het subjectieve niet den voorrang; gelijk boven is aangetoond bedoelt Luther het zóó, dat niet de mensch als rechter boven de waarheid staat, maar dat de waarheid zich aan hem op onweerstaanbare wijze opdringt ¹⁾.

Luther is dus niet doorgestaan op de subjectieve lijn. Toch blijven er zoodanige uitdrukkingen, die we niet met de andere overeen kunnen brengen, die ons echter den weg aanwijzen ter verklaring van Luthers vrijzinnige uitlatingen omtrent de Schrift. Luther heeft na veel strijd vrede in zijn gemoed gevonden door het Evangelie van Jezus Christus, den Verlosser van zondaren, zooals hij dat vond in de Schrift. Op grond van de Schrift heeft hij de waarheid daarvan volgehouden tegenover alle bestrijding van buiten en van binnen. Die waarheid is met zijn gemoedsleven samengegroeid, is voor hem thans boven allen twijfel verheven. Nu vindt hij in de Schrift zelve boeken en plaatsen die hij niet daarmee overeen kan brengen, of waarin hij het verband met de prediking van den Christus geheel mist. Dat de Kerk die boeken canoniek heeft verklaard, is geen genoegzame grond voor hem om het ook te doen; want de Kerk heeft geen recht aan een boek meer gezag te verleen, dan het in zichzelf heeft. Zoo heeft hij een

¹⁾ 28, S. 340. Von Menschenlehre zu meiden. Z. blz. 99.

ander criterium opgesteld: „Das ist der rechte Prüfstein aller Bücher, ob sie Christum treiben oder nicht” ¹⁾. Boeken die dat z. i. niet doen, zooals Esther en Jacobus, verwerpt hij daarom. Uitwendige redenen komen, zooals wij boven zagen, eerst in de tweede plaats in aanmerking; den tweeden brief van Petrus, die minder dan die van Jacobus door uitwendige getuigenissen van kerkvaders is gestaafd, heeft hij zonder bezwaar in den canon gelaten. Zelfs in geschriften die hij anders voor canoniek hield, kon hij hout, stroo of stoppelen vinden, voor zoover hij het een of ander niet met de leer van Christus kon overeen brengen. In het veronderstellen van feilen in historische mededeelingen, bij welke hij geen verband zag met de leer der genade, was hij verre van angstvallig.

Toch steunde zijn geloof niet op inwendige openbaring of op subjectieve ervaring, maar, zooals later zal worden aangetoond, op het objectief geopenbaarde Woord Gods. Wel schijnt het op ééne plaats, als bestond er voor hem eene tegenstelling tusschen „Christus” en de Schrift. „Wanneer de tegenstanders,” zoo zegt hij, „zich op de Schrift beroepen tegenover Christus, zoo beroepen wij ons op Christus tegenover de Schrift.” Deze woorden staan in eene reeks van stellingen over de rechtvaardigmaking. Hij heeft tegenstanders vóór zich, die zich voor hunne werkeilige leer beroepen op de wetten en geboden der Schrift. Luther geeft echter niet toe, dat de Schrift werkelijk die bedoeling zou hebben. De Schrift moet men niet tegen,

¹⁾ 63, S. 156, 157. Vorrede auf die Episteln Jacobi und Judä z. o. 51, S. 326, 327. Die Epistel S. Petri gepredigt und ausgelegt.

maar vóór Christus verstaan, dus óf tot Hem terugleiden, óf niet voor Schrift houden. Het „houdt de geboden”, moet men verstaan alsof er stond: „houdt ze in het geloof in Christus”; het „doe dat en gij zult leven”, alsof er bijgevoegd ware: „in Mij”, anders zult gij het niet doen. Christus is de Heer over den Sabbath, de Wet en geheel de Schrift. Als we Christus hebben zullen we nieuwe decalogen maken, die nog duidelijker zijn dan die van Mozes; gelijk alle profeten en vaderen in den Geest van Christus gesproken hebben al wat in de Schrift staat. Maar hoewel wij den Geest van Christus hebben, zoo strijdt toch het vleesch tegen den Geest, en daarom is het, ook ter wille van de onzekere geesten, noodig zich te houden aan bepaalde schriften der Apostelen, opdat de Kerk niet verscheurd worde. Want wij zijn niet allen apostelen, die volgens een bepaald besluit van God ons als onfeilbare leeraren gezonden zijn ¹⁾. Wel is het volgens Luther een nadeel geweest, dat men in de bedeeing van het Nieuwe Testament weder heeft moeten beginnen met boeken te schrijven; de bedoeling was dat gepredikt en openbaar gemaakt zou worden hetgeen in de Heilige Schriften van het Oude Testament verborgen was ²⁾. Toch waarschuwt hij op ééne van de plaatsen waar hij dit zegt, zeer voor leeringen van menschen in tegenstelling met de Schrift. Elders zegt hij, dat het ambt van den Geest niet is boeken te schrijven en wetten te

¹⁾ o. l. v. a. IV p. 381. Quinque disputationes de justificatione. 1535.

²⁾ 10² S. 34, 35. K. P. am 1. Advent Matth. 21 vs. 1—9. S. 386 am Tage der drei Könige Matth. 2 vs. 1—12. — 12² S. 171. am Tage der Himmelfahrt Marc. 16 vs. 14—20.

maken, maar het Evangelie in de harten te schrijven, zoodat ze de boeken niet noodig hebben, dan om uit de Schrift hun geloof te sterken en zóó vrij zijn, dat ze de letter niet behoeven dan alleen terwille van de prediking ¹⁾. Bij deze aanhaling moeten we bedenken dat „letter” volgens Luthers opvatting niet dat is wat men gewoon is zoo te noemen maar al wat als wet, van buiten af, slechts eischende tegenover den mensch optreedt. Er is eene opvatting der inspiratie, waarbij de Schrift slechts van een wettisch standpunt uit beschouwd wordt en als wetboek wordt opgevat; zoodanige opvatting heeft Luther voortdurend bestreden, zooals we ook zagen bij de behandeling van zijne opvatting der Mozaïsche wetten. Hij wil de Schrift alléén beschouwen in verband met Christus. Alléén de Geest, Die van Christus spreekt, doet ons de Schrift verstaan ²⁾. Reeds in het voorgaande tijdvak zeide hij aan het slot van de Auslegung der sieben Busspsalmen, die hij echter in 1525 weder heeft uitgegeven: „Als oft ich in der Schrift weniger denn Christum funden habe, bin ich noch nie satt worden, als oft aber ich mehr denn Christum funden habe, bin ich nie ärmer geworden”; de Heilige Geest weet niet meer, noch wil Hij meer weten dan Jezus Christus ³⁾. Neemt gij Christus uit de Schrift weg, wat zult gij vinden? ⁴⁾. De hoofdsom van de geheele Schrift is het artikel van de genade en de vergeving der zonden ⁵⁾.

¹⁾ 8², S. 319 K. P. am 1. Pfingsttag Apg. 2 vs. 1—13.

²⁾ a. a. o.

³⁾ 17², S. 441.

⁴⁾ o. l. v. a. VII p. 125. de servo arbitrio.

⁵⁾ B. W. VII S. 347. An Justus Jonas 1530.

Uit de bestrijding der wettische opvatting van de ingeving der Schrift volgt dus nog niet de ontkenning van die ingeving zelve¹⁾; wanneer Luther in het zooveen aangehaalde verband zegt dat de Geest van niets meer en niets minder weten wil dan van Christus, dan blijkt dat hij den Geest erkent als auteur der Schrift; ook de geschiedenissen b.v. van Rebecca²⁾, van Elia, Jona en andere Profeten³⁾, zelfs die van Juda en Thamar,⁴⁾ en hetgeen Mozes elders schrijft over dingen waar men tegenwoordig niet meer van spreekt, zijn door Gods Geest geschreven⁵⁾. Er is eene bijzondere gave des Geestes voor noodig geweest; de apostelen hebben eene bijzondere belofte des Geestes gehad, die later niet meer aan iedereen gegeven is⁶⁾. Als Christus zegt: „wanneer de Geest der waarheid zal komen, Die zal u in alle waarheid leiden,” dan is dat gezegd tot de Apostelen en niet tot hen die later leven⁷⁾.

De Apostelen zijn door een bepaald bevel Gods als onfeilbare leeraren gezonden, de lateren niet meer⁸⁾; de heiligen hebben in hun schrijven kunnen dwalen, maar de Schrift kan niet dwalen⁹⁾. Daarom is het gruwelijke vermetelheid

¹⁾ Dit is zeer duidelijk uiteengezet door W. Walther: *Das Erbe der Reformation im Kampfe der Gegenwart I. Der Glaube an das Wort Gottes.* Leipzig 1903 S. 23 ff.

²⁾ 23 S. 136, 137. Von Ehesachen. 1530.

³⁾ 54 S. 339. An. Jonas von Stockhausen. 27 Nov. 1532.

⁴⁾ 34 S. 259, 260. Predigten über das erste Buch, Mose 1527.

⁵⁾ 28 S. 11. Bedenken und Unterricht von den Klöstern und geistlichen Gelübden. 1522.

⁶⁾ o. l. v. a. IV p. 417. Disputatio de potestate concilii. 1587.

⁷⁾ 12², S. 106, 107. K. P. 4 nach Ostern Johs. 16 vs. 5—15.

⁸⁾ o. l. v. a. IV p. 381. disputationes de justificatione. 1535.

⁹⁾ 28 S. 33. Vom Missbrauch der Messe 1522.

van de Wederdoopers te beweren, dat de Evangelist Marcus onjuiste dingen aangaande den Doop zou hebben geleerd¹⁾. De Schrift spreekt ook zichzelf niet tegen, al moge het in het hoofd van den tegenstander niet met elkander overeenkomen²⁾. Zij is niet dubbelzinnig, zooals de geboden der kerk³⁾. Zij is niet duister, zoodat ze eerst door de geschriften der kerkvaders zou moeten worden opgehelderd; immers, de kerkvaders bekennen hunne eigene duisternis, en schrijven aan de Schrift het licht toe⁴⁾. Tegenover het scepticisme van Erasmus zegt Luther, dat hij de Schrift voortdurend, overal en in alle dingen toestemt⁵⁾. Zij is het hoogste getuigenis aangaande Jezus Christus⁶⁾.

Zowel in de eerste als in de latere jaren van dit tijdvak is de Schrift dan ook voor Luther de toetssteen bij uitnemendheid, waarnaar hij zichzelf en de Roomsche tegenstanders wil beoordeeld zien. Zoo wil hij te Worms dat zijne boeken aan de Schrift getoetst worden, en is bereid in alles te wijken, alleen dat hij niet tegen de Schrift wil handelen⁷⁾. Zullen wij de dingen beproeven, welken anderen toetssteen hebben we dan buiten de Schrift?⁸⁾. Men hoore

¹⁾ 53, S. 263. L. an Kurfürst Friedrich und Herzog Johann zu Sachsen. 1524.

²⁾ 18², S. 239. Predigt Eph. 6 vs. 10—17. 1532.

³⁾ de Wette V S. 333. An Melanchthon 16 März 1541.

⁴⁾ 27, S. 245. Auf das überchristliche Buch Bock Emsers, 1521. z. o. o. l. v. a. VII p. 124, sqq., 177. de servo arbitrio 1525.

⁵⁾ l. l. p. 122.

⁶⁾ 17², S. 361 ff. Predigt Luc. 24 vs. 13—35. 1530.

⁷⁾ In zijn schrijven aan Karel V. Friedberg 28 April 1521 B. W. III, 130, 131.

⁸⁾ 27 S. 246. zie noot 4.

naar niemand, zoo zegt Luther met Augustinus, dan naar hem die met de canonieke boeken zijne leeringen staaft ¹⁾. De Artikelen des geloofs moeten alléén door Goddelijke Schriftuur gestaafd en bewezen worden ²⁾. Ook in 1530 vóór den Rijksdag te Augsburg, waar wederom de zaak der Hervorming ter sprake komt, wil Luther alléén volgens de Schrift geoordeeld zien ³⁾. Er is geen beter manier om de artikelen des geloofs te bewijzen, dan ze op grond van de Schrift te gelooven, de oogen te sluiten en bij het eenvoudige Woord te blijven ⁴⁾. Leert iemand volgens het Boek, dan is het Gods Woord ⁵⁾. We moeten ons houden aan de Schrift, want onze rede geldt hier niets, we moeten blijven bij het woord „ik geloof” ⁶⁾. Men neme niets aan, wat niet op de Schrift gegrond is, al schijnt het nog zoo vroom en heilig te zijn ⁷⁾.

Op welken grond geloofde nu Luther hetgeen in de Schrift stond? De Hervormers wezen beslist de leer der Roomsche kerk af, volgens welke het gezag der Schrift steunt op dat der kerk, die den canon heeft vastgesteld. Daartegenover leerden de kerken der Hervorming het testimonium Spiritus Sancti; Calvijn formuleerde het aldus, dat de Geest, Die de Schrift heeft geschreven, ook aan het hart hare waarheid betuigt ⁸⁾. Ook bij Luther vinden we reeds uitingen van

1) B. W. IV S. 31 An Wolfgang von Stein 1522.

2) 28, S. 31. Vom Missbrauch der Messe 1522.

3) 54, S. 371. An den Kurfürsten Johannes 9 Juli 1530.

4) 19², S. 375, 376. Predigt am Ostermontag. 1537.

5) 20², S. 166. Predigt Röm. 8 vs. 12—17. 1544.

6) 17², S. 177, Predigt 1 Mose 22 vs. 18.

7) 48, S. 68, 69. Auslegung des 6, 7, 8. Kap. Johannis 1530—1532.

8) Institutio religionis Christianae lib. 1 cap. 7.

dien aard. Benevens de prediking van de verlossing schrijft de Heilige Geest het ook van binnen in het hart; want wie het hoort, krijgt van binnen een vlam, zoodat het hart zegt: Dat is zeker waar, al moest ik er honderd dooden voor sterven! Op de vraag vanwaar hij het weet, antwoordt de Christen: Omdat ik het in het Woord en de Sacramenten aldus hoor, en de Heilige Geest het mij evenzoo in het hart zegt ¹⁾. Op te merken is echter hier, dat er niet zoozeer van de Schrift, als wel van de prediking en Gods Woord, ook in de Sacramenten, sprake is, — hoewel daardoor niet uitgesloten is dat Luther aangaande de Schrift dezelfde beschouwing zal hebben. Elders ziet Luther niet zoozeer op het getuigenis van den Geest naast het Woord, als wel op het Woord op zichzelf, hetwelk het hart zoo gevangen neemt, dat het niet anders kan dan gelooven, al zou de geheele wereld, ja God zelf, daartegen spreken ²⁾. De vraag is hier, of dit getuigenis des Geestes moet gedacht worden als iets dat naast het Woord staat, of als iets dat door het Woord zelf komt. Dit zal later ter sprake moeten komen, waar de verhouding tusschen Geest en Woord behandeld wordt. Op te merken is hier echter nog, dat zoowel Luther als Calvijn vooral het oog hebben op het getuigenis des Geestes bij den geloovige en er niet nader op ingaan, of en in hoeverre de Schrift zich ook aan den onwedergeborene als waarheid betuigt.

1) 23, S., 249—251. Auslegung des Christlichen Glaubens gehalten zu Schmalkalden. 1537. z. o. 28 S. 340. Von Menschenlehre zu meiden.

2) 10², S. 163. K. P. am II Christtage Luc. 2 vs. 15—20.

Voor ons is hier nog de vraag van belang, of de uitdrukking „Gods Woord” voor de Schrift in 't algemeen ook in dit tijdvak wordt gebruikt. Aanvankelijk bezigde Luther ze haast nooit in dien zin; het meest, zooals boven is aangetoond, in het jaar 1520. Ook na dit jaar wordt de Schrift dikwijls Gods Woord genoemd, of wat nog sterker spreekt, van de Schrift eenvoudig verondersteld dat ze Gods Woord is; immers is juist dat een bewijs, dat zoodanig gevoelen bij hem als 't ware in zijn vleesch en bloed is overgegaan. In 1521 en nog eens in 1525 past Luther Ps. 119 vs. 103 „Uw Woord is eene lamp voor mijn voet,” toe op de Schrift; in 1525 uitdrukkelijk op de geheele Schrift¹⁾. Evenals Stefanus de Joden met de Schrift overwon, zoo moeten ook wij de tegenstanders met Gods Woord terneêrwerpen²⁾. Luther wil dat de geheele Schrift, 's morgens het Oude en 's avonds het Nieuwe Testament, boek voor boek in de kerk gelezen en uitgelegd wordt; denn es ist alles zu thun um Gottes Wort, dass dasselbe in Schwang gehe³⁾ Op het Breve van Paus Adriaan tegen hem antwoordt Luther: Ein Pabst sollte Schrift führen und tapper daher sagen: Siehe da, hie stehet Gottes Wort, und also hat Luther wider Gottes Wort geredet⁴⁾. Ook elders komt dat nog voor in de eerste jaren

1) 27 S. 245. 246. Auf des überchristliche Buch Bock Emsers. 1521. o. l. v. a. VII p. 178, 180, de servo arbitrio 1525.

2) 15², S. 170. K. P. Predigt am Tage Stephani 1523.

3) 22, S. 155. Von der Ordnung des Gottesdientes in der Gemeinde 1523.

4) 64, S. 419. Pabst Adrians Breve, von Luther ins Deutsche übersetzt, mit Glossen und einer Aufschrift. 1523.

van dit tijdvak¹⁾; ten onrechte zegt dus J. H. Maronier, dat in die jaren voor Luther de Schrift niet Gods Woord is, maar slechts Gods Woord bevat²⁾.

Evenzoo houdt Luther in later tijd de Schrift voor Gods Woord. Meer dan eens vermaant hij evenals in 1523 zijne gemeenteleden, de Schriften ijverig te lezen en te hooren, opdat ze Gods Woord leeren, en door dat Woord toegerust en versterkt worden en leeren te gelooven aan het bloote Woord Gods. Overal wordt hier bij Gods Woord aan de Schrift in haar geheel gedacht³⁾. Christus vermaant de apostelen, zoo zegt Luther, „te bewaren hetgeen ze van God door de Schrift hebben ontvangen,” en voegt hieraan toe: „Christus wollte uns gerne das Wort einbläuen”⁴⁾. Ook de duivel neemt het zwaard van Christus en de Zijnen, de Schrift, in de hand, beroept zich daarop en zegt: Hier hebt gij Gods Woord⁵⁾. De Schrift getuigt van Christus, al noemen de dweepers haar eene doode letter. Daarom bekommeren wij ons niet om die „Rotten”, en onze Heere vraagt ook niet naar hen, omdat ze Zijn Woord zoozeer verachten⁶⁾. Aangaande de studie der Schrift is geschreven: Het Woord

1) b.v. 22, S. 229 (tweemaal) Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes 1526. 28 S. 31. Vom Missbrauch der Messe 1522. S. 342 von Menschenlehre zu meiden 1522.

2) a. w. bladz. 13, 20.

3) 33, S. 21. Vorrede in die Predigten über das erste Buch Mose. 1527. 17², S. 369. Predigt Luc. 24 vs. 13—35. 1530. S. 378. Predigt am Ostermontag Nachmittage. 1537.

4) a. a. o. S. 375, 376.

5) 19², S. 268, 272, 274. Predigt Matth. 4 vs. 1—11 1537.

6) 17², S. 361 Predigt Luc. 24 vs. 13—35.

van Christus wone rijkelijk in u¹⁾ Als wij maar gelooven konden, dat God tot ons spreekt, en dat het Gods Woord is wat wij in den Bijbel lezen of hooren!²⁾ Nog in zijne laatste preek noemt Luther de Schrift Gods Woord³⁾. Hoewel Luther dikwijls, zooals hier boven is aangetoond, onder Gods Woord niet de geheele Schrift, maar alléén het Evangelie verstond, blijft hij dus die uitdrukking ook bezigen voor de Schrift in haar geheel. Reeds bij de behandeling van het voorgaande tijdvak is er op gewezen, hoe Luther de Schrift meer Gods Woord begon te noemen, naarmate hij zich losmaakte van de allegorische methode en het gezag der Kerk bij de uitlegging⁴⁾. De gelijkstelling van Schrift en Gods Woord behelst m. i. iets meer dan de leer van de Goddelijke ingeving der Schrift, zooals ze ook door de Roomsche kerk gehuldigd werd; onwillekeurig denkt men bij Gods Woord niet zoozeer aan een heilig boek, als wel aan iets wat God onmiddellijk tot den mensch zegt; en in dien zin kan de Schrift in de Roomsche kerk juist niet Gods Woord zijn. Het is dan ook m. i. zeer de vraag, of de Roomsche schrijvers de uitdrukking „Gods Woord” dikwijls voor de Schrift bezigen; de beantwoording dier vraag zou een afzonderlijk, veelomvattend onderzoek vereischen. Voor ons is het juist belangrijk dat Luther, toen hij het meest onder den invloed dier schrijvers stond, zich het minst zóó uitdrukte. Wij kunnen dan ook A. Harnack en Loofs niet toe-

¹⁾ de Wette V. S. 594. Fakultätszeugniss für Fr. Bachofer.

²⁾ 52, S. 332, 333. Auslegung vieler schöner Sprüche der Heiligen Schrift, welche Luther etlichen in ihre Bibeln geschrieben.

³⁾ 20².2, S. 566. 1546.

⁴⁾ 2, blz. 100.

stemmen, dat de gelijkstelling van de Schrift en Gods Woord „altkatholisch” zou zijn¹⁾; integendeel is er zeer veel reden om te veronderstellen, dat wij het juist aan den invloed der Hervormers, Luther niet uitgezonderd, hebben te danken, dat die gelijkstelling in het spraakgebruik der gemeente is opgenomen.

Waar Luther de Schrift Gods Woord noemt, geschiedt dit dan ook niet alleen omdat hij ze beschouwt als eene onfeilbare kenbron der waarheid, waarop hij zich kon beroepen tegenover zijne tegenstanders in den strijd over de eene of andere leerstelling of inrichting, maar veelal omdat hij in haar een steun en houvast ziet voor het persoonlijk geloof. Daarom dringt hij, gelijk we boven zagen, op verschillende plaatsen zoo aan op het lezen en behandelen der Schrift, opdat we door Gods Woord versterkt worden in het geloof, en voegt hij er op een dier plaatsen nog aan toe, dat God ons, die eigenlijk genoeg zouden hebben aan eene enkele uitspraak uit Gods Woord, met texten als het ware heeft overstelpt, opdat we vooral niet zouden wankelen²⁾. Daarom zegt hij ook, dat als we maar geloofden dat het Gods Woord is wat we in de Schrift lezen, wij het niet zonder vrucht zouden hooren.³⁾ Gelijk hij in 't algemeen wars was van verstandelijke bespiegelingen, die buiten het leven omgaan, zoo was ook zijne opvatting van de ingeving der Schrift niet intellectualistisch maar eene zaak des harten;

¹⁾ z. A. Harnack. Lehrbuch der Dogmengeschichte III S 744 en F. Loofs a. w. S. 345.

²⁾ z. vooral 33 S. 21, en verder 22 S. 155, 156. 17², S. 369, 378. de Wette V. S. 594.

³⁾ 52, S. 332, 333.

zoek bij hem geene afgetrokken redeneeringen over de ingeving; hij wilde de Schrift niet anders beschouwen dan als een getuigenis Gods aangaande den Christus, en predikte haar zóó dat hij zocht aan te toonen hoe alles op den Christus ziet ¹⁾. Zoo zullen we het mogen verklaren, dat hij op die plaatsen, waar hij van het getuigenis des Heiligen Geestes aangaande Gods Woord spreekt, alleen het oog heeft op den geloovige en den ongeloovige buiten beschouwing laat ²⁾. Juist het vertrouwen op Gods barmhartigheid en genade heeft een steun noodig, niet afhankelijk van bespiegeling en subjectieve ervaring, van hetgeen men op een gegeven oogenblik in zichzelf gevoelt. Dit wordt tot op zekere hoogte ook door A. Harnack erkend ³⁾ Luther, die het zeer nauw met zichzelf nam, kende zichzelf daarom als een groot zondaar en zou aan Gods barmhartigheid vertwijfeld hebben, als hij niet door Gods Geest in het Woord Gods, in de Schrift, een steun gevonden had, die buiten hem zelf stond. Zoo hangt Luthers beschouwing van de Schrift te zamen met zijn geloofsleven. Ook zijne kritische uitlatingen hebben we in verband daarmee kunnen verklaren, doordien hij niet als van God ingegeven erkende hetgeen hij meende dat buiten zijn geloof om of er tegen in ging. Die kritische uitlatingen gaan van een ander standpunt uit dan de hedendaagsche kritiek der Schrift, die zich vooral beroept op de rede en de wetenschap; ook gaat hij er niet volgens eene vaste methode bij te werk; het zijn meer oogenblikkelijke

¹⁾ 33, S 21. 17². S. 361 z. verder boven bladz. 226—227.

²⁾ z. boven blz. 231.

³⁾ Lehrbuch der Dogmengeschichte III S. 73.

uitlatingen, waar hij niet consequent op doorgaat; we vonden tal van plaatsen die er volstrekt niet mede in overeenstemming te brengen zijn. Hij zal wellicht toch onbewust gevoeld hebben, dat hij met zoodanige kritiek den grond waarop hij stond ging ondermijnen; want wanneer er in de Schrift zelve zooveel twijfelachtigs was, dan miste hij niet alleen in haar zijn machtigste wapen in den strijd tegen Rome en zijne andere tegenstanders, maar ook dien vasten grond voor zijn geloof. Het gaat niet aan op Luthers standpunt te blijven staan, want het is eene vermenging van twee beschouwingen die elkander uitsluiten. Van tweeën één, of hij moest alléén zoeken naar eene inwendige verzekerdheid, zooals de Wederdoopers en de mannen van het inwendige woord; maar daar kon hij op den duur zijn steun niet in vinden, en hij heeft het ook niet gewild, zooals hieronder zal worden aangetoond; of hij moest blijven bij de Schrift, die hij niet slechts beschouwde als een heilig boek van goddelijken oorsprong, maar ook had leeren kennen als een Woord Gods tot ons, een getuigenis Gods aangaande Jezus Christus; maar dan mocht hij ook niet meer schiften in de Schrift, want daardoor miste ze voor hem die vastheid, die noodig is tot steun voor het geloof; dan moest hij zijn geloof geheel door Haar laten bepalen en leiden.

Er bestond wel nog eene derde mogelijkheid, namelijk te steunen op het gezag der Kerk; maar deze had Luther in zijn strijd, vooral in het jaar 1520, afgesneden, en daarbij is hij ook gebleven. Tot het einde toe heeft hij het gezag der Kerk, zooals de Roomschen het leerden, ontkent. De

Kerk, zoo zegt hij, kan dwalen en zondigen, want ook de uitverkorenen Gods kunnen dwalen ¹⁾. De geloovigen mogen zich niet door paus of concilie laten binden, maar hebben zelf te beproeven ²⁾. Ze hebben zich te houden aan de woorden van Christus, en Hem te gelooven, meer dan alle pausen en concilies, al waren er zooveel als sterren aan den hemel en zand aan den oever der zee ³⁾. Er is geen gezag na Christus, dat met dat der Apostelen gelijkgesteld mag worden. Hetgeen de Apostelen gedaan hebben is daarom nog niet aan hunne opvolgers geoorloofd ⁴⁾. De belofte „de Geest zal u in alle waarheid leiden”, geldt alléén voor de Apostelen, niet ook voor hunne opvolgers ⁵⁾. De Kerk wordt beheerscht door Gods Woord ⁶⁾. Dat Woord, door God geopenbaard en in den Geest geloofd ten eeuwigén leven, is de eenige wet der Kerk. Men mag geen cultus in de Kerk invoeren buiten Gods Woord om ⁷⁾. Al wat in de Kerk geleerd wordt buiten Gods Woord om is leugen, en wanneer het als een geloofsartikel wordt vastgesteld, ketterij ⁸⁾. De Christelijke Kerk heeft geene macht eenig artikel des geloofs in te stellen,

¹⁾ 28 S. 100. Vom Missbrach der Messe. 1522.

²⁾ 16² S. 367 ff. Matth. 8 vs. 15—23. 1522. 19² S. 316, 317. 1 Joh. 4 vs. 1 ff. 1537.

³⁾ 27 S. 334, 335. Von der Beichte ob die der Pabst Macht habe zu gebieten. 1521. 55 S. 6. An Joachim, Fürst von Anhalt. 1533.

⁴⁾ o. l. v. a. V, p. 417. Disputatio de potestate concilii. 1536.

⁵⁾ 12² S. 106, 107. K. P. 4 nach Ostern. Johs. 16 vs. 5—15.

⁶⁾ B. W. IV S. 9, an Spalatin 4 Oct. 1522.

⁷⁾ B. W. VIII S. 167, 170, 219. An Melancthon 21 Juli, 4 Aug., 26 Aug. 1530.

⁸⁾ o. l. v. a. IV p. 486. theses contra XXXII articulos Lovianorum. 1545.

heeft het ook nooit gedaan, zal het ook nooit doen. Ook heeft ze geene macht eenig gebod van goede werken in te zetten, heeft het ook nooit gedaan, zal het ook nooit doen. Alle artikelen des geloofs en geboden aangaande goede werken zijn genoegzaam in de Schrift gegeven, zoodat men er geene meer mag opstellen. Ook heeft de Kerk geene macht om artikelen des geloofs, goede werken, Evangelie of Schrift te bevestigen als een rechter die er boven staat, maar slechts als een onderdaan, die het wapen van zijnen heer vertoont ¹⁾. Niet daarom is iets Gods Woord omdat de Kerk het zegt; de Kerk maakt niet het Woord, maar ze wordt door het Woord wat ze is ²⁾. De Schrift is de eenige kracht der Kerk ³⁾.

De Kerk is dan ook voor Luther, evenals reeds aan het einde der vorige periode, niet meer een instituut van priesters en geestelijken, maar de gemeente der geloovigen ⁴⁾. Haar kenmerk is, dat zij het Woord heeft en daaraan gelooft. Wel zijn er nog andere kenmerken, maar dat is het voornaamste, het eenig voldoende ⁵⁾. Zelfs al is er eene dwaling des geloofs in haar, zoo blijft toch eene Kerk de ware Kerk, zolang zij het Woord en den Doop heeft ⁶⁾.

¹⁾ 31 S. 122. Etlich Artikelstück, so M. Luther erhalten will wider die ganze Satanschule. 1530.

²⁾ 28 S. 41, 42. Vom Missbrauch der Messe. 1522.

³⁾ o. l. v. a. V. p. 383. Responsio ad librum Ambrosii Catharinii. 1522.

⁴⁾ l. l. p. 300. 24 S. 227, Schwabacher Artikel. 1529.

⁵⁾ o. l. v. a. V p. 311. 25 S. 419 ff. von den Conciliis und Kirchen. 1539.

⁶⁾ Gal. III, p. 152 ad c. I vs. 2b; wijziging door Luther in 1523 in de uitlegging van 1519 aangebracht.

Waar het Woord is, daar is de kerk, ook al is het slechts onder een lindeboom ¹⁾. Overal waar menschen zijn die het Woord hebben en gelooven, ook al zijn er slechts twee of drie bijeen, daar is de waarachtige apostolische gemeente ²⁾. De voornaamste taak der kerk is dan ook, het Evangelie te verkondigen ³⁾; geestelijken, die dat niet doen, moet men niet meer als geestelijken beschouwen ⁴⁾.

Wilde dan Luther geen gezag der Kerk meer erkennen? Wilde hij alle kerkelijke orde doen verdwijnen? Daarvan beschuldigden hem zijne tegenstanders, maar hij antwoordde: Dat is de vraag niet, of men aan de Kerk moet gehoorzamen, maar dit is de vraag of de Kerk bestaat uit de bisschoppen en vaders der tegenstanders; slechts die Kerk is de ware, die het Woord heeft en leert, en er niets bij doet ⁵⁾. Naar het Woord moet men zich voegen, want er moet regel en orde zijn; het gaat niet aan, dat men maar spreekt en handelt naar eigen goeddunken, en daarna beweert, dat de Kerk uit den Heiligen Geest het heeft gesproken en gedaan. Als de Kerk zich aan Gods Woord bindt, dan is men ook schuldig haar te gehoorzamen, dan spreekt God Zelf door haar ⁶⁾. Indien de paus een concilie

¹⁾ 35, S. 129. Auslegung über etliche Kapittel des I Buch Mose. Cap. 7 vs. 1. 1524—1526.

²⁾ 20². 2 S. 251. Predigt Johs. 14 vs. 23—31. 1539. z. o. Gal. II p. 256 c. 4 vs. 26. 1535.

³⁾ l. l. p. 257.

⁴⁾ o. l. v. a. V p. 339. Responsio ad librum Ambrosii Catharini 1521. 16², S. 335. Predigt Johs. 10 vs. 12—16. 1522.

⁵⁾ B. W. IV, S. 81, 82. An Wolfgang Stein 1522.

⁶⁾ 15², S. 316. K. P. dritte Predigt am Pffingsttag Johs 14 vs. 24—30.

wilde samenroepen, dat zich aan Gods Woord wilde binden, dan zou Luther daar zeker verschijnen, en er aan gehoorzamen ¹⁾. Daarom houdt Luther ook den ban die door de Kerk rechtmatig is uitgesproken voor Gods Woord, en berispt hij hen zeer die dien ban verachten en de dienaren des Woords uitschelden ²⁾. Hoezeer Luther op kerkelijke orde stond, bewijst ook zijn tegenzin tegen het vieren van het H. Avondmaal in particuliere woningen, dien hij verschillende keeren uitspreekt ³⁾. Eéne plaats treffen wij echter aan, waar hij het bedienen van het Avondmaal aan zieken in hun huis wil toelaten, omdat daarbij het ambt onaangetast blijft; dan staat het voor hem gelijk met het geval, dat men het Sacrament van het altaar zou nemen en aan iemand geven die in een hoek van het kerkgebouw of achter de deur gezeten is ⁴⁾. Daar Luther de Kerk opvat als gebonden aan Gods Woord, kan hij zelfs aan de Kerk in haar geheel, de ecclesia universalis, toekennen hetgeen hij anders alleen aan de Schrift toeschrijft, nl. de onfeilbaarheid, en wel juist op eene plaats waar hij anders op het bijzonder gezag der Schrift sterken nadruk legt ⁵⁾.

Hier moet ook nog het eigenaardige feit behandeld worden, dat Luther naast de Schrift, soms zou men haast zeg-

¹⁾ 55 S. 14. Vier bedenken. 1533.

²⁾ De Wette V S. 399. An Wenc. Link 1541.

³⁾ 55 S. 124. an Lorenz Castner 1526. S. 160. An Wolfgang Bauer. B. W. VIII S. 172. Antwort Luthers auf die ihm vorgelegten fünf Fragen betr. des Abendmahls. 1530.

⁴⁾ B. W. VIII S. 148. Bedenken Luthers über die Winkelmesse. 1530.

⁵⁾ o. l. v. a. V p. 382. Quinque disputationes de iustificatione. 1535.

gen boven de Schrift, als Gods Woord noemt de Twaalf Artikelen ¹⁾. Denkt hij hier ook aan kerkelijk gezag? De Twaalf Artikelen worden hier te zamen genoemd met de Tien Geboden en het Gebed des Heeren; deze drie stukken maakten reeds vóór de Hervorming de hoofdzaak uit van elken Catechismus. Meer dan één Catechismus uit den tijd des Hervorming, zoo ook die van Luther, was daarnaar ingedeeld. Het was voor Luther dat geweest wat hij van zijne prille jeugd af van Gods Woord had gehoord, en velen in de dagen der Hervorming, die niet lezen of schrijven konden, kenden weinig meer dan dat. Hiermede is de nadruk verklaard dien Luther op die drie stukken legt, als op het meest eenvoudige, voor allen toegankelijke van Gods Woord. Maar waarom worden ook de Twaalf Artikelen, die toch niet in de Schrift staan, Gods Woord genoemd? Het is mogelijk dat daarbij zijn gevoelens aangaande de onfeilbaarheid der ecclesia universalis eene rol gespeeld heeft. In 1538 vat hij de Twaalf Artikelen op als belijdenis der Christelijke Kerk, en drukt ze af opdat men zie dat hij het met die Kerk ééns is. Hij noemt het Symbolum Apostolicum „das allerfeinist, das kurz und richtig die Artikel des Glaubens fasst.” Maar op die plaats denkt hij blijkbaar ook aan het gezag der Apostelen, wanneer hij het noemt „das gemein Bekenntnis der Apostel, darin der Grund gelegt ist des Christlichen Glaubens ²⁾. Ook elders veronderstelt hij, dat

¹⁾ 17^e S. 369 Predigt Luc. 24 vs. 13—35. 1530. 19^e S. 378 Predigt am Ostermontag Nachmittag 1537. 20^e.2 S. 166, 167. Predigt Röm. 8 vs. 12—17. 1544.

²⁾ 23 S. 252. Die drei Symbole, oder Bekenntnis des Glaubens Christi, in der Kirche einträchtiglich gebraucht.

het door de Apostelen zelf is opgesteld, of dat het althans uit hunne beste geschriften is genomen ¹⁾. In elk geval is dus het gezag der Twaalf Artikelen niet zonder verband met het gezag der Apostelen en der Schrift; en ook al zou hij meer aan kerkelijk gezag denken, zoo berust dit toch, zooals boven is aangetoond, op Gods Woord.

Eenigszins anders is het, wanneer Luther spreekt over „onze artikelen des geloofs”, waarmede hij niet alleen de Twaalf Artikelen, maar in 't algemeen de leer der Lutherschen bedoelde, en die hij plaatst tegenover die van Zwingli en de zijnen ²⁾. Wanneer dezen zich ook op de Schrift beroepen, geeft Luther den raad om eenvoudig te zeggen: „Hier hast du das dürre wort und meinen Glauben”, en niet eens te willen hooren naar de texten, die de tegenpartij in het midden brengt; want de Schrift zal toch niet zichzelf of eenig ander artikel des geloofs tegenspreken. Maar als reden geeft Luther niet op, dat die leer door de Luthersche Kerk is aangenomen; hij zegt kort te voren, dat zijne artikelen genoegzaam in de Schrift bevestigd zijn. Het was hem nu onmogelijk zich voor te stellen, dat iemand op grond van de Schrift tot eene andere overtuiging zou kunnen komen. Wanneer iemand toch anders leerde, hield hij dat voor eene gevaarlijke verdraaiing der Schrift en hij zal gemeend hebben, dat hij het eenvoudige volk, voor hetwelk hij predikte, moest waarschuwen om zich in het

¹⁾ 9^e S. 29. Ander Predigt von der h. Dreifaltigkeit K. P.

²⁾ 18^e S. 236, 239. Predigt Epheser 6 vs. 10—17. 1532. z. o. 2^e S. 472, 473, (5^e S. 386, 387). H. P. Predigt 8 n. Tr. Mt. 7 vs. 15—23.

geheel niet op een dispuut met zoo iemand in te laten. Nu is het waar, dat Luther hier van zijne reformatorische beginselen afgaat; maar het gezag, dat hij hier aan zijne toehoorders oplegt, zelfs tegenover iemand die zich op de Schrift beroept, is niet het gezag der Kerk; het is in den grond der zaak dat van zijne persoonlijke overtuiging; daarvan is hij zich echter niet bewust. Desgevraagd zou hij het ten sterkste ontkend hebben, en gezegd hebben dat men het niet moest gelooven omdat hij het zeide, maar omdat het zoo in de Schrift slaat. Dat hij zichzelf ook hier op de Schrift beroept, strekt ten bewijze, dat hij in beginsel toch het gezag dier Schrift, en geen ander wilde vasthouden. Uit dit alles blijkt echter, dat Luther aan de Kerk geen gezag toekent naast of boven het Woerd, maar haar gezag van het Woord afleidt: niet de Kerk maakt Gods Woord: wat zij spreekt is daarom Gods Woord nog niet, hoewel het Gods Woord kan genoemd worden, als zij zich aan de Schrift gebonden acht. De Kerk is er om het Woord. Hare taak is, het Woord te prediken.

Hiermede komen wij wederom tot het gepredikte Woord, en hebben te vragen, in hoeverre hetzelfde volgens Luther als Gods Woord beschouwd mag worden. Van den dienst des Woords en zijne voortreffelijkheid wordt meer dan eens gesproken ¹⁾. Doordat Mozes den Dienst des Woords had en Gods Woord aan Pharao predikte, was hij tot een God over

¹⁾ o. l. v. a. IV p. 395. 470. (Disputationes). B. W. V S. 45. An Spalatin. 1524.

Pharao gesteld ¹⁾. Het woord van een „rechtschaffener Prediger und Pfarrherr“ is het Woord van Christus; de vergeving der zonden die hij verkondigt, is de vergeving van Jezus Christus ²⁾. Men heeft te hooren naar hetgeen de prediker uit Gods Woord verkondigt, want Christus zelf is het Die door hem spreekt ³⁾.

Is nu het Woord gebonden aan het geestelijk ambt? Reeds vroeger had Luther zulks ontkend. Ook thans leert hij, dat elk Christen geroepen is het Woord te verkondigen; en waar hij ergens alleen als Christen staat, heeft hij niet eerst te wachten op eene bijzondere roeping van anderen; want nood breekt wet en de christelijke liefde is schuldig om te helpen, waar er anders niemand is die helpen wil of kan ⁴⁾. Maar daar er orde moet wezen, en niet allen tegelijk kunnen spreken, is het ambt aan bepaalde personen opgedragen ⁵⁾. Waar nu een bepaald predikant is, mag geen „Winkelprediger“ komen. Een ieder die als prediker optreedt, moet zijne roeping kunnen aantoonen, of hij langs ordelijken weg door menschen, of wel onmiddellijk door God geroepen is, hetgeen hij door wonderen zou moeten bewijzen. Voor de bewering, dat een ieder mag spreken in de gemeente, laat Luther niet toe, dat men zich beroepe op 1 Cor. 14 vs. 30—32, want daar is er sprake van geördende pro-

¹⁾ 35 S. 134. Auslegung etlicher Capitel des II Buch Mose. c. 7 vs. 1. 1524—1526.

²⁾ 5² S. 73. H. P. Quasimodogeniti Johs. 21 vs. 19—31. 1534.

³⁾ 56 S. 46. An eine Ungenannte.

⁴⁾ 22 S. 146, 147. Dass eine christliche Gemeinde Recht und Macht habe, alle Lehre zu urteilen. 1523.

⁵⁾ 28 S. 47. Vom Missbrauch der Messe. 1522.

feten ¹⁾. Maar al eischt Luther, dat de openbare prediking in de gemeente ter wille van de orde aan een bepaald ambt gebonden worde, daarmede is het gepredikte Woord niet tot dat ambt beperkt. Wel wordt de predikant in de eerste plaats genoemd, maar daarnaast wijst hij op hetgeen vader of moeder of een christelijke buurman ons van Godswege zegt en in het algemeen op het onderling overdenken des Woords ²⁾. Ook wanneer goede lieden iemand troosten, is dat Gods Woord ³⁾. Luther heeft eens een particulieren brief tot vermaning en troost aan Spalatinus geschreven, waarin hij uitdrukkelijk zegt: Christus spreekt door mij ⁴⁾. Gods Woord laat niet binden. Wordt het op den predikstoel verboden, dan moet men het in de paleizen hooren; als arme predikers het niet verkondigen, dan spreekt God door rijke vorsten; wanneer alles zwijgt, dan moeten de steenen spreken ⁵⁾.

Dit gepredikte woord van het Evangelie waardeert Luther zeer hoog. Wat voor de Joden het lezen der Wet van Mozes was, dat is voor ons de prediking van het Evangelie ⁶⁾; maar deze is veel meer waard dan de Wet van Mozes ⁷⁾. Daarop komt het in de Kerk aan, dat het Evan-

¹⁾ 31 S. 214 ff. Von der Winkelpredigern. 1531.

²⁾ 6² S. 110. H. P. 19 n. Trin. Mt. 9 vs. 1—8. 20². 1 S. 415. Eine andere Predigt von Essen des Osterlamms. 18² S. 268. Predigt Eph. 6 vs. 10—17. 1532.

³⁾ 55 S. 64. An einen Ungenannten. 1534.

⁴⁾ De Wette V S. 680. 1544.

⁵⁾ 54 S. 170. An den Kurfürsten Johannes. 1530.

⁶⁾ 5² S. 271. H. P. 1 n. Tr. Luc. 16 vs. 1—9. 1535.

⁷⁾ 19² S. 197 ff. Predigten über 2 Cor. 3 vs. 4—11. 1535. 40 S. 87 ff. Der CX Psalm gepredigt und ausgelegt. 1539.

gelie verkondigd worde; want al heeft de Roomsche Kerk nog den text der Evangelieën, wat baat het haar als er niet uit wordt gepredikt ¹⁾? Tot hen die niet ter kerke komen, omdat zij thuis wel het Woord kunnen lezen, zegt Luther, dat het Woord bij het lezen toch niet zoo vruchtbaar is als wanneer men het in de Kerk hoort ²⁾. Eigenlijk was het, zooals boven is aangetoond, de bedoeling, dat het Evangelie vooral mondelijk gepredikt zou worden, en dat in de Nieuwe Bedeeling in 't openbaar zou worden verkondigd, hetgeen in de Schrift van het Oude Testament verborgen was. Vanwege de ketterijen hebben echter de Apostelen hunne leer weder in boeken moeten schrijven; maar dat was volgens Luther „ein grosser Abbruch des Geistes” ³⁾. Daarbij moet men echter opmerken, dat toentertijd inderdaad voor hen die niet konden lezen hetgeen in de Schrift was opgeteekend verborgen bleef, en dat de mondelijke prediking de eenige weg was om het Evangelie onder het volk te brengen. Ook had Luther in 't algemeen eene zekere voorliefde voor het gesproken woord boven het geschrevene, zoo b.v. wanneer hij er op wijst, dat talen veel beter door mondeling spreken geleerd worden dan uit boeken ⁴⁾.

Maar had nu voor Luther het gepredikte Woord ook meer gezag dan voor het geschreven Woord? Gelijk ons boven bleek, stelt hij de gave des Geestes in den tegenwoordigen tijd niet gelijk met die welke de Apostelen hadden

¹⁾ o. l. v. a. V p. 311. Responsio ad libr. Ambr. Cath. 1521.

²⁾ 5² S. 411. H. P. 8 n. Trin. Mt. 8 vs. 15—32.

³⁾ Zie blz. 226. 10² S. 34, 35, 386. 12² S. 171.

⁴⁾ 37 S. 67. Van den letzten Worten Davids 2 Sam. 23 vs. 1—7. 1543.

en waardoor ze de Schriften te boek stelden ¹⁾. De geschriften der Apostelen zijn volgens hem meer waard ter overtuiging dan de mondelijke prediking; wie deze niet gelooft, moest toch Jezus, de Profeten en de Apostelen gelooven ²⁾. Ook is, gelijk eveneens boven werd aangetoond, de waarde van de prediking volstrekt onafhankelijk van den persoon die predikt, het is onverschillig of het uitgesproken wordt door Petrus en Paulus, of door Kajaphas, Bileam of een ezel ³⁾. Het Woord Gods dat we prediken is waar, dat mogen we veilig zeggen; maar waar er sprake is van ons gebruik, onze bediening en behandeling van het Woord, kunnen we niet zoo vast staan, omdat er dan van het onze bijkomt ⁴⁾. Niet de predikant maakt het Woord tot Gods Woord, door zijn ambt of door zijn prediken; hij brengt het alleen over (reicht alleen dar des Evangelium) ⁵⁾. Het objectieve Evangelie, het geschreven Woord is dus de grond: het is echter Gods wil, dat dit Woord niet in de Schrift verborgen blijft, maar dat het vooral door de prediking verbreid wordt en vruchten draagt. Vooral legt nu Luther nadruk op het gepredikte Woord, in tegenstelling met het inwendig Woord ⁶⁾.

In het voorgaande tijdvak zagen we reeds, hoe Luther

¹⁾ Zie blz. 228. o.l.v.a. IV p. 417. 12² S. 106, 107.

²⁾ 23 S. 160. Schöne, auserlesene Sprüche der Schrift, damit sich Luther in grossen Anfechtungen getröstet hat. 1530.

³⁾ Zie blz. 222 vv. 5² S. 273, 19² S. 331. 20^{2.2} S. 167. 26 S. 308. 53 S. 127.

⁴⁾ o.l.v.a. V p. 451. Confutatio L. Rationis Latomianae. 1521.

⁵⁾ 31 S. 360. Von der Winkelmesse und Pfaffenweihe. 1533.

⁶⁾ z.o.a. 24 S. 325, 326. Schwabacher Artikel. 1529.

zich hoe langer zoo meer van het „Inwendig Woord” losmaakte. Van belang zal zijn gevoelen dienaangaande in dezen tijd zijn, ook met het oog op zijne kritische uitlatingen aangaande sommige deelen der Schrift.

Onder hen, die in dezen invloed op hem konden uitoefenen, komt vooreerst Augustinus in aanmerking, aan wien hij vooral met het oog op de leer der genade veel te danken had; deze toch, hoewel aan het gezag der Schrift vasthoudende, was geneigd den nadruk te leggen op de inwendige openbaring en den „Logos” in tegenstelling met het uitwendig woord ¹⁾. Als kerkvader kon Augustinus thans geen gezag meer voor Luther hebben. Maar ook in 't algemeen vinden we hem in den tijd na 1520 betrekkelijk weinig aangehaald. Naar verhouding schijnt Luther zich iets meer met hem te hebben bezig gehouden in de jaren 1537—1540. In dezen zegt het weinig, als hij Augustinus aanhaalt voor eene stelling als: de Kerk wordt door het Woord geboren, gezoogd, gevoed en gesterkt ²⁾. Van meer belang is, dat hij zich met de zijnen in den strijd met de Antinomianen leerlingen van Augustinus noemt ³⁾. Vooral moet echter hier gewezen worden op eene plaats waar Luther zegt, dat wij voordat wij menschen waren, in het Woord geweest zijn en na onzen dood weder in het Woord zullen ingaan, zoodat we eeuwig in het Woord blijven. Deze uitdrukking herinnert wel aan mystiek-

¹⁾ Zie opp. 149, 150. Confessionum lib. II c. 8. III p. 326, 359. In Johannis Evangelium Tract. XX 2, XXVI, 7.

²⁾ 25² S. 420. Von den Concilliis und Kirchen. 1539.

³⁾ o.l.v.a. IV p. 439, 440. Disp. contra Antinomos. 1538.

pantheistische bespiegelingen; en die indruk wordt niet geheel weggenomen doordat Luther aan de uitdrukking „eeuwig in het Woord blijven” toevoegt: „das heisst auf gut deutsch: glauben”¹⁾. Maar verklaarbaar zijn deze woorden, wanneer we aannemen dat Luther hier Augustinus is gevolgd, die soortgelijke gedachten heeft²⁾. Ondertusschen staat Luther ook thans zeer vrij tegenover dien kerkvader, en noemt hem in tegenstelling met de Schrift „ein neuer Theologus”, omdat hij veel van de Sacramenten spreekt, en van het Woord lang niet zoo veel³⁾.

Met de mystiek van Pseudo-Dionysius-Areopagita had Luther reeds in het voorgaande tijdvak afgerekend. Ook de Deutsche mystieken, die vroeger zoo grooten invloed op hem uitoefenden, worden weinig genoemd. Een enkele maal vond ik een woord van Tauler met instemming aangehaald, maar niet eene bepaald mystieke gedachte³⁾.

Vooral is echter hier van belang Luthers verhouding tot de Wederdoopers. Bekend is hoe dezen reeds in 1521 te Wittenberg kwamen, Carlstad in hun vaarwater meesleepten, Melanchthon in verlegenheid brachten, en Luthers terugkeer van de Wartburg noodzakelijk maakten; hoe hun geest in Thomas Münzer voer, de boeren tot een opstand ontvlamde, maar ook door de schrikkelijke nederlaag die daarop volgde niet was uitgebluscht, hoe hij voortdurend

1) 19^e S. 334. Sermon Johs. 6 vs. 29. 1537.

2) Opp. III, 103 de Genesi ad literam imperfectus liber II ad c. 6 vs. 12: An eo ipso quod scriptum est: Fiat firmamentum, haec ipsa dictio Verbum est Patris, unigenitus filius, in quo sunt omnia, quae creantur etiam antequam creantur.

3) 47^e S. 208. Predigten Johs. 3 u. 4. 1540.

rondwaarde, en in een later tijdperk van Luthers leven het „Koninkrijk Gods” te Münster onder allerlei schriktooneelen zocht te vestigen¹⁾. Niet aanstonds was de tegenstelling tusschen uitwendige en inwendige openbaring het punt van verschil tusschen Wederdoopers en Hervormers. Hun doel, de onmiddellijke verwezenlijking van hetgeen zij meenden dat de echte, oorspronkelijke toestand was van Gods Koninkrijk, werd aanvankelijk vooral nagestreefd door de wetten en voorschriften in het Oude en Nieuwe Testament letterlijk op te volgen en de vervulling daarvan desnoods met geweld door te zetten²⁾. Hoewel ze te Wittenberg van den aanvang af als „profeten” optraden, voelden ze zich eerst later door hunne inwendige openbaring boven het Woord der Schrift verheven.

In zijn eersten brief aan Melanchthon die over de Wederdoopers handelt, wijst Luther hem op den toetssteen in 1 Johs. 1 vs. 4, en herinnert hij ook aan den raad van Gamaliël. Ook moet Melanchthon zien of ze hunne Goddelijke roeping kunnen aantonen; want zoo zegt hij, God zendt niemand, dan die door een mensch geroepen is, of hij moet door wonderteekenen zijne roeping bewijzen. Verder moet Melanchthon daarop letten, hoe het met den toestand hunner ziel gesteld is, of ze wel geestelijke benauwdheden, barensweeën, dood en hel hebben ervaren. Is dat niet het geval, is alles bij hen rustig en effen, dan

1) Men zie voor de psychologische verklaring dezer beweging vooral Dr. G. Tjalma. Marnix van St. Aldegonde, Historisch-Dogmatische Studie. Amsterdam 1896. blz. 177 vv.

2) Zie boven blz. 175, 176.

moet Melanchthon ze niet erkennen, al zouden ze ook beweren tot in den derden hemel opgetrokken te zijn geweest. Daarna behandelt Luther de vragen aangaande den kinderdoop; daarbij haalt hij wel bewijzen uit de Schrift aan ¹⁾. Ook in de acht preeken die Luther tegen hen hield, toen hij van de Wartburg teruggekeerd was, verzet hij zich slechts tegen de gewelddadige wijze waarop zij de Hervorming willen doorzetten, tegen het beeldenstormen en de onmiddellijke algeheele afschaffing der mis. De vragen aangaande de inwendige openbaring kwamen nog niet ter sprake ²⁾. Bij een gesprek dat Luther in 1522 met hen had, eischte hij echter, dat ze hunne leer die buiten de Schrift omging en tegen de Schrift indruischte, met wonderteekenen zouden bewijzen, hetgeen zij niet wilden ³⁾. In hetzelfde jaar spreekt hij duidelijk zijn gevoelen uit, dat de Wederdoopers zonder de Schrift, door hun eigen geest leeren, en waarschuwt hij daarom ten sterkste voor hen ⁴⁾. Maar daaruit volgt toch niet dat de Wederdoopers toen reeds met bewustheid hun „eigen geest” boven de Schrift plaats-ten. Dit blijkt ook uit een brief van Thomas Münzer aan Luther uit het jaar 1523. Daarin wordt wel gezegd, dat alléén de geestelijke mensch, die geestelijke nooden heeft doorstaan en wiens wil overeenkomstig dien des Gekruisigden is, het vermogen heeft om te onderscheiden tusschen goed en kwaad. Maar tegenover Luther handhaaft hij toch

¹⁾ B. W. III, S. 272, 273. 13 Jan. 1522.

²⁾ 26 S. 202—285. Acht Sermone wider Dr. Carlstad. 1522.

³⁾ B. W. III S. 328. An Spalatin. 12 April 1522.

⁴⁾ B. W. IV S. 50. An Chr. Hoffmann. 1522.

ten sterkste dat hij niets kan aannemen dan hetgeen de getuigenissen der Schrift inhouden; ook waar Luther hem zijn misnoegen te kennen geeft over het bezigen van uitdrukkingen als „longanimitas, angustiae mentis”, die hij blijkbaar aan de mystieken ontleend had, zegt hij wel te weten dat men volgens den Apostel nieuwe namen moet vermijden; daarom zal hij niets aannemen dan hetgeen hij met een echten, duidelijken tekst kan bevestigen ¹⁾. Overigens troffen we ook bij Luther in dezen tijd de uitdrukking aan, dat de geestelijke mensch het recht heeft alle dingen te oordeelen, en wat Münzer aangaande de „geestelijke nooden” schrijft, lijkt nog op hetgeen ook Luther kort tevoren aan Melanchthon schreef. Luther heeft echter wel gevoeld dat er in weerwil van die schijnbare overeenkomst toch een diepgaand verschil was tusschen hem en Thomas Münzer, die zich nog geheel in de sfeer der Deutsche mystieken bewoog. Hij schrijft aangaande Münzer: Hij prijst mij en veracht mij toch wederom en zoekt hooger dingen; hij bedient zich van zoo vreemde en onschriftuurlijke uitdrukkingen, dat men hem voor krankzinnig zou kunnen houden ²⁾. Spoedig bleek het ook, dat Thomas Münzer geheel andere wegen ging: van de Schrift gebruikte hij oneerbiedige uitdrukking: „Bibel, Babel, Bubel” ³⁾.

In het jaar 1524 hield Luther nog een preek tegen de

¹⁾ Zie den brief van Münzer: B. W. IV S. 70 ff.

²⁾ B. W. IV S. 200, 201. An Spalatin 3 Aug. 1523. Men vergelijkte Münzers uitdrukkingen met de „Teutsche Theologie boven blz. 121 vv.

³⁾ Zie 53 S. 257.

Wederdoopers waarin hij wel spreekt over de geschillen aangaande de erfzonde, het geloof, den kinderdoop, het huwelijk en de gehoorzaamheid aan de overheid, maar niets zegt over hun gevoelen aangaande Gods Woord ¹⁾. In hetzelfde jaar schrijft hij echter aangaande hen, dat ze in hunne geheele soteriologie afwijken. Christus is hun alleen een voorbeeld; dat Christus onze rechtvaardigmaking, heiligmaking en volkomene verlossing is, daarvan hebben deze profeten nooit iets verstaan of gehoord. Zij willen den mensch weder brengen tot eigengerechtigheid en vrijen wil. Luther ziet thans hun mysticisme „Sie gaukeln daher mit lebendiger Stimme vom Himmel, Entgröbung, Bekehrung und dergleichen schwülstigen Wort. De Schrift en het gesproken Woord Gods, benevens de Sacramenten, willen ze terzijde stellen en schrijven zelfs tegen het Evangelie van Marcus, ze willen eene inwendige openbaring des Geestes, buiten Christus om ²⁾. In 1525 ziet Luther tegenover zich „Schwarmgeister, die den Heiligen Geist mit Federn und allem gefressen haben“, maar zich toch ook nog beroepen op de Schrift ³⁾. In hetzelfde jaar krijgt hij ook nog te doen met een ander soort „profeten“, die beweren dat de Heilige Geest niets anders zou zijn dan het licht der rede in den mensch ⁴⁾. Vooral in later tijd hebben de „Rotten-

¹⁾ 17² S. 93—97.

²⁾ B. W. IV S. 358 an Johs. Brismann. 53 S. 263 an Kurfürst Friedrich und Herzog Johann zu Sachsen. S. 276. An die Christen zu Strassburg. B. W. IV S. 334, 335 an Nic. Gerbel.

³⁾ 13² S. 248. K. P. 8 n. Trin. Mt. 7 vs. 15—23.

⁴⁾ B. W. V S. 147. An Spalatin. 1525.

geister“, zooals hij de Wederdoopers noemt, het hard bij hem te verantwoorden wegens hunne verachting van het uitwendig Woord en van de Schrift ¹⁾.

Wanneer Luther van deze „Rottengeister“ sprak, zal hij niet uitsluitend de mannen van de daad bedoeld hebben, maar ook hen die, hoewel één met de anderen in theologisch uitgangspunt, in hun levenswandel kalm en bezadigd waren, zooals Denck, Franck en Schwenckfeld, die door Dr. J. H. Maronier vooral worden genoemd als de mannen van het „inwendig Woord“ ²⁾. Veel gewag vinden we van hen niet gemaakt. Schwenckfeld wordt in 1526 en nog eens in 1545 gelaakt wegens zijn gevoelen omtrent het Avondmaal, hetwelk ongeveer op dat van Zwingli zal geleken hebben ³⁾; in 1543 ook wegens zijne Christologie, waarin hij gebruik maakte van begrippen als „Creatürlichkeit“, die aan de mystieken herinneren ⁴⁾. In de Tischreden zegt Luther ook van hem, dat hij het mondelijke Woord verachte ⁵⁾.

Maar deze mannen traden in een later tijdperk van Lutheas leven op; de beslissing was reeds gevallen in den tijd van 1521—1526, toen Luther vooral met de „Wederdoopers“ te doen had. Hij moest tegenover hen partij kiezen. Zij waren evenals hij tegenstanders van Rome; ook zij

¹⁾ z. o. a. 50 S. 250 ff. Auslegung des 17 Kap. Johs. 1530. 20².2 S. 474 Predigt Röm. 12 vs 3 ff. 1546.

²⁾ a. w. blz. 35 vv.

³⁾ 53 S. 383. An Caspar Schwenckfeld. 11 Aug. 1526. 32 S. 397, 411. Kurzes Bekenntnis vom H. Abenmahl.

⁴⁾ 56 S. 71, 72. An Caspar Schwenckfelds Boten.

⁵⁾ 57 S. 51.

stonden eene hervorming voor, en wel van den geheelen toestand in Kerk en maatschappij; zij wilden die hervorming aanstonds in haar geheel tot stand brengen. Hij moest beslissen, of hij met hen mede kon gaan; daarbij moest hun uitgangspunt te sprake komen; de vraag moest beantwoord worden of men zich terecht op inwendige openbaring kon beroepen tegenover de Schrift, en in verband daarmee, hetgeen voor Luther de hoofdzaak was, of zoodanige inwendige stem of geestelijke ervaring, dan wel het uitwendig Woord de grond moest zijn voor het geloof, waarin men op Gods genade vertrouwt. Ze dwongen Luther op deze punten nauwkeurig rekenschap van zijn gevoelen te geven.

Alvorens echter Luthers leer over het inwendig Woord zelf na te gaan, moeten we wederom de vraag stellen, hoe thans zijne verhouding is tot de mystiek. Aan eene zekere mystiek heeft hij tot het einde toe vastgehouden. Eene belangrijke plaats treffen we vooreerst aan in het jaar 1523. Daar drukt hij zich aldus uit: „Also siehestu, dass Gott mit diesen Worten Christum in sich zeugt, und sich in Christum, mit dem, dass sein Wohlgefallen sei in allem was Christus thut; und wiederum, mit denselben Worten, sich selbst und Christum seinen lieben Sohn ausschüttet über uns und sich in uns geusst, und uns in sich zeucht, dass er ganz und gar vermenschet wird, und wir ganz und gar vergottet werden. Wie so? Also: weil Gott spricht, es gefalle ihm wohl, das Christus ist und thut, so führen dich die Worte dahin, dass du Gottes Wohlgefallen und sein ganzes Herz in Christo siehest, in allen Worten und Werken, und wiederumb Christum siehest im Herzen und

Wohlgefallen Gottes, und sind die beiden in einander aufstiefste und hoheste, und kann der dess keins fehlen weil Gott nicht trügen kann. Weiter, weil denn Christus, das liebe angesehene Kind in solchem Wohlgefallen und im Herzen Gottes gefasset, mit alle seinem Reden und Thun dein ist, so bist eben du gewisslich in demselben Wohlgefallen, und ebenso tief im Herzen Gottes als Christus, und wiederum Gottes Wohlgefallen und Herz ebenso tief in dir als in Christo, dass nun Gott, samt seinem lieben Sohn in dir ganz und gar ist, und du ganz und gar in ihm bist, und alles mit einander ein Ding ist, Gott, Christus und du”¹⁾. Wel klinkt hier alles mystiek, maar toch wordt dit „vermenschet” zijn van God, en „vergottet” zijn van den mensch niet physisch opgevat, maar zóó verklaard, dat Christus Gode welbehagelijk is, en daardoor met Hem één is, en verder wij in Hem Gods welbehagen hebben en zóó met God één zijn. Niet alleen de vraag naar gemeenschap met God op zich zelf treedt hier op den voorgrond, maar evenzeer de vraag naar Gods welbehagen, liefde en genade. Ook gaat de zaak hier niet buiten het Woord om; maar omdat God gezegd heeft dat Hij in Christus een welbehagen heeft, leiden ons de woorden er toe, dat we Gods welbehagen in Christus zien en aldus met Hem één zijn, en dat kan ons niet ontgaan, omdat God niet kan liegen. Deze plaats is dus wel mystiek gekleurd, maar de gewone mystiek is het toch niet. — In eene preek

¹⁾ 15², S. 255 ff. K. P. Ein Sermon von den Taufe Christi, gepredigt am Tage der Erscheinung.

over de boodschap van den Engel aan Maria verkondigt Luther aan hen die verslagen zijn, omdat zij Gods Wet niet kunnen vervullen, dat zij: „Mutter Christi werden sollen, in denen Gott wohnet durch Gottmenschen (de andere uitgave derzelfde preek heeft in plaats van „durch Gottmenschen” de woorden „durch Jesum Christum, Gott und Menschen”). Wel gaat Luther hier eigenlijk nog verder dan in 1515 en bijna zoo ver als in 1516; maar toch ligt ook hier niet zoozeer de vraag naar gemeenschap met God op zichzelf ten grondslag, als wel de vraag, hoe een verslagen zondaar daartoe kan komen, dat hij Gode welbehagelijk is¹⁾. Het „wonen van Christus in den geloovige” leert Luther ook in later tijd, in aansluiting aan Johannes 15. „Mijne heiligheid,” zoo zegt hij daar, „komt niet uit mijzelf, berust ook niet op mijzelf, maar is alléén in Christus, Wien ik ben ingeworteld door het geloof, evenals het sap, dat uit den wijnstok in de ranken trekt. Also wird aus Christo und dem Christen ein Kuchen und ein Leib, dass er kann rechte Früchte bringen, nicht Adams und seine eigenen, sondern Christi”²⁾. Van buiten zijn de Christenen zwak, maar binnen in hen woont te midden van zonde en zwakheid eene kracht die door alles heenbreekt, namelijk Christus zelf³⁾. Christus is aan het kruis voor mij gestorven, Hij wordt mij in het Evangelie voorgelegd, ik eet van Hem, ik geloof in Hem; indien Hij nu in mij is en ik in

¹⁾ 17², S. 26. (15², S. 317). Predigt am Tage der Verkündigung Mariä. vgl. o. l. v. a. I. p. 77, 118, z. blz. 50, 51, 128, 129.

²⁾ 49, S. 296. Auslegung des 14 u. 15 Cap. Johannis. 1538.

³⁾ 48, S. 31. Auslegung des 6, 7, 8 Cap. Johannis. 1530—32.

Hem, hoe kan ik dan voor dood, zonde en duivel vreezen¹⁾? Wanneer gij het vleesch van Christus eet, zoo zal het niet uw vleesch versterken, het zal u niet baren zonde, een kwaad geweten en den dood: maar het zal u „durchgotten”, d. i. goddelijke kracht, deugd en werk geven, uwe zonde wegnemen, u van dood en duivel verlossen en van alle ellende bevrijden²⁾. Luther leert echter niet, dat Christus ons eigenschappen in zou storten, waardoor wij rechtvaardig en heilig zouden worden; hij wilde niet weten van eenen Christus die slechts buiten ons staat, en ons iets leert of geeft; Hij woont in ons, is zelf onze gave, onze gerechtigheid; want Hij zegt ook niet: „Ik geef u den weg, de waarheid en het leven,” maar ik ben de weg, de waarheid en het leven”³⁾. De Roomsche godgeleerden namen als grond waarop wij rechtvaardig verklaard worden (iustitia formalis) de liefde aan, die in het hart wordt uitgegoten en waardoor het geloof eerst volmaakt wordt. Luther echter leerde: die grond is Christus Zelf, Dien we door het geloof aangrijpen; want het geloof is een vast vertrouwen waardoor men Christus aangrijpt; het is eene duisternis, die niets ziet; en toch is in die duisternis Christus aanwezig op voor ons wonderlijke wijze; terwille van dien Christus, Die aldus aanwezig is, verklaart God ons rechtvaardig en geeft Hij ons het eeuwige leven⁴⁾. Luther wil niet, dat men het

¹⁾ 5², S. 278. H. P. R. 2 n. Trin. Luc. 14 vs. 16—24. 1532.

²⁾ 47, S. 390. Auslegung des 6, 7, 8. Kapitels des Ev. Johs. 1530—32.

³⁾ de Wette IV, S. 271. Naschrift van Luther bij een brief van Melancthon aan Brentius over de rechtvaardiging.

⁴⁾ Gal. I, p. 191, 192. c. 2 vs. 16. 1536.

geloof als eene eigenschap gaat beschouwen, afgezonderd van den Christus. Het is een *pertinacissimus intuitus*”, een voortdurend opzien, waarbij men op niets ziet dan op Christus, den Overwinnaar van zonde en dood, den Gever van leven en gerechtigheid. We hebben Christus niet te beschouwen als boven in den hemel wonende, maar als ons nabij, in ons zijnde en werkende, en wel niet „spiritualiter” of „speculative”, maar „vivacissime”¹⁾. Wanneer Christus zegt dat Hij in ons blijft en wij in Hem, dan is dat niet slechts zóó te verstaan, dat we gedachten over Christus hebben, b.v. Zijn lijden en sterven overdenken; een historisch geloof is niet voldoende; maar het is zóó, dat ik in Hem ben met lichaam en ziel, vroomheid, gerechtigheid, zonde en dwaasheid, en Hij wederom in mij met Zijne heiligheid, gerechtigheid, wijsheid en zaligheid. Das geht nicht zu mit speculieren oder Schemen”²⁾.

In 1524 wordt die vereeniging, die de Geest door de verkondiging van Gods liefde tot stand brengt, vooral opgevat als een eenswillend zijn met God, evenals wanneer twee goede vrienden volkomen hetzelfde willen³⁾; maar daarbij blijft Luther niet staan; het is zóó, dat Christus in mij, en waarachtig één lichaam met mij is, en dat Hij in Zijne kracht en sterkte steeds machtig is bij ons „und so nahe ist kein Freund dem andern”⁴⁾.

¹⁾ Gal. II, p. 133, 134 c. 3 (slot). 1536.

²⁾ 48, S. 27 ff. Auslegung des 6, 7, 8. Kap. des Ev. Johs, 1530—32.

³⁾ 17², S. 99, 100. Sermon Mt. 18 vs. 23—25. 1524.

⁴⁾ 48, S. 36.

Hoe wordt echter zoodanige gemeenschap teweeg gebracht, dat Christus in ons woont en wij in Hem? Door het Woord brengt de Geest in ons hart het beeld van den Christus¹⁾. Ook op verschillende van de aangehaalde plaatsen wordt gezegd, dat die vereeniging geschiedt door het Woord Gods²⁾. Het geloof dat den Christus aangrijpt is geloof in Zijn Woord³⁾. Vereeniging met God of Christus (mit Gott oder Christo ein Kuchen werden”)⁴⁾ is niet wezenlijk verschillend van de elders meer dan eens beschreven vereeniging van het hart met het Woord (mit dem Worte ein Kuchen werden”)⁵⁾. Blijft in Mijn Woord”, zoo laat Luther Christus tot den geloovige zeggen, zoo blijf Ik in u en gij in Mij, en zij zijn zoo in elkander geworteld en elkander ingelijfd, dat uw hart en Mijn Woord één ding zijn, en gij moet Mij niet verder vragen, hoe Ik in u ben en gij in Mij; dat zult gij hiernamaals zien. Thans kunt gij het niet anders begrijpen, dan dat gij Mijn Woord hebt, en door het geloof in Mijn bloed gewasschen en door Mijnen Geest gezalfd en verzegeld zijt; zoo is dan al wat gij doet welgedaan en enkel goede vrucht⁶⁾. Luther erkent dus dat dit „wonen van Christus in ons” een mysterie is, dat wij thans niet

¹⁾ 19², 187, 188. Predigt Mt. 8 vs. 1—8. 1535.

²⁾ 48, S. 36 ff. 49, S. 297.

³⁾ Gal. II, p. 133, z. o. 5², S. 278.

⁴⁾ 18², S. 312, 329. Predigt von der Liebe 1532. 49, S. 296.

⁵⁾ 15², S. 490. Predigt am Tage der Himmelfahrt Mariä. 1522. 1², S. 86, 87. H. P. vierte Predigt am Christtage. 18², S. 226, 227. Predigt Eph. 6 vs. 10—17. 20². 2 S. 43. Predigt 1 Johs. 5 vs. 4—16. 1544. z. o. o. l. v. a. IV, p. 227, 228, de libertate Christiana.

⁶⁾ 49, S. 73. Auslegung des 14 u. 15. Kap. Johs. 1538.

volkomen kunnen vatten. Maar doordien hij er telkens op wijst dat zoodanige gemeenschap niet buiten het Woord om, maar door het Woord teweeg gebracht wordt, verlaat hij toch den weg der gewone mystieken, die juist eene onmiddellijke gemeenschap beoogen. Ook daarin onderscheidt hij zich van hen, dat niet alleen de gemeenschap op zich zelf beoogd wordt, maar dat de vraag naar Gods welbehagen, naar gerechtigheid en heiligheid, daarbij op den voorgrond blijft. Waar hij over de gemeenschap met Christus in het Nachtmal spreekt, blijkt ook duidelijk dat hij vooral het oog heeft op de gemeenschap aan hetgeen Christus voor den geloovige heeft verworven, namelijk dat Hij de zonden der zijnen op zich neemt, en hun deel geeft aan Zijne gerechtigheid¹). We dienen Luthers mystiek-klinkende uitdrukkingen altijd te verstaan in verband met zijn strijd tegen de werkheiligheid en het dualisme der Roomsche beschouwing, en met het middelpunt zijner leer, de rechtvaardiging des zondaars uit genade in Christus alléén door het geloof in Zijn Woord. Dan merken we telkens hoe ver hij van de gewone mystiek is verwijderd, hoe alles uit eene andere bron voortspruit.

Dat bleek ons ook daaruit, dat hij reeds bij Thomas Münzer en andere wederdoopers hunne mystieke uitdrukkingen en hunne terzijdestelling van Woord en Sacrament sterk berispte. Het blijkt ook uit de verklaring van Bijbelplaatsen, die vooral door mystieke schrijvers gebruikt werden, wanneer ze in de Schrift meenden een steun voor hun

¹) 17², S. 44—49. Predigt von der Erhaltung und Zubereitung des Heiligen Sacraments. z. o. 11², S. 206, 209 (K. P.) 1523.

gevoelen te kunnen vinden. Onder de woorden „kust den Zoon” in Ps. 2, die hij vroeger had uitgelegd als weergevende de innigste gemeenschap der ziel met God en Christus, verstaat hij thans niets anders dan een geloovig aannemen van den Christus¹). Vooral komt hier in aanmerking Luthers verklaring van het Hooglied. Dit legt hij niet uit als een lied waarin de natuurlijke liefde bezongen wordt; maar uitdrukkelijk wijst hij ook de opvatting af zooals ze bij de meest mystieken voorkomt, als zou hier sprake zijn van eene mystieke gemeenschap van Christus en de geloovige ziel in 't bijzonder. De Bruidegom is volgens Luther God, de bruid het Israëlitische volk in de dagen van Salomo, voor welks gelukkigen politieken en kerkeijken toestand Gode dank wordt toegebracht. De kussen van den Bruidegom zijn Gods weldaden, vooral Zijn Woord. De nabijheid van den Bruidegom is niet iets wat men voelen of tasten kan, maar men heeft ze in het geloof en in het Woord. Hoewel op plaatsen die daartoe noodzaken ook van wederzijdsche liefde gesproken wordt, ziet men toch hoe den geheelen commentaar door al wat bepaald „mystiek” is wordt vermeden en overal de nadruk gelegd wordt op het Woord²). Hoewel Luther, zooals boven is aangetoond, eene bloot verstandelijke opvatting van het geloof afwijst, waar schuw hij toch sterk voor het drijven op gevoel, vooral in tegenstelling met het Woord. God heeft Zijn Woord gegeven, het ambt der prediking, en daarom heeft men alle godsdienstig gevoel, alle „Andacht”, aan het Woord te

¹) O. e. l. XVII p. 18. z. boven blz. 42 (Ps. v. I. vs. 27, 28).

²) O. e. l. XXI, p. 273 sqq. z. pp. 277, 358; 279, 355; 308; 282, 305.

toetsen, en al wat daarmee niet overeenkomt is werk des duivels „und wenn sie gleich so süsse waren, dass sie grosse Mulden von Thränen weinten ¹⁾). Jakob heeft in zijne aanvechting niets gevoeld maar gesteund op Gods Woord ²⁾). Men moet niet daarnaar verlangen, dat men Gods genade ziet en voelt, maar aan het Woord blijven hangen ³⁾). Vergeving der zonden en eeuwig leven zijn geen dingen die men voelt of ziet: maar men late zich dat niet ten aanstoot zijn; men houde zich aan het Woord; gelijk gij het geloofd zoo hebt gij het ⁴⁾). Met een zeker vermaak verhaalt Luther aan zijne toehoorders de geschiedenis van eene non, die in bijzondere devotie en heiligheid in hare cel zat en eene gouden kroon op haar hoofd meende te hebben: die kroon bleek echter aan hare binnenkomende medezusters een voorwerp van minder groote waardij te zijn ⁵⁾). Men ziet God beter in het Evangelie dan van aangezicht tot aangezicht ⁶⁾). De persoonlijke verschijning van Christus is voor Luther niet zooveel waard als Zijn Woord ⁷⁾).

¹⁾ 48, S. 68, 69. Auslegung des 6, 7, 8. Cap. Johs. 1530—32.

²⁾ 34, S. 203, 204. Predigten über d. erste Buch Mose. 1524.

³⁾ 17², S. 86, 87. Sermon Mt. 4 vs. 1—11. 1524.

⁴⁾ 3², S. 156, 157. H. P. 21 n. Trin. Johs. 4 vs. 27—54. 20². 2, S. 396. Predigt aus dem 8. Psalm. 1545.

⁵⁾ 20². 1, S. 508. Predigt 2 Cor. 3 vs. 4—11. Wie denn jener Nonne auch widerfuhre, die in ihrer Zelle sass und wartete auf Erleuchtung und Offenbarung, und da sie also in grosser Andacht und Heiligkeit sasse, dauchte es sie, sie hätte eine güldene Krone auf ihrem Haupte. Aber da die anderen Nonnen sie ansahen, da hatte sie einen Kuhdreck aufm Kopf. Also betruget der der Teufel die Seinen in ihrer Erleuchtung und Offenbarung.

⁶⁾ 19², S. 180. Mt. 8 vs. 1—13. 1535.

⁷⁾ 11², S. 258, 259. K. P. ein ander Predigt am Ostermontag

Uit dit alles blijkt dus, dat Luther in deze jaren nog veel meer dan vroeger vijandig staat tegenover zoodanige mystiek, die het geopenbaarde Woord Gods terzijde laat, en niet zoozeer ziet op Christus Die ons van God tot rechtvaardigheid en heiligheid geschonken is, maar vooral het oog heeft op onmiddellijke gemeenschap met God. Op grond van dit alles kunnen we geene gunstige verhouding tot het „inwendig Woord” verwachten.

Wel ontbreekt het ook thans niet aan gezegden, die meer ten gunste van het „inwendig Woord” zouden kunnen worden opgevat. Hier komt niet in aanmerking, wanneer Luther in zijne uitlegging van Johs. 1 vs. 1 spreekt van een inwendig Woord in den mensch; want daar is niet bedoeld eene inwendige openbaring Gods, maar eenvoudig de gedachten die in het binnenste van den mensch zijn, in tegenstelling met hetgeen hij spreekt ¹⁾). Ook kunnen hier niet aangehaald worden zoodanige plaatsen, waar de tegenstelling is tusschen Wet en Evangelie, waar het Evangelie als eene meer onmiddellijke openbaring beschouwd wordt, en gezegd wordt dat in het Evangelie Gods Geest komt en het Woord in ons hart schrijft, en alzoo tot stand brengt hetgeen de Wet niet kan bereiken. Hier is de tegenstelling niet zoozeer tusschen uitwendig en inwendig; hetgeen de Geest in het hart schrijft is het geopenbaarde Woord Gods: juist op zulke plaatsen waarschuwt Luther dikwijls voor het verwachten van onmiddellijke stem-

K. P. 17², S. 362, Luc. 24 vs. 13—35. 1530. 16², S. 326, 327. Johs. 6 vs. 45b, 46. 1522.

¹⁾ 45, S. 299. Auslegung des 1 u. 2 Kap. Johs. 1537, 1538.

men uit den hemel¹⁾. Langs dien weg hebben wij ook te verklaren de plaats uit eene Pinksterpreek van Luther, die boven behandeld is, waar er sprake was van eene subjectieve verzekerdheid in tegenstelling met de objectieve door het Woord; ook daar is het juist het Evangelie, dat de Geest in het hart brengt; en hoewel Luther daar op de inwendige verzekerdheid sterk den nadruk legt, erkent hij toch dat men de boeken noodig heeft opdat het geloof door de Schrift versterkt worde²⁾. Ook elders spreekt hij er van, dat men het Woord moet voelen in het hart als waarheid, en gebruikt hij de uitdrukking, die hij in 1513—1515 meer dan eens aanhaalt: „Ik wil hooren wat God in mij spreekt.” Toch is het ook hier het geopenbaarde Woord Gods waarvan het hart verzekerd wordt³⁾ Hij is het echter eens met de Zwitsersche godgeleerden, dat het uitwendig Woord geen voordeel aanbrengt, wanneer niet de Geest daarbij in het hart werkzaam is⁴⁾. Het Woord moet van binnen in het hart ontvangen worden, niet alleen op het papier of als uiterlijke stem⁵⁾; de Geest schrijft het zóó van binnen in het hart, dat men het gevoelt⁶⁾; want het moet gevoeld worden in het hart⁷⁾. We gevoelen het getuigenis Gods in

1) 47, S. 355—357. Auslegung des 6, 7, 8. Kap. Johs. 1530—1532. z. o. 16², S. 463. Mt. 3 vs. 2. 1522. 19², S. 190, 191, 197. 2 Cor. 3 vs. 4—11. 1535.

2) blz. 226, 227. 8², S. 319.

3) 16², S. 367 ff. Mt. 7 vs. 15—22. 1522.

4) 55, S. 192. An die Reformierten Schweizerorte. 1537.

5) B. W. VIII S. 170. An Melanchthon 4 Aug. 1530.

6) 23, S. 251. Auslegung des Chr. Glaubens gehalten zu Schmalkalden 1537.

7) 19², S. 317. Sermon von den Prüfung der Geister. 1537.

onze harten, dat God wil onze Vader zijn, zonde vergeven en het eeuwige leven schenken¹⁾; maar dit getuigenis is hetzelfde, dat ook in het Evangelie tot ons komt. Elders zegt hij, dat God Zijnen Wil bekend maakt in een droom, in een gezicht, en openbaar in den Geest; wie een droom gehad heeft, die blijve er bij, en make er niets anders van²⁾. Hij zou liever een profeet zijn, die de openbaring van God heeft, dan iemand die ze van een ander mensch moest hebben³⁾.

Van eenigszins anderen aard is hetgeen hij zegt over de „natuurlijke Wet”. Reeds boven bij de behandeling van Luthers verhouding tot Moses werd er op gewezen, dat volgens Luther alleen datgene in Mozaïsche Wet, ook in de Tien Geboden voor ons nog geldig is, wat met die natuurlijke wet overeenkomt; van die natuurlijke Wet nu zegt Luther, dat ze in 's menschen hart is geschreven. Maar toch erkent hij, dat men ook daar niet op kan vertrouwen, wat wij in ons van die natuurlijke Wet gevoelen, aangezien de duivel ons hart verstompt; daarom moet men den mensch ook uitwendig Gods geboden prediken en voorhouden, totdat hij ze in zijn binnenste gevoelt en beseft; ook is dan altijd nog de Wet volgens Luther de lagere openbaring Gods, in vergelijking met het Evangelie⁴⁾. Eindelijk

1) 30, S. 368. Bekenntnis vom Abendmahl Christi. 1528.

2) 27, S. 326. Von der Beichte, ob die der Pabst Macht habe zu gebieten. 1521.

3) 35, S. 134. Auslegung über etliche Kapitel des 2. Buches Mose. 1524—1526.

4) 29, S. 155. Wider die himmlischen Propheten. 1524, 1525. z. o. boven bladz. 177, 178 en 193 vv.

erkent Luther nog zooals we boven zagen de mogelijkheid dat iemand onmiddellijk van God geroepen wordt tot prediker, of dat Gods Geest aan iemand nog iets nieuws zou openbaren, naast hetgeen in de Schrift geleerd wordt; maar dan moet men zijne bijzondere roeping of openbaring met wonderteekenen bewijzen ¹⁾.

De bovenstaande uitdrukkingen dateeren voor een groot deel uit de jaren 1521—1526, toen invloeden uit de voorgaande jaren nog het sterkst bij hem werkten, en de tegenstelling met de Wederdoopers op dit punt voor hem nog niet zóó op den voorgrond stond; verschillende van die uitlatingen zijn ook uit de jaren 1537—1540, toen Luther zich zooals we boven zagen blijkbaar meer met Augustinus bezig hield; we zullen ze dus eenigszins door diens invloed kunnen verklaren.

Tegenover die uitdrukkingen staan dan ook vele andere, die aan bijzondere openbaring, vooral in tegenstelling met de Schrift, alle waarde ontzeggen. Vooreerst hebben wonderteekenen, waarop iemand zich volgeus Luther zou kunnen beroepen, geen gezag, wanneer ze tegenover de Schrift komen te staan. De Schrift is het hoogste getuigenis aangaande God, en staat boven alle wonderteekenen ²⁾. Een wonderteeken, zonder dat er een Woord Gods aan voorafgaat, is een teeken des duivels ³⁾. Wie het Woord niet ge-

¹⁾ 31, S. 214 ff. B. W. III, S. 272, 273 (z. boven bladz. 245, 251).

²⁾ 17², S. 362. Luc. 24 vs. 13—35. 1530.

³⁾ 28, S. 98. Vom Missbrauch der Messe. 1522.

looft moet aan de teekenen ook niet gelooven, al zou de zon dagelijks haren schijn verliezen ¹⁾.

Ook de openbaring in droomen, waar hij eerst eenigszins gunstig over dacht, acht Luther later niet meer noodig; het Woord is hem voldoende ²⁾.

Als er 's nachts geesten verschijnen, die de menschen opwekken om zielmissen te houden voor de afgestorvenen, moet men naar hen niet hooren: „halt ihn nur die Sprüche für die Nasen „sie haben Moysen und die Propheten, sie hören die . . . so wird sich der Geist schon trollen“ ³⁾. Wie Gods Woord niet gelooft, die zou zich niet laten zeggen, ook al stond er iemand uit de dooden op. Al zouden alle dooden prediken, het zou toch niets baten, en het zou nog mogelijk zijn, dat die dooden leugens verkondigden ⁴⁾. Ook heeft men niet te wachten op een engel uit den hemel, dat die ons zoude verkondigen dat onze zonden vergeven zijn, maar men heeft te zien op den Doop en het Woord ⁵⁾. Engelen zou men toch niet gelooven als men Gods Woord niet gelooft ⁶⁾. Luther wijst er dan ook op, dat Jezus na Zijne opstanding zijne discipelen niet heeft

¹⁾ 18², S. 364. Luc. 21 vs. 25—32. 1532.

²⁾ *Analecta Lutherana et Melancthoniana*. Tischreden Luthers und Melancthons . . . herausgegeben und erläutert von Dr. Georg Lösche, Gotha 1892 S. 49.

³⁾ 16², S. 352. Luc. 16 vs. 18—31. 1522. z. o. 28 S. 97. Vom Missbrauch der Messe. 1522.

⁴⁾ 5², S. 271, 273. H. P. R. 1 n. Trin. Luc. 16 vs. 18—31. 1531.

⁵⁾ 6², S. 110. H. P. R. 10 n. Trin. 1535. (Mt. 9 vs. 1—8).

⁶⁾ 23, S. 160. *Schöne auserlesene Sprüche d. h. Schrift*, u. s. w. 1530. 5², S. 271 ff.

berispt omdat ze de engelen niet wilden gelooven, maar vanwege hun ongeloof ten opzichte de Schrift ¹⁾.

Naar een profeet wil Luther niet hooren, al zou hij uit den hemel komen, wanneer hij tegenover hem zich op een duidelijk Woord uit de Schrift kan beroepen ²⁾.

We zagen, dat hij reeds in het jaar 1524 de Wederdoopers bestrijdt, omdat zij het Woord en de Sacramenten terzijde stellen en „daher gaukeln mit iher lebendigen Stimme vom Himmel ³⁾. In dezen tijd zegt hij reeds dat men niet moet wachten op een bijzonder antwoord uit den hemel, maar in Zijne Wet, in de Schrift, God om raad moet vragen ⁴⁾. Vooral later verwerpt hij echter „aller Rotten eigen Geistereij” die bijzondere verlichting en openbaring uit den hemel zoeken, buiten het gepredikte Woord van het Evangelie om ⁵⁾. Als men vergeving der zondaren wil hebben, moet men niet in den hemel opklimmen, maar heeft men zich te houden aan Woord en Sacrament ⁶⁾. Het zijn waanwijze geesten, die meenen dat God op verborgen wijze tot hen moet spreken in plaats van door het Woord ⁷⁾. Luther acht zulke „Gaffer und Erforscher” verdoemd. „Ein Rottengeist läuft in einen Winkel, thut das Maul zu, muss nicht lesen noch hören, sondern wartet, bis unser Herr Gott mit ihm spricht und wartet auf den Geist und spricht: O, dieses ist

¹⁾ 17², S. 362. Luc. 24 vs. 13—35.

²⁾ 27, S. 220. Auf des Bocks zu Leipzig Antwort. 1521.

³⁾ z. boven blz. 254.

⁴⁾ 28, S. 104 vom Missbrauch der Messe. 1522.

⁵⁾ 40, S. 95. Der 110 Psalm gepredigt und ausgelegt. 1539.

⁶⁾ 6², 110, 116, 117. 1533.

⁷⁾ 50, S. 203, 205. Auslegung des 17 Kap. Johs. (vs. 6) 1530.

van Gott gelehrt sein! Ja, es ist dir den Teufel auf den Kopf!” ¹⁾ De tegenwerping der Wederdoopers, dat de Geest het toch moet doen, beantwoordt Luther daarmede, dat men den Geest in het Woord heeft te zoeken en niet buiten het Woord om ²⁾. Ook Zwingli en de zijnen hebben het bij hem hard te verantwoorden, omdat ze naar zijne meening aan het uitwendig Woord niet genoeg eer laten wedervaren ³⁾. De jaren 1537—1540, waarin we onder den invloed van Augustinus eenigszins meer neiging tot het inwendig woord aantreffen, maken geen uitzondering: ook thans laat hij zich op dezelfde scherpe wijze uit. Wanneer de Wederdoopers zeggen, dat het uitwendig Woord niet het middel is waardoor men tot het geloof komt, noemt Luther dat „lastering van het zalige Woord”, waartoe Johannes toch van God geroepen is om er van te getuigen „gerade als wäre Johannes ein Ungeheuer, des Zeugnis man nicht bedürfte” ⁴⁾.

Hoewel Luther dus ook in dezen tijd een bloot verstandelijk voorwaarhouden volstrekt niet voldoende acht, maar met nadruk leert, dat God het Woord ook in het hart moet openbaren, wil hij thans nog veel minder dan vroeger weten van eene inwendige openbaring die buiten

¹⁾ 47, S. 356. Auslegung des 6, 7, 8 Kap. Johs. (6 vs. 45b, 46) 1530—32.

²⁾ 2², S. 203, 204. H. P. D. Pfingsttag Apg. 2 vs. 1—4. 5², S. 173. H. P. R. Predigt am Sonntag nach der Himmelfahrt. Johs. 15 vs. 26—16 vs. 4.

³⁾ 54, S. 153. An den Landgrafen Philipp. B. W. VII, S. 353. An Jakob Probst.

⁴⁾ 45, S. 358. Auslegung des 1 u. 2 Cap. Johs 1537, 38. z. o. 40, S. 95 (Ps. 110). 1539.

het geschrevene en gepredikte Woord om zou gaan.

Hier moet echter nog gevraagd worden, of Luther in dezen tijd ook de uitdrukking „Gods Woord” in verband met Johs I gebruikt voor den Christus zelf. Dit komt naar verhouding minder voor dan vroeger; slechts enkele plaatsen wijzen er op. Natuurlijk moet hij het doen als hij Johs. I vs. 1 verklaart ¹⁾. Iets meer zegt eene plaats die we boven behandeld hebben en waarbij we het verband met denkbeelden van Augustinus zagen ²⁾. Ook heeft Luther waarschijnlijk onder den invloed der Kerkvaders gestaan, wanneer hij in een strijdschrift over het Avondmaal, kort na de aanhaling der Kerkvaders, zegt: Ist Christi Leib da ohn äusserlich Wort, so kann er doch nicht da sein ohn das innerliche ewige Wort, welches ist Gott selber Johs. 1 vs. 14. Denn dieses Wort ist Fleisch worden und ist in dem Fleisch ³⁾.

Men spreekt wel eens van Gods Woord in de natuur; een enkele maal heeft Luther dat ook. Bij de uitdrukking „God sprak” in Gen. I zegt hij dat dit spreken van God nog voortduurt in Gods werking in de schepselen; alle schepselen worden in hun wezen en werken onophoudelijk gedreven door Gods woord. Zoo moeten de schepselen ons tot God brengen ¹⁾. Maar elders wordt deze lijn niet voortgezet. Bij de uitlegging van Psalm 19 vs. 2 vv., waar men het eerst iets dergelijks zoude verwachten, verstaat Luther

¹⁾ 45, S. 299. Auslegung des 1 u. 2 Cap. Johs. 1537, 38.

²⁾ 19², S. 334. Sermon Johs. 6 vs. 29 z. blz. 249, 250.

³⁾ 30, S. 104. 1527. Dass diese Wort „das ist mein Leib” noch feststehen wider die Schwarmgeister.

⁴⁾ 33, S. 42. Predigten über das 1 Buch Mose (c. 1) 1527.

naar aanleiding van Rom. 11 vs. 8 onder de „hemelen” de predikers van het Evangelie ¹⁾. De bovengenoemde uiting staat vrijwel alleen en is betrekkelijk van weinig belang voor de kennis van Luthers leer over het Woord.

Wanneer wij nu vragen, wat Luther in den tijd van 1520 onder Gods Woord heeft verstaan, dan kunnen we zeggen, dat hij ongeveer gebleven is op zijn standpunt dat hij in de jaren 1516—1520 had ingenomen, alleen dat hij thans nog sterker den nadruk legt op het „uitwendig Woord”. Gods Woord is het uitwendige, geschreven en gepredikte Woord; in weerwil van zijne kritische uitlatingen blijft hij de geheele Schrift zoo noemen, soms meer de Wet, zeer dikwijls echter vooral het Evangelie.

Dat Woord is het middel waardoor we God zullen kennen. Buiten Zijn Woord om wil God door ons dichten en nadenken niet begrepen, gezocht of gevonden worden ²⁾. Nog in eene van zijne laatste preeken zegt Luther, dat men zonder dat Woord noch van Gods Wezen noch van Zijn wil iets zekers weten of zeggen kan ³⁾.

Maar evenmin als vroeger mag het blijven bij het kennen van het Woord: het moet niet alleen in het Boek, in den mond, in de gedachten, maar in het hart wonen; het moet verband houden met het leven van den Christen ⁴⁾; dit verband zal wederom in een volgend hoofdstuk ter sprake moeten komen.

¹⁾ o. e. l. XVI p. 136 sqq. XVII p. 160 sqq.

²⁾ 23, S. 104, 105 Von Ehesachen. 1530.

³⁾ 20².2, S. 505. Mt. 7 vs. 23—27. 31 Jan. 1546.

⁴⁾ 53, S. 120, 127. An Hartmuth von Kronberg. 1522. 18², S. 330. Predigt von den Liebe Johs. 4 vs. 16—21. 1532. 56, S. LXXI, LXXII. Sprüche von L. in eine Bibel geschrieben.

HOOFDSTUK IV.

Luthers leer over het Woord ná 1520.

B. Beteekenis en werking van het Woord in het christelijke leven.

Na al het voorgaande, ook op grond van Luthers beschouwing in een vroeger tijdperk, kunnen we niet anders dan ook thans hooge waardeering van het Woord bij Luther verwachten. Inderdaad is hem dan ook aan het Woord meer gelegen dan aan de geheele wereld¹⁾. Bij zijn vertrek naar Worms wenscht hij, dat niet zoozeer voor hemzelf als wel voor het Woord gebeden worde²⁾. Het Woord is voor hem het dagelijksch brood van den Christen³⁾, de hoogste schat, een eeuwige schat, meer dan geld en goed⁴⁾ een schat die

1) 53, S. 366, An einen Ungenannten. 1526.

2) B. W. III, S. 117. An einen Ungenannten. 1521.

3) 12², S. 394, 395. K. P. Pfingstdienstags Johs. 10 vs. 1—11.

4) 20².2, S. 39. Predigt Act. 13 vs. 26—33. 1544. 3², S. 332. H. P. D. Andreastag Johs. 1 vs. 35—42.

alle zaligheid met zich brengt¹⁾. De geheele Schrift doet niets anders dan het Woord prijzen, en hijzelf doet met schrijven, lezen en prediken ook niets anders²⁾. „Christen te zijn” staat voor hem gelijk met „het Woord te gehoorzamen”³⁾. Volgens zijn Catechismus is de beteekenis van het Sabbatsgebod deze dat men Gods Woord dient te hooren⁴⁾ en bedoelt ook de bede „Uw Koninkrijk kome,” dat Gods Woord verkondigd, uitgebreid en geloofd worde⁵⁾. Al is Luther minder dan vroeger tot allegorie geneigd, toch denkt hij ook thans bij de uitlegging der Schrift zeer dikwijls aan het Woord. De ijzeren scepter in Ps. 2 vs. 9 is het Evangelie⁶⁾. Waar volgens Luther bij Ps. 18 vs. 31 twijfel kan bestaan of men moet vertalen „Gods Woord is een schild,” of wel „God is een schild”, geeft hij aan de eerste vertaling de voorkeur⁷⁾. Zelfs kan hij eene preek houden over Luc. 5 vs. 1—11, waarin hij de geschiedenis bijna niet aanroert, maar alléén over het Woord spreekt⁸⁾.

De beste godsdienst is volgens Luther: met Gods Woord omgaan; al bouwt men een tempel van smaragd tot aan den hemel, dat behaagt Gode niet, maar dat het hart Zijn Woord aanhangt⁹⁾. Het Woord te prediken is beter dan

1) 41 S. 180, 181. Der 147 Psalm. 1532.

2) a. a. o.

3) 56, S. 16. An Kurfürst Johann Friedrich u. Herzog Moriz von Sachsen. 1529.

4) 21, S. 10, 50. 1529.

5) a. a. o. S. 14.

6) o. e. l. XVII p. 20, 21.

7) 38 S. 180. 1530.

8) 5², S. 342. H. P. R. Dritte Predigt am 6 n. Trin.

9) 18², S. 275 Predigt von der Summa des christlichen Lebens

alle werken. „Predige du nur mein Wort,” zoo laat Luther God tot Mozes zeggen, „was soll ich mit deinen grindigen, krätziggen, schäbigen, stinkenden Werken machen”¹⁾? Zelfs van barmhartigheid en liefde wil Luther niet weten als ze tegen het Woord ingaat. Spreek tot mij niet van liefde, waar men Gods Woord wil afbreken, want er staat niet dat de liefde, maar dat Gods Woord eeuwig leven aanbrengt²⁾.

Al wat buiten God en Zijn Woord om geschiedt, is vleeschelijk leven³⁾. Ons heil en onze zaligheid staat alleen in het Woord⁴⁾. Het Woord heeft alle heiligen staande gehouden en moet ons allen staande houden⁵⁾. Wie een God heeft zonder Zijn Woord, die heeft geen God⁶⁾. Waar het Woord niet is, daar is ook het leven niet, maar enkel duisternis en dwingelandij des duivels, dood en moord, één groote moordenaarskuil⁷⁾. Eén ding is noodig, dat Maria dagelijks aan 's Heeren voeten zit en Zijn Woord hoort⁸⁾.

1 Tim. 1 vs. 5—7. 1532. 16² S. 240. Predigt am Dreikönigtage. 1521.

¹⁾ 35, S. 134. Auslegung etlicher Capitel des anderen Buches Mose. zu Cap. 7 vs. 1 ff. 1524—26.

²⁾ 24, S. 298, 299. Ein Sendbrief von dem harten Büchlein wider die Bauern. 1525. 18² S. 243. Predigt Ef. 6 vs. 10—17. 1532.

³⁾ 20² S. 163. Predigt Röm. 8 vs. 12—17. 1544.

⁴⁾ 8², S. 198, 199. K. P. Oosterdientag Act. 13 vs. 26—39.

⁵⁾ 17², S. 18. Sermon Johs. 8 vs. 46—59. 1523.

⁶⁾ 23, S. 105. Von Ehesachen 1530.

⁷⁾ 33, S. 94. Predigten über das erste Buch Mose. Cap. 3 vs. 8—13. 23 S. 226, 227. Eine einfältige Weise zu beten. 1535. 44 S. 259, 260. Predigten über Mt. 18 vs. 24—23 vs. 23, 1537—40.

⁸⁾ 22, S. 156. Von der Ordnung des Gottesdienstes in der Gemeinde. 1523.

Het Woord is duurzaam en eeuwig¹⁾ en verlaat den mensch niet in den dood²⁾. God zal eerder hemel en aarde laten voorbijgaan dan één jota of titel van Zijn Woord³⁾. Het Woord laat zich niet tot zwijgen brengen; als alles stil is, moeten zelfs de steenen spreken⁴⁾.

De invloed van het Woord reikt zeer ver; alles doet God door Zijn Woord⁵⁾. Op ons gansche leven, doen en laten legt het Woord beslag. Ik moet eten, drinken, mij kleeden, niet om te leven, maar „auf dass ich das Wort treibe”⁶⁾. Door het Woord zijn de verhoudingen in de maatschappij geheiligd: zoo b.v. het huisgezin, de verhouding tusschen ouders en kinderen, ons ambt en beroep, in 't bijzonder het ambt der overheid⁷⁾. In zijne waardeering van het Woord gaat Luther zoo ver, dat hij zich verstitout te zeggen: Het Woord maakt den mensch tot God⁸⁾; ja elders zegt hij van het Woord Zelf, dat het God is⁹⁾.

¹⁾ 52, S. 389. Auslegung vieler schöner Sprüche heiliger Schrift.

²⁾ 41, S. 180. Der 147 Psalm. 1532.

³⁾ 22, S. 145. Eine treue Vermahnung an alle Christen u. s. w. 1522.

⁴⁾ 54 S. 170. An den Kurfürsten Johannes. 9 Juli. 1530.

⁵⁾ o. e. l. XVII p. 14 Ps. 2 vs. 5. 1530.

⁶⁾ 4², S. 200, 201. H. P. R.

⁷⁾ 21, S. 68. Grosser Catechismus 1529. 5² S. 342. H. P. R. 3e Predigt am 5 n. Trin. Luc. 5 vs. 1—11. 1534. 22 S. 251. Ob Kriegsleute auch im seligen Stande sein können. 1526. 19², S. 58. Drei Predigten von guten und bösen Engeln. Mt. 18 vs. 1—10.

⁸⁾ 35, S. 131. Auslegungen über etliche Capitel des anderen Buches Mosis (Cap. 7 vs. 1). Wer Gottes Wort hat das ist ein junger Gott: wer das Wort Gottes nicht hat, das sind eitel junge Teufel” 1524—26. z. o. 53 S. 121, L. an Hartmuth von Kronberg. 1522.

⁹⁾ 51, S. 377. Epistel S. Petri gepredigt und ansgelegt. 1523.

Reeds bij den aanvang van het geestelijk leven, bij de wedergeboorte, ziet Luther, evenals in de voorgaande tijdperken, de groote beteekenis van het Woord. Het is hem onmogelijk zich voor te stellen, dat de eerste ommekeer in den mensch anders dan door het Woord zou kunnen worden teweeggebracht. Daarom veronderstelt hij, dat de toelenaar in de gelijkenis, voordat hij tot inkeer gekomen is, Gods Woord heeft gehoord, ofschoon de gelijkenis zelve daarvan niet uitdrukkelijk gewag maakt ¹⁾. Door het Woord wordt de mensch van zonde, dood en duivel verlost, en komt hij tot leven ²⁾. Reeds bij Adam was dat het geval: hij was dood in zijne zonde, maar werd levend door Gods belofte van het zaad der vrouw, dat den kop der slang zou vermorzelen ³⁾. Door het Evangelie worden de Kinderen der Kerk geboren ⁴⁾. Het Woord wederbaart den mensch tot een nieuw mensch ⁵⁾.

Door de prediking van het Woord worden telkens meer menschen gewonnen ⁶⁾; het is een net waarmede men vele visschen vangt ⁷⁾.

Dit alles geschiedt zonder uiterlijken dwang ⁸⁾. Door het

¹⁾ 16², S. 389. Predigt vom Gleissner und offenbaren Sünder. 1522.

²⁾ 8², S. 198, 199 K. P. Osterdienstag Acta 13 vs. 26—39.

³⁾ 3², S. 332. Predigt am St. Andreastage. Johs. 1 vs. 36—42. H. P.

⁴⁾ 17², S. 17. Predigt Johs. 8 vs. 46—59. 1523.

⁵⁾ Gal. II p. 257. ad c. 4 vs. 26. 1535.

⁶⁾ 20².2, S. 42, 43. Predigt 1 Johs. 5 vs. 4—10. 1544.

⁷⁾ 20².1, S. 355, 361. Auslegung des 72. Psalms. 1540.

⁸⁾ 19², S. 372. Sermon Mt. 4 vs. 18—22. 1537.

⁹⁾ 40, S. 119. Der 110 Psalm gepredigt u. ausgelegt. 1539.

Woord wordt de mensch vooreerst geroepen ¹⁾; hij leert daaruit welke schatten er verkrijgbaar zijn ²⁾; het roert zijn hart ³⁾ en verschrikt zijn geweten ⁴⁾. Wel komt de werking in het hart niet onmiddellijk, wel blijft men er eerst koud onder, maar als men het blijft hooren, begint het den dwalende terecht te brengen en het hart te verwarmen ⁵⁾. Dan komt men er toe, dat men het Woord gelooft. Bij de geestelijke geboorte zijn twee stukken noodig, het Woord en het geloof ⁶⁾. Zelfs noemt hij de geboorte door het Woord eenvoudig „geloof” ⁷⁾.

Evenals vroeger staat namelijk het geloof in het middelpunt van Luthers leer en levensbeschouwing, en staat het bij hem ook in het nauwste verband met het Woord. Met het geloof vat het hart het Woord aan ⁸⁾. Het Woord te houden, daartoe behoort geloof, en wel een zeer sterk geloof ⁹⁾; gelooven is: op grond van het Woord dat men gehoord heeft, vol vertrouwen tot God te naderen, gelijk een bruid tot haren bruidegom ¹⁰⁾; het is „ja” zeggen op Gods belofte

¹⁾ 18², S. 40. Predigt Tit. 2 vs. 13. 2536. 56 S. 115. An ungenannte Eltern. 1543.

²⁾ 19², S. 372.

³⁾ 19², S. 331. Sermon van den Secten. 1 Cor. 3 vs. 4. 1537.

⁴⁾ 53, S. 303. Auslegung des 9. Psalms (aanspraak bij den brief: An die Christen zu Bremen). 1525.

⁵⁾ 11², S. 265. Ein ander Predigt uber das Evglm am Ostermontag K. P. (Luc. 24 vs. 18—35).

⁶⁾ 10², S. 383. K. P. am Tage der h. drei Könige Mt. 2 vs. 1—12.

⁷⁾ Gal. II, p. 262. c. 4 vs. 27 z. o. 20².2, S. 42, 43.

⁸⁾ 51, S. 377. Epistel S. Petri gepredigt und ausgelegt. 1523.

⁹⁾ 17², S. 18, 19. Sermon Johs. 7 vs. 46—59. 1523.

¹⁰⁾ 15² S. 542, 543. K. P. Am Tag Katharinä Mt 25 vs. 1—13.

(assentire Deo promittenti¹⁾). Het wezen des geloofs is, dat het op Gods Woord bouwt en er vast aan hangt²⁾. Goed gelooven is Gods Woord en belofte hebben en er vast aan hangen³⁾. We hebben er dus niet bij te denken aan een onbepaald gevoel, maar „wat het Woord u zegt, dat zult gij gelooven.” Wanneer er gesproken wordt van den Heiligen Geest, eene Christelijke Kerk, gemeenschap der Heiligen, vergeving der zonden en het eeuwige leven, dan is dat niet iets wat we zien of voelen; men heeft het niet door uiterlijk werk, maar men heeft het in het Woord, indien ik dat hoor en geloof, dan ontvang ik het⁴⁾. Wij kunnen niet zien of voelen of wij van dood en zonde verlost zijn; want ook de heiligen Gods hebben nog veel zonde. We moeten het ook niet zien of voelen, weten of kennen, maar alleen hooren en er met het geloof aan hangen, en staan op het bloote Woord Gods. Gelijk iemand die aan duizeling lijdt, als hij over eene brug moet de oogen sluit en zoo zijn geleider volgt, zoo laat ons onzen leidsman, het Woord, volgen⁵⁾ en denken: Ik wil aan het Woord hangen en gelooven, gelijk God mij bevolen heeft⁶⁾. Het geloof wordt ook beschreven als: Gode Zijn Woord voorhouden, b. v. Zijne belofte dat Hij het gebed zal verhooren⁷⁾. Men

1) o. e. l. V, p. 247. Gen. 22 vs 15.

2) 10², S. 378, 380. K. P. am Tage der drei Könige Mt. 2 vs. 1—12.

3) 3², S. 152 H. P. D. 21 n. Trin. Johs. 4 vs. 47—51.

4) a. a. o. S. 156, 157 en 20².2 S. 396. Predigt von dem Reich Christi, aus dem 8. Psalm. 1545.

5) 46 S. 297. Predigt uber das 3 u. 4. Cap. Johs. 1537—1540.

6) 17², S. 86, 87 Sermon Mt. 4 vs. 1—11, 1524.

7) 21, S. 110. Grosser Catechismus. 1529.

moet het Woord aanvatten „und darauf trotzen”, als men aangevochten is¹⁾, het in het hart insluiten en er zich als 't ware mede besprengen²⁾. Tegen alle gevoel en bestrijding in besluite men aldus: Nu weet ik dat ik een genadigen en vriendelijken Vader in den hemel heb, Die mij door Zijne goedertierenheid en liefde Zijnen Zoon Christus heeft verworven en geschonken met al wat Hij heeft verworven en volvoerd, zoodat ik voor geen zonde, dood noch duivel behoef te vreezen; alleen, dat ik alle andere gedachten verdrijf en niets van God wil hooren of spreken dan wat Christus zegt³⁾. Elders laat Luther den geloovige zeggen: Ik ben onbevreesd, want ik heb Gods Zoon, Dien God mij uit liefde heeft geschonken, en daar staat Gods Woord, het Heilig Evangelie, hetwelk mij zulks betuigt; Uw Woord, o Heere, en Uw Zoon Jezus Christus, zullen mij niet bedriegen; daarop bouw en vertrouw ik⁴⁾. In zoodanig geloof, dat vertrouwt op de goddelijke Waarheid, wil Luther, evenals in het voorgaande tijdvak, dat men tot het Nachmaal ga en zegge: „Heere, al is het dat ik het niet waardig ben, ik heb gehoord, dat Gij mij, den onwaardige, tot Uwe tafel noodigt en vergeving der zonde belooft door Uw lichaam en bloed, als ik hetzelfde eet en drink. Amen, lieve Heere, mij geschiede naar Uw Woord”⁵⁾.

Bepaaldelijk denkt Luther daarbij aan het Woord van het

1) 54 S. 116. Bedenken. 1529.

2) 20².2, S. 230. Predigt Luc. 14 vs. 1—11. 1544.

3) 50 S. 205. Auslegung des 17 Cap. Johs. vs. 8. 1530.

4) 20².1, S. 130. Predigt Johs. 3 vs. 16—21. 1538.

5) 16², S. 246. Sermon von der würdigen Empfangung des h. wahren Leichnams Christi. 1521.

Evangelie, van Gods genade. In het Evangelie wordt Hij beloofd, en is heil en troost der geloovigen; door het Evangelie komt Hij in het hart; dat is het Woord des geloofs waardoor Christus in de harten woont¹⁾. Het is een Woord als: Komt herwaarts tot mij allen, die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven²⁾; ook plaatsen uit het Oude Testament, als Ps. 68 vs. 19³⁾, of de beloften aan de aartsvaders⁴⁾.

Het geloof heeft geen ander steunpunt dan het Woord Gods⁵⁾. Menschelijk geloof ziet op den persoon die het verkondigt, goddelijk geloof alléén op het Woord dat God zelf is⁶⁾. Niet op de werken moeten we vertrouwen, maar op het Woord⁷⁾; niet op hetgeen we voelen of zien moeten we afgaan maar alleen op het Woord van het Evangelie⁸⁾; ook niet op zichzelf kan het geloof steunen; niet daarop kan ik bouwen dat ik geloof, maar op Gods Woord⁹⁾. Allen subjetiëven steun wil Luther dus vermijden, omdat hij wel ervaren had hoe onzeker elke steun is dien men in zijn gemoedstoestand zoekt.

1) 38, S. 344. Ps. 23. 1530.

2) 20².2, S. 571. Mt. 11 vs. 25—30. 1546.

3) 17² S. 298, 317. Sermon Ps. 68 vs. 19. 1524.

4) 13², S. 16 ff. 1 n. Trin. Luc. 16 vs. 18—31. K. P. 1522. 27 S. 371, 372. Von der Beichte ob die der Pabst Macht habe zu gebieten. 1521.

5) 48, S. 237 Auslegung des 6, 7, 8 Kap. Johs.

6) 10² S. 163. Predigt am II. Christtage Luc. 2 vs. 15—20. K. P.

7) o. l. v. a. V confutatio Rationis Latomiaae. 1521.

8) 54, S. 25 ff. z. o. boven en blz. 264.

9) 17² S. 20 Predigt Luc. 1 vs. 26—38. 1523. 21 S. 138 Grosser Catechismus. 1529.

Omtrent de zekerheid des geloofs drukt Luther zich niet zóó sterk uit als de Gereformeerde Hervormers; wanneer hij wil spreken van vastheid en zekerheid des geloofs, dan wil hij dat enkel verstaan als een vast en zeker aannemen van het Woord Gods¹⁾.

Wanneer Luther echter zoo sterken nadruk legt op geloo-ven in tegenstelling met voelen, bedoelt hij volstrekt niet een bloot verstandelijk geloof. Dit bleek ons reeds boven bij de behandeling der mystiek; hoezeer het volgens hem zaak des harten is, volgt ook uit de eigenaardige uitdrukking, dat het Woord bij den geloovige met het hart tot één wordt, „zu einem Kuchen zusammenbackt“²⁾.

Doch niet alleen is het Woord van het geloof voorwerp en steunpunt, door het Woord wordt ook het geloof in 't leven geroepen, onderhouden en gesterkt. Door het Woord komt de Geest en het geloof³⁾, anders is er geen middel of weg om het geloof te verkrijgen⁴⁾. Door het Woord geeft God het geloof, en vermeedert en versterkt Hij het ook⁵⁾; God moet steeds door Zijn Woord in ons werken, opdat wij van dag tot dag in het geloof toenemen⁶⁾.

Zonder het Woord kan het geloof niet eens bestaan. Wie gelooft zonder het Woord, heeft een geloof als een Jood of een Turk⁷⁾. Waar geene belofte is, kan ook geen geloof

1) De Wette V, S. 92. An Johann Bugenhagen. 1537.

2) 15². S. 490. 18², S. 226, 227. 20².2 S. 227 vgl. blz. 261.

3) 17², S. 252. Predigten über Apg. 15 u. 16. 1525.

4) 24, S. 325, 326 Schwabacher Artikel. 1529.

5) 21, S. 105. Grosser Catechismus. 1529. o. e. l. XVII p. 209. ad Ps. XXIII altera exegesis. 39 S. 93. Der 23 Psalm. 1536.

6) 19², S. 187. Mt. 8 vs. 1—8. 1535.

7) 6², S. 110. H. P. R. 19 n. Trin-Mt. 9 vs. 1—8. 1533.

wezen¹⁾. Is dus de mensch door het geloof rechtvaardig voor God, verzoend en van den vloek bevrijd, dan is dat ook eene vrucht van het Woord, dat met het geloof in zulk een nauw verband staat²⁾.

Evenals bij de voorgaande tijdvakken moet hier een oogenblik worden stilgestaan bij het gebed, hetwelk wij als eene bijzondere uiting van het geloof beschouwen. Eigenaardig is in dezen eene uitdrukking, die Luther in een brief bezigt, dat de poorten der hel die door het Woord overwonnen zijn, nu ook door gebed overwonnen moeten worden³⁾. Men zou hier kunnen veronderstellen, dat het gebed als iets gelijksoortigs naast het Woord gesteld werd; maar Luthers bedoeling is blijkbaar te bidden, dat hetgeen door het Woord reeds een feit geworden is, nu ook zichtbaar worde. Elders spreekt hij over de kracht van het gebed, zoodat al wat er goeds en heilzaams geschiedt, alleen door het gebed teweeggebracht wordt; hij haalt daarbij aan Jacobus 5 vs. 16⁴⁾. Dat God echter het gebed verhoort, berust niet op onze waardigheid, maar op Zijne belofte⁵⁾. Ook het gebed ontleent dus zijne waarde en kracht aan het Woord.

Hoezeer echter Luther het geloof in het Woord van Gods genade handhaafde als den eenigen weg ter zaligheid, en

1) o. l. v. a. IV p. 486. Contra XXXII art. Lovaniensium. 1545.

2) 38, S. 275. Auslegung des 15 Cap. Johs. 20².1, S. 360. Auslegung des 72. Psalms. (vs. 19) 1540.

3) De Wette V, S. 400. An Wenc. Link, 3 Sept. 1541.

4) De Wette V, S. 444. An Justus Jonas 13 März. 1542.

5) 21, S. 110. Grosser Catechismus. z. o. 9² S. 299. K. P. 18 n. Trin. I Cor. 1 vs. 4—9.

daarbij alle goede werken uitsloot, was hij toch in dit tijdvak evenmin als vroeger onverschillig omtrent den wandel van den Christen; en evenals vroeger, is ook thans op dit punt het Woord Gods voor hem van groot belang. Twee vragen zijn er, welker beantwoording de leer aangaande den Christelijken wandel beheerscht, namelijk hoe die wandel behoort te zijn, en hoe men tot zulk een wandel komt.

Op de eerste vraag antwoordt Luther, dat Gods Woord ons aanwijst, hoe wij zullen wandelen. Wie niet volgens het Woord leeft, ontheiligt Gods Naam¹⁾. Buiten de Tien Geboden om is er geen werk Gode behagelijk²⁾. Niets is goed wat tegen Gods Woord is³⁾. Goede en slechte werken zijn naar 't uiterlijke niet te onderscheiden: de Christenen richten hun werk naar Gods Woord en in gehoorzaamheid aan dat Woord⁴⁾. Wat tegen Gods Woord en gebod is, hetzij leven of sterven, zich door geloften binden of er zich van losmaken, spreken of zwijgen, is verdoemd⁵⁾. Op ééne plaats komt Luther zelfs tot eene stelling die gewoonlijk juist in tegenstelling met hem aan de Gereformeerde Hervormers wordt toegeschreven. Het is nog niet genoeg, dat hetgeen wij doen in de Schrift niet verboden is; het moet uitdrukkelijk geboden zijn; wat zonder Gods Woord is, is reeds daarom tegen Gods Woord⁶⁾. Dit gevoelen, waarvan

1) 21, S. 14. Kleiner Catechismus. 1529.

2) 21, S. 89. Grosser Catechismus. 1529.

3) 23, S. 288. An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. 1540.

4) 5²; S. 347. H. P. R. 5 n. Trin. 3. Predigt Luc. 5 vs. 1—5.

5) 28, S. 2. Bedenken und Unterricht van den Klöstern und andern geistlichen Gelübden. 1522.

6) B. W. IV S. 108, 109. An Joh. Brismann. 1523.

we de kiemen reeds gezien hebben in een veel vroeger tijdperk¹⁾, ontwikkelde Luther nu in 't bijzonder in tegenstelling met de menselijke inzettingen der Roomsche Kerk, vooral met de kloostergeloften. Men was er toe gekomen, in het kloosterleven iets bijzonder heiligs te zien, veel meer dan de gehoorzaamheid aan Gods gebod in ambt en beroep. Die beschouwing had ook Luther tegen den wil van zijn vader in het klooster gedreven. Daar had hij niet gevonden wat hij zocht; maar hij had ook geleerd, dat dit niet te wijten was aan de vele misbruiken in het kloosterleven; want al wordt het nog zoo ernstig opgevat, zoo leidt het toch niet tot bijzondere heiligheid; de fout lag in de zaak zelve. God heeft ons door Zijn Woord geplaatst in ons ambt en beroep; dat is door het Woord geheiligd, zoodat het niet noodig is, dat wij iets bijzonders doen²⁾. Hij die overeenkomstig dit Woord zijn beroep vervuld, kan blijmoedig en gerust gelooven, dat zijn werk Gode behaagt; dáár zouden alle Carthuizers, monniken en nonnen veel voor willen geven, dat ze met al hun geestelijk doen en laten één enkel werk konden verrichten met het volle vertrouwen, dat het Gode behaagde³⁾. Maar terwijl Luther op grond daarvan het ingaan in het klooster afkeurt, wil hij, dat ook het verlaten der kloosters en het huwen der priesters niet naar eigen lust of willekeur geschiedt; men moet een Woord Gods hebben waarop men daarbij steunt⁴⁾.

Door Gods Woord is inzonderheid geheiligd, zooals reeds boven is aangetoond, de verhouding tusschen ouders en kinderen, het beroep van knechten en dienstmaagden, het huwelijk, het ambt der overheid, ook de krijgsmansstand¹⁾. Wanneer men Gods Woord leest, dan wordt daardoor reeds persoon, dag en werk geheiligd, niet van wege de uiterlijke daad, maar door het Woord²⁾; want door het Woord wordt alles geheiligd³⁾. Het Woord gaarne te hooren is zelf reeds een deel der dankbaarheid die we God schuldig zijn⁴⁾; het is de hoogste en beste dienst dien we Gode kunnen doen⁵⁾. Dat is eigenlijk alleen goed, aan de voeten van Christus zitten en Gods Woord hooren⁶⁾. De nonnen meenen bruiden van Christus te zijn door uitwendige kuisheid; maar de ware bruid van Christus is degene die door Zijn bloed gereinigd is en met Zijn Woord omgaat; dat is meer dan uitwendige kuisheid⁷⁾.

De tweede vraag is nu, hoe de mensch komt tot een wandel in Gods geboden. Luther had onder veel strijd antwoord op die vraag gezocht. Hij had echter geleerd, dat eerst de boom goed moet zijn, zal er goede vrucht mogen verwacht worden. Hoe wordt echter de boom goed? Daarop antwoordde Luther, dat dit het geval is als wij door het

1) 21, S. 55. 5² S. 344. 18² S. 92, 228; 24, S. 293. 22, S. 251. Zie boven blz. 277.

2) 21, S. 50. Grosser Catechismus.

3) o. e. l. XVII, p. 8 Ps. 1.

4) 19², S. 405. Predigt Phil. 1 vs. 3—11. 1537.

5) 18², S. 274. Predigt von der Summa des christl. Lebens. 1 Tim. 1 vs. 5—7.

6) 15², S. 490. Predigt Luc. 10 vs. 38—42. 1522.

7) 19², S. 418. Predigt Röm. 13 vs. 11—14. 1537.

1) Zie blz. 59, 60.

2) 5², S. 342, ff.

3) 21, S. 55. Grosser Catechismus. 1529.

4) 28, S. 223. Acht Sermone D. M. L. gepredigt zu Wittenberg in den Fasten, wider D. Carlstad. 1523.

geloof in Christus rechtvaardig zijn. Dat geschiedt zoo, dat men naar den inwendigen mensch aan het Woord hangt¹⁾; als het Woord komt, dan deelt het aan het hart zijne eigenschappen mede²⁾, zijne zuiverheid, reinheid, rechtschapenheid, wijsheid en heiligheid³⁾. Hoe zal het hart rein worden? Het kan niet anders rein worden dan door Gods Woord, dat de „hoogste reinheid” genoemd wordt. Neem dat in het hart op en richt er u naar, dan wordt het hart rein, en gij zult wel zien hoe dat Woord zal wasschen en reinigen al wat in u is van eigenbaat en zelfzucht. Een vrome dienstknecht heeft deze gezindheid: Ik wil mijnen heer niet dienen om het loon dat hij mij geeft, maar omdat Gods Woord tot mij zegt: „Gij dienstknechten, zijt uwe heeren gehoorzaam als Christus zelf” (Ef. 6 vs. 5); dan vloeit het van zelf uit het hart⁴⁾.

Het Woord verlost den mensch van de zonde⁵⁾: in het Woord hebben we de overwinning over den duivel, de wereld en het vleesch⁶⁾. Wanneer iemand kan zeggen: „Dat heeft mijn God gezegd,” dan zal men zien hoe spoedig booze lust, toorn, gierigheid en zwaarmoedigheid verdwenen zijn⁷⁾.

¹⁾ 16² S. 377. Predigt Luc. 16 vs. 1—9. 1522.

²⁾ 53, S. 120. an Hartmuth von Kronberg. 1522.

³⁾ 15², S. 490. K. P. Predigt am Tage der Himmelfahrt Maria Luc. 10 vs. 38—42. 1522. vgl. uit het voorgaande tijdvak o. l. v. a. IV p. 224, 225. blz. 152, 153.

⁴⁾ 18², S. 282, 284.

⁵⁾ 17², 389. Predigt dass man die Kinder zu Schule halten soll. 1530. Zie ook de Wette V, S. 503. 1545.

⁶⁾ 38, S. 247 ff. Ps. 23. 1530. 20².1, S. 144. Predigt Gal. 5 vs. 16—24. 1538.

⁷⁾ 51 S. 491. Ep. Petri gepredigt und ausgelegt. 1 Petr. 5 vs. 9a. 1523.

Dat heeft Luther dikwijls ervaren; wanneer hij in zijn hart toornig werd, nam hij den Bijbel ter hand en het hart werd weder stil¹⁾. Wanneer Gods Woord onder het volk gepredikt wordt, behoeft men het allerminste voor oproer te vreezen²⁾. Ook voor fijnere zonde, voor verkeerde heiligheid, wordt men door het Woord bewaard³⁾. Het Woord, dat in het geloof wordt aangenomen, snijdt het vleesch en den boozen lust af en brengt alle deugden met zich mede⁴⁾. Het maakt den mensch wijs, verstandig, voorzichtig, vroom, goeder-tieren, geduldig, trouw en kuisch⁵⁾. Alleen die werken behagen Gode, die door het geloof in het Woord geschieden⁶⁾. Zoo brengt de goede boom door het Woord goede vruchten voort.

Beide, gelooven en werken, staan dus bij Luther in het nauwste verband met het Woord en worden door het Woord beheerscht; daar nu wederom de vraag naar de juiste verhouding van geloof en werk bij Luther tot het einde toe in het middelpunt bleef niet alleen van zijne leer, maar ook van zijn geestelijk leven, zoo moest ook dat geheel door het Woord beheerscht worden. In 't bijzonder moet zulks ook daar blijken waar dat leven aan wisselvalligheid en bestrijding onderworpen is. Reeds de uitwendige omstandigheden brachten het met

¹⁾ 19², S. 204. Zweite Predigt 2 Cor. 3 vs. 4—11. 1535.

²⁾ o. l. v. a. V p. 407. Confutatio Rationis Latomianae. 1521.

³⁾ 39, S. 87. Der 23 Psalm. 1536.

⁴⁾ 17², S. 74. Sermon von der Beschneidung. 1554.

⁵⁾ 11², S. 95, 96. K. P. Sexagesimae Luc. 8 vs. 5—15.

⁶⁾ o. l. v. a. IV p. 486. Contra XXXII Articulos Lovanien-sium. 1545.

zich mede, dat zoodanige bestrijding niet kon uitblijven; immers ook na 1520 stond menigmaal de zaak der Hervorming hachelijk tengevolge van bestrijding van buiten en oneenigheid van binnen. Te midden van dat alles maken echter zijne geschriften volstrekt geen ziekelijk droevigen indruk; er straalt door alles heen eene weldadige, gezonde blijmoedigheid des geloofs; het lezen er van werkt als een verfrischend bad. Vraagt men nu hem zelf, wat het is, dat den Christen zoo vroolijk maakt, dan zal hij wederom antwoorden: Het Woord Gods. Door de prediking van het Evangelie wordt het hart verheugd en verwondert het zich van blijdschap¹⁾. Het Woord is een schat die alle zaligheid met zich medebrenkt, zoo overvloedig dat wie het heeft, er ook in de grootste armoede en ellende vroolijk mede is²⁾; men wordt blijde en prijst God, „und ihr Herze stehet in Springen und Freude“³⁾.

Maar dat is geen oppervlakkige blijmoedigheid, waarbij nood en gevaar niet gekend worden. Juist te midden van alle bestrijding maakt het Woord het hart vast en zeker, zoodat het vroolijk en stoutmoedig alles veracht en bespot wat twijfelen en versagen wil; want het hart weet dat Gods Woord niet liegen kan⁴⁾. Hoezeer het Woord voor Luther in zulke tijden tot troost geweest is, blijkt vooral uit zijne liederen. In zijne schoone berijming van Ps. 130 zegt hij:

¹⁾ 10², S. 264, 265, K. P. Sonntag nach dem Christtag. Luc. 2 vs. 33—40. 1522.

²⁾ 41, S. 180. Der 147 Psalm. 1532.

³⁾ 20², 1, S. 358. Auslegung des 72. Psalms. 1540 (?).

⁴⁾ 52, S. 332. Auslegung vieler schöner Sprüche der Schrift.

Darum auf Gott will hoffen ich
 Auf mein Verdienst nicht bauen
 Auf ihn mein Herz soll lassen sich
 Und seiner Güte trauen.
 Die mir zusagt sein wertes Wort.
 Dies ist mein Trost und treuer Hort,
 Dess will ich allzeit harren¹⁾.

En in een ander lied:

Das Silber, durchs Feuer siebenmal
 Bewährt, wird lauter funden
 Am Gotteswort man warten soll
 Desgleichen alle Stunden.
 Es will durchs Kreuz bewährt sein.
 Da wird sein Kraft erkannt und Schein
 Und leucht stark in die Lande²⁾.

Het Woord is Luther tot troost en sterkte te midden van zwakheid en zonde³⁾; het verkwikt de ziel, gelijk het lichaam door frisch water verkwikt wordt⁴⁾. Het hart vindt geen troost, tenzij dat God het opricht door Zijn Woord; maar dan „lass nur getrost Sonne, Mond und alle Creatur sauer sehen und sich schrecklich stellen“⁵⁾. Wel brengt het

¹⁾ 56, S. 315. 1525.

²⁾ 56, S. 311. Vóór 1524.

³⁾ 9², S. 289. K. P. 18 n. Trin. 1 Cor. 1 vs. 4—9. 12² S. 394, 395. Píngstdienstags Johs. 10 vs. 1—11.

⁴⁾ 39, S. 87. Der 23 Psalm. 1536.

⁵⁾ 18², S. 367, 380. Luc. 21. 1532.

Woord zelf allerlei kruis en bestrijding mede, maar het weet ook tot tegenwicht te midden daarvan te troosten ¹⁾).

Welke woorden zijn het nu in 't bijzonder, waarmede God de Zijnen troost? O. a. als Hij zegt: Roept mij aan in den dag der benauwdheid, en Ik zal er u uithelpen ²⁾); of wanneer Hij ons te kennen geeft, dat Zijne kastijding niet geschiedt om ons te kwellen maar uit genade en barmhartigheid ³⁾). Er bestaat een afzonderlijk geschriftje van Luther, getiteld: „Schöne auserlesene Sprüche der Schrift, damit sich Luther in grossen Anfechtungen getröstet had“: het is geschreven te Coburg, terwijl de Rijksdag te Augsburg gehouden werd, toen geheel de zaak der Hervorming op het spel stond. „Wanneer ons,” zoo begint hij in dit geschrift, „ter wille van Gods Woord droefenis en vervolging overkomt, zoo hebben we nochtans alle oorzaak om te midden van dat alles getroost, onversaagd en blijmoedig te zijn op grond van woorden der Schrift als 2 Tim. 3 vs. 12 en Hand. 14 vs. 22. De zaak staat in Gods hand (Joh. 10 vs. 18, Matth. 16 vs. 18 en Jez. 46 vs. 4). Ook is het waar dat God Zijn eeniggeboren Zoon voor ons heeft gegeven. (Rom. 8 vs. 32). Is onze leer verkeerd, waarom zouden we ze dan niet herroepen? Maar als ze goed is, gelijk ze ook is, zoo waarachtig als God leeft, waarom logenstraffen we God in Zijne menigvuldige troostrijke, onveranderlijke en eeuwige beloften als Ps. 32 vs. 11, Ps. 145 vs. 18? Laten wij al onze bekommernis op Hem werpen

¹⁾ An die Christen zu Augsburg. 1523.

²⁾ 52, S. 301, An Johann Friedrich. Herzog zu Sachsen. 1525.

³⁾ 55, S. 132. An Hans Reineck. 1536.

en ons zelf niet kwellen (1 Petr. 5 vs. 7, Ps. 23, Matth. 6 vs. 31). De duivel kan ons toch niets meer doen. Christus, onze lieve Heer en Heiland is éénmaal voor de zonde gestorven (Rom. 4 en 6), en zal van nu aan niet meer sterven, maar leeft en heerscht als een almachtig Heer over alle schepselen ¹⁾).

Zoo is het Woord, gelijk Luther zegt in de uitlegging op de Psalmen, die in denzelfden tijd geschreven is, een schild, waarmede men vol moed te velde kan trekken, eene macht, waardoor de vijand overwonnen wordt, terwijl men zelf niet strijdt, maar rustig stil zit in vroolijk vertrouwen ²⁾). Waar het Evangelie is, zegt hij elders, daar is een muur van vuur en ijzer, breeder dan hemel en aarde, en duizend keizers kunnen dien muur niet omverstoeten. Daarom hebben de Christenen een vroolijk gemoed, en hoe meer de wereld raast, hoe stoutmoediger ze worden ³⁾). Wij bevinden ons in den strijd met duivel, vleesch en bloed (liegen im Katzbalg mit Teufel, Fleisch und Blut), maar God bewijst de kracht van Zijn Woord in onze zwakheid. Wij zijn daarbij als een gebroken rietstaf, en zouden verloren zijn, als God Zijn Woord wegnam ⁴⁾). Aan dat Woord houde men zich, evenals Jakob bij het veer van den Jabbok; men beproeve het slechts, dan zal men zien hoe sterk het Woord is in de aanvechting ⁵⁾). David vreesde niet, al ging het door het

¹⁾ 23, S. 155—162.

²⁾ 38, S. 180 (Ps. 18 vs. 31) S. 244, 245, 248. (Ps. 23). 1530.

³⁾ 41, S. 206. Ein Epistel aus dem Prophet Jeremia von Christi Reich und christlicher Freiheit.

⁴⁾ 20^e.1, S. 144, 145. Predigt Gal. 5 vs. 16—27. 1538.

⁵⁾ 34, S. 204, 205. Predigten über das erste Buch Mose. 1527.

dal der schaduwe des doods, want Christus was bij hem, hoewel niet lichamelijk, maar toch in Zijn Woord ¹⁾). Duivel, wereld, vleesch, zonde, gewetensangst en dood vluchten allen voor het Woord ²⁾).

Voor al met den Satan heeft Luther te doen; soms blijkt dat hij ook de grof zinnelijke voorstelling van den duivel, zooals die onder het volk gangbaar was, deelde. Al is nergens in Luthers eigen geschriften of gesprekken eene mededeeling te vinden van het bekende verhaal der verschijning op den Wartburg, die met een inktpot verdreven werd, zoo stamt toch een soortgelijk verhaal uit Luthers eigen mond, dat hij namelijk eens den vorst der duisternis in de gedaante van een zwarten hond op zijn bed had zien liggen; Luther wierp het beest het raam uit, en daarmede was de zaak afgeloopen ³⁾). Maar vooral stelt hij zich den Satan voor zooals de Schrift hem beschrijft als den verzoeker die den mensch van het goede pad wil afbrengen, en hem op allerlei wijze benauwt opdat hij zijn geloof zou verzaken. Luther waarschuwt, dat men toch den duivel niet moet verachten, ook zich niet zeker voor hem wanen, want al is hij éénmaal verslagen, hij komt naderhand weder ⁴⁾). „er ist ein gewaltiger Herr” ⁵⁾) en wij zijn tegenover hem als een stroohalm ⁶⁾). Als men nu het Woord niet heeft, dan heeft de

duivel gewonnen spel; ¹⁾) maar het Woord is het wapen tegen hem ²⁾). Al zal men nuchter zijn en waken, daarmede is de duivel nog niet verslagen; het Woord moet het doen ³⁾). God leidt ons dikwijls in benauwdheid, „steekt uns zwischen Thür und Angel”, opdat we bij ervaring leeren, dat het zwakke, kleine Woord machtiger is dan de duivel. Daarom is de duivel zoo venijnig tegen het Woord, want hij kan zich onder alles verbergen, maar het Woord maakt hem in zijne ware gedaante openbaar ⁴⁾). Het verdrijft hem; in de Roomsche kerk bezigde men daarvoor wierook, maar geen beter wierook dan het Woord ⁵⁾). Eigenaardig is nog de opvatting, die Luther heeft overgehouden uit zijn Roomschen tijd aangaande het exorcisme in den Doop; ook volgens hem wordt bij den Doop de duivel uit het kind uitgedreven; maar dat verstaat hij aldus: elk kind, dat ter wereld komt, wordt geboren in het rijk des duivels; men brenge het echter volgens het bevel van Christus tot den Doop, waardoor men tot Gods Koninkrijk wedergeboren wordt, dan moet de duivel uitvaren; want dan wordt aan het kind van Gods wege Zijne genade toegezegd, aangezien het in den dood van Christus gedoopt wordt; dus ook hier is het toch het Woord Gods, dat den duivel verdrijft; overigens heeft Luther ook op deze plaats vooral het oog op de aanvechtingen van het beangstigde geweten, die door den duivel worden veroor-

¹⁾ 38, S. 344. Ps. 23. 1530.

²⁾ o. e. l. XVII p. 209. Ps. 23 altera exegesis. 1530. z. o. 39, S. 93. 1536.

³⁾ Köstlin. Luthers Leben II. S. 472.

⁴⁾ 19², S. 354. Ein Sermon von den Besessenen. 1537. S. 460. Luc. 2 vs. 33—40. 1537.

⁵⁾ 18², S. 249. Predigt Eph. 6 vs. 10—17. 1532.

⁶⁾ 1², S. 271. H. P. D. Oculi Luc. 11 vs. 14—28. 1534.

¹⁾ 52, S. 330. Auslegung vieler schöner Sprüche Heiliger Schrift.

²⁾ a. a. o.

³⁾ 51, S. 491. Ep. St. Petri gepredigt und ausgelegt 1 Petr. 5 vs. 9. 1523.

⁴⁾ 17², S. 334—336. Sermon von dem Kreuz und Leiden. 1530.

⁵⁾ 21, S. 28, 29. Grosser Catechismus. 1529.

zaakt; ook die worden verdreven door Gods Woord ¹⁾. Het meest denken we echter bij dezen wel aan de derde strofe van Luthers bekende lied „Ein feste Burg ist unser Gott”:

Und wenn die Welt voll Teufel wär,
und wollt uns gar verschlingen,
so fürchten wir uns nicht so sehr,
es soll uns doch gelingen.
Der Fürst dieser Welt,
wie sauer er sich stellt,
thut er uns doch nicht;
das macht, er ist gericht,
ein Wörtlin kann ihn fallen ²⁾.

De laatste vijand, die te niet gedaan wordt, is de dood. Doch ook dezen vijand overwint de Christen door het Woord, als hij zich daaraan hecht en gelooft ³⁾. Niemand kan in de stervensure bestaan, tenzij hij de troostrijke Woorden der Schrift goed geleerd en geoefend heeft; wat de ziel daarvan in deze wereld ontvangen heeft, neemt ze mede, anders niets ⁴⁾. De vaderen zijn bij hun sterven in het Woord ingegaan, evenals Lazarus in Abraham's schoot; en nog gaat de ziel bij den dood in het Woord, hetwelk alle zonden verslindt ⁵⁾.

¹⁾ 1², S. 268, 269. H. P. D. Oculi. Luc. 11 vs. 14—28.

²⁾ 56, S. 344. 1530.

³⁾ 11², S. 149. K. P. Judica Johs. 8 vs. 46—58. 17² S. 298. Sermon von der Himmelfahrt Christi. 1527.

⁴⁾ 53, S. 99. An die Wittenberger. 1522.

⁵⁾ 13², S. 12 K. P. 1 n. Trin. Luc. 16 vs. 18—31. 1522. Erste Predigt bei der Bestattung des Kurfürsten Fr. des Weisen. 1525.

In den dood zal men vóór zich zien de hel, den duivel, de zonde, zijn eigen natuur; daarover ontzet men zich en zou nog gaarne hier op aarde vertoeven: blijft men daarop zien, dan gaat men verloren; maar sluit men de oogen, en hangt men aan Gods Woord, dan wordt men behouden ¹⁾. Al zien we den dood en de hel, met opengesperde kaken en grondeloos diep, men moet er niet naar zien, maar naar het Woord; dat is levend, het dringt door hel en dood heen en draagt er ons ook door heen, dat we zelf niet weten hoe ²⁾; want het Woord is eeuwig, en scheidt niet van ons in den dood, maar brengt ons over in het eeuwige leven ³⁾.

Hoe meer echter Luther met de praktijk des levens in aanraking kwam en daarbij de hooggespannen verwachtingen teleurgesteld zag, die hij bij den aanvang van de Hervorming had gekoesterd, des te meer moest hij overtuigd worden dat het Woord lang niet altijd en bij allen die zaligmakende uitwerking heeft; hetgeen hij trouwens, zooals boven is aangetoond, reeds in vroeger jaren heeft geweten ⁴⁾.

Hij heeft ook daarmede rekening gehouden bij zijne leer over de werking van het Woord. Hij waarschuwt voor de meening, als zou men een ongeloofige maar ineens met de Schrift kunnen bekeeren ⁵⁾. Men moet niet denken: „Gottes Wort sei so ein gemein Ding, dass es sobald leben müsse wenn

¹⁾ 17², S. 20. 21. Predigt Luc. 1 vs. 26—38. 1523.

²⁾ 17², S. 18, 19. Sermon Johs. 8 vs. 46—59. 1523.

³⁾ 41, S. 180. Der 147 Psalm Lauda Jerusalem. 1532.

⁴⁾ Zie blz. 63, 155.

⁵⁾ 17², S. 62, Sermon Apgesch. 6 vs. 8—7 vs. 59.

er geredet hat" ¹⁾). Christus zelf heeft de Farizeeën en Schriftgeleerden niet bekeerd, al predikte Hij hun zoo dat ze niets konden antwoorden ²⁾). Hooren alléén is niet voldoende, men moet Gods genade in het hart gevoelen ³⁾); „es muss wenig Wort, aber eitel Leben werden" ⁴⁾). Luther vergelijkt de Schrift bij een vijgeboom, met welks bladeren ook de oude Adam zijne schande bedekt; hij vreest dat het veelal bij bladeren zal blijven en er geen vruchten zullen komen ⁵⁾).

Men krijgt van het Woord spoedig te veel; dat de Joden niet wilden gelooven, kwam doordat zij overladen waren met het Woord ⁶⁾). Het vleesch zegt: „Es ist verdriesslich, immer auf einer Geigen leiern; etwas Neues her"! ⁷⁾ Men meent het te weten, men gaat liever in de drinkhuizen, dan dat men Gods Woord nog verder zou willen hooren ⁸⁾).

De menschen zijn onaandoenlijk. Ze hooren naar het Woord, evenals een dronken boer die zijn roes zit uit te slapen en bij een groot geraas wel even opkijkt, maar spoedig weder indommelt ⁹⁾). Men hoort het Evangelie evenals men het nieuws aanhoort, dat de Turken den Sultan hebben doodgeslagen. Zoo gaat het niet alleen bij het ruwe volk, maar bij de beste Christenen ¹⁰⁾). Bij de wereld helpt geen

¹⁾ 53, S. 219. An den Kanzler Brück.

²⁾ 18², S. 227. Predigt Epheser 6 vs. 10—17. 1532.

³⁾ 19², S. 317. Sermon. 1 Johs. 1. 1537.

⁴⁾ 14², S. 190 K. P. 19 n. Trin.

⁵⁾ 17², S. 80. Predigt von der Beschneidung. 1524.

⁶⁾ 19², S. 177, 178. Predigt Matth. 8 vs. 1—13. 1535.

⁷⁾ 23, S. 239. Auslegung des Chr. Gl. geh. zu Schmalkalden. 1537.

⁸⁾ 17², S. 258. Predigt Mt. 22 vs. 34—46. 1525.

⁹⁾ 17², S. 458. Predigt Luc. 2 vs. 1—14. 1530.

¹⁰⁾ 20², S. 548. Predigt Mt. 13 vs. 24—30. 1546.

roepen, prediken of vermanen meer. Het zou maar goed zijn als het einde spoedig kwam ¹⁾).

Het is ook niet zoo gemakkelijk, het Woord vast te houden, zooals sommigen meenen, die door den duivel tot doctor gepromoveerd zijn als zij het Woord één of tweemaal gehoord hebben. Wie oprecht is, erkent dat Woord en leven nog ver van elkander verwijderd zijn ²⁾). Luther zelf erkent ook, dat hij in die kunst om het Woord te gelooven nog niet ver gevorderd is. Ik ben, zoo zegt hij, nu een oud doctor, heb er veel over nagedacht, geschreven en gelezen, en kan er toch niet mede vooruitkomen; als ik heden een goed stukje heb geleerd, dan ben ik het morgen weder vergeten. Ons lieve vleesch en bloed wil niet zoo diep in het Woord kruipen, dat het er op zou willen sterven ³⁾). Wij beproeven het Woord niet in de aanvechting, daarom smaakt het niet en is koud ⁴⁾). Als men het hoort, is men nog niet getrokken; het geloof komt eerst, als men er mede omgaat, het leest en lief heeft ⁵⁾). Het is niet voor hen die in opzettelijke boosheid zondigen, maar voor zwakken ⁶⁾). Er moet ook kennis van zonde zijn, zal het Evangelie vrucht dragen ⁷⁾). Zij die geen zondaren willen zijn, hebben geen inzicht in het Evangelie ⁸⁾). Gevoelt de mensch zijne ellende en zijn onvermogen, dan gaat het Evangelie hem in het hart; maar

¹⁾ 18², S. 369. Ein tröstlich Predigt von der Zukunft Christi. 1532.

²⁾ 18², S. 306, 309. Predigt Johs. 4 vs 16—21. 1521.

³⁾ 17², S. 427. Predigt Luc. 10 vs. 23—37. 1530.

⁴⁾ 34, S. 204. Predigten I. Buch Mose. (c. 32 vs. 24—32). 1527.

⁵⁾ 47, S. 355, 356. Auslegung des 6, 7, 8 Kap. Johs. 1530—32.

⁶⁾ 19², S. 347. Sermon Röm. 5 vs. 10. 1537.

⁷⁾ 14², S. 195. Predigt Mt. 9 vs. 1—8. K. P. 9 n. Trin.

⁸⁾ o. e. l. XVII, p. 228. Ps. 25. 1530.

hun die met werken in den hemel willen komen, kan het Evangelie niet baten ¹⁾). Vooral wordt de werking van het Woord belemmerd door ongelooft. Het is slechts eene prediking voor de Christenen, die het met ernst gelooven ²⁾). Het Woord hebben wij, maar ons Christenen ontbreekt het geloof ³⁾). Men hoort het wel, maar men houdt niet vast dat het van den Vader komt ⁴⁾). „Nit die fühlen ihn, die der Schrift also voll sind, dass sie brechen möchten;“ men zal Jezus alleen dan vinden, als men het Evangelie geloovig aanhangt ⁵⁾).

In weerwil van dat alles blijft Luther echter handhaven, dat het Woord niet een traag, ziek, dood woord is, zooals het woord van een mensch ⁶⁾). Het schijnt zwak, maar het doet alles, omdat het gerugsteund wordt door God zelf ⁷⁾ en wat is alle kracht in hemel en op aarde tegen hetgeen God spreekt ⁸⁾? Zonder ophouden doet het Woord groote dingen en wonderwerken ⁹⁾). Dat het tegenstand ondervindt, weet Luther wel; maar hij vertrouwt, dat het Woord dien tegenstand zal overwinnen; daarom wil hij ook niet dat men met geweld het Woord ingang verschaft, zooals Ulrich von Hutten van plan was te doen; door het Woord is de

1) 16², S. 485. Predigt Mt. 9 vs. 1—8. 1537.

2) 19², S. 314. Sermon von der Prüfung der Geister. 1537.

3) 6², S. 110. H. P. R. 19 n. Trin. Mt. 9 vs. 1—8.

4) 47, S. 354. Auslegung des 6, 7, 8. Cap. Johs. 1530—32.

5) 16², S. 222. Predigt Mt. 2 vs. 1—12. 1521.

6) 41, S. 169. Psalm 147. 1531.

7) 40, S. 88. Der 110. Psalm. 1539.

8) 18², S. 215. Predigt 1 Thess. 4 vs. 13—18. 1532.

9) 17², S. 389. Predigt dass man die Kinder zur Schule halten solle. 1530.

wereld overwonnen en zal ze wederom overwonnen worden; ook de Antichrist zal zonder hand door het Woord te niet gedaan worden ¹⁾). Men late daarom gerust de geesten tegen elkander strijden; komt er verdrukking, dan wordt het Woord des te sterker; door vervolging neemt het toe ²⁾). Het Woord valt vorsten en koninkrijken aan en, hoewel het belachelijk schijnt dat het zou overwinnen, zegeviert het toch ³⁾). Christus wil de Apostelen door het Evangelie onder de koningen en vorsten laten „rumoeren“; al toornst de duivel daarover en gaat er met kracht tegen in, toch zal het Woord doorbreken en vrucht dragen ⁴⁾).

Het Woord Gods keert ook niet ledig weder; want al is het dat lang niet allen gelooven, toch vindt het altijd zoodanigen die het aannemen ⁵⁾). De „Rottengeister“ zeggen, dat indien het uitwendig Woord de werking uitoeffende, allen moesten geloovig worden. Luther echter keert de zaak om en zegt: dat er zijn die gelooven, is een bewijs, dat het Woord nuttig en noodzakelijk is; wanneer niet al het zaad dat in de aarde valt vrucht draagt, dan is dat de schuld van de aarde en niet van het zaad ⁶⁾). Gods Woord kan niet ledig tot Hem wederkeeren, want de Geest wil altijd bij het Woord zijn en er de harten door verlichten, verwar-

1) B. W. III, S. 73. An Spalatin 16 Jan. 1521.

2) 53 S. 257, 265, 266. An Kurfürst Friedrich und Herzog Johann zu Sachsen. 1524. S. 352. Aanhangel bij den brief „An die Christen zu Bremen“. 1525. 11², S. 79, 80. K. P. 4 n. Epiph. Mt. 8 vs. 23—27.

3) 48, S. 360. Auslegung des 6, 7, 8. Cap. Johs. 1530—32.

4) 5², S. 340. H. P. R. Ander Predigt am 5 n. Trin.

5) 20².1, S. 103. Predigt Luc. 11 vs. 14—28. 1538.

6) 50, S. 250. Auslegung des 17 Cap. Johs. 1530.

men en reinigen ¹⁾. Wanneer het Woord gepredikt wordt, is tegelijk Christus aanwezig en geeft het in het hart ²⁾.

Ook werkt het Woord niet altijd verveling, maar als het in een hart indringt, maakt het den mensch hoe langer hoe begeeriger, en hoe meer men er mede omgaat, des te grooter wordt de liefde tot het Woord ³⁾. Al denken niet allen over het Woord na, wanneer men tot nadenken daarover komt, zal het de ziel wel spijszigen ⁴⁾. Juist waar Luther klaagt dat het meerendeel der menschen bij de prediking zoo ongevoelig is, zegt hij ook, dat zij die het in hun hart bewaren en onderzoeken, er hoe langer hoe meer wijsheid en troost in vinden en van dag tot dag meer in hun geloof verzekerd worden ⁵⁾. Al durven niet allen het daarmede te wagen, al smaakt het daarom velen niet, al schijnt het koud te zijn, wie het er mede waagt zal wel ondervinden, dat geen duivel zoo sterk is als het Woord, want de macht van het Woord gaat boven wereld, duivel en engel ⁶⁾. Al is het gering, al schijnt het niets te zijn, toch is het eene ontzaglijke kracht voor hen die gelooven; al is men in de kaken der hel, wanneer men er in slaagt het Woord te grijpen, dan moet men er weder uit ⁷⁾. Omdat het een eeuwig Woord is, zal het den geloovige ook eeuwig bewaren ⁸⁾.

¹⁾ 1², S. 267, 268. Oculi. Luc. 11 vs. 14—28. H. P. D.

²⁾ B. W. IV, S. 287 an Albrecht von Brandenburg. 1524.

³⁾ 23, S. 239, 240. Auslegung des Chr. Gl. geh. zu Schmalkalden. 1537. 17², S. 138. Predigt vom Ehestande. 1525.

⁴⁾ 17², S. 422. Predigt Luc. 10 vs. 23—37.

⁵⁾ 1², S. 84, 86. H. P. D. 4. Predigt am Christtag Luc. 2 vs. 15—20.

⁶⁾ 34, S. 203, 204. Predigten über das erste Buch Mose. 1527.

⁷⁾ 51, S. 376, 378. Epistel Petri gepredigt und ausgelegt. 1523.

⁸⁾ 19², S. 266, 267. Predigt Mt. 4 vs. 1—11. 1537.

Waar dus de struikelblokken uit den weg geruimd zijn, werkt het Woord uitnemende vrucht; maar de waarde van het Woord is niet daarvan afhankelijk, of het aangenomen wordt of niet. Het Woord wordt niet beter door het geloof der vromen, ook niet geringer door het ongeloof der goddeloozen ¹⁾. Wanneer ik van iemand bier, brood of koren koop, en ik betaal hem goed geld daarvoor, maar hij wil dat geld niet aannemen, is dan daarom dat geld minder goed? Zoo is het Evangelie goed, en wordt niet beter of slechter of ik het geloof of niet ²⁾.

Gods Woord is dan ook zelfs bij de goddeloozen niet geheel zonder werking; het slaat ze terneer en snoert hun den mond; ³⁾ ja soms schrijft Luther aan het Woord zoodanige werking bij de ongeloovigen toe, dat ze erger worden dan ze te voren geweest zijn. Als het Woord komt en hun ontdekt dat ze blind zijn, dan begint de vijandschap juist; ⁴⁾ velen die het hooren worden slechter dan vroeger, ja zevenmaal erger ⁵⁾. Het Woord komt nooit zonder groot voordeel of schade; wien het wil, dien verstokt het Woord; het is als de zon, die hetgeen goed is, zooals boter en was, smelt, en hetgeen slecht is, zooals slijk, hard maakt als steen ⁶⁾.

Ook hetgeen er aanwezig moet zijn opdat het Woord zijne zaligmakende werking uitoefene, wordt dikwijls wederom

¹⁾ de Wette II, S. 631. An Theobald Billicanus. 1525.

²⁾ 44 S. 163, 164. Predigten Mt. 18 vs. 20—23 vs. 23. 1537.

³⁾ 15², S. 170, K. P. Predigt am Tage Stephani. 1523 (?)

⁴⁾ 40, S. 64, 65. Der 110 Psalm. 1539.

⁵⁾ 1², S. 14, 15, H. P. D. 1. Advent Mt. 21 vs. 1—9. 1533. 17², S. 31. Predigt Luc. 19 vs. 29—40a. 1523.

⁶⁾ 17², S. 14—16. Sermon. Johs. 8 vs. 46—59. 1523.

aan de werking des Woords toegeschreven. Er is een verslagen geweten noodig; het Woord zoekt niet alleen een verslagen geweten, maar het maakt ook een verslagen geweten; zijn gang is als van een donderslag, het richt op en slaat neder ¹⁾. Geloof moet er zijn; juist het geloof is wederom uit het gehoor en wordt door het Woord gewerkt, zooals boven bij de behandeling der verhouding tusschen Woord en geloof werd aangetoond ²⁾.

Met het oog op de vraag, waarom het Woord bij den één wel, bij den ander niet ingang vindt, moeten we ten slotte nog stilstaan bij de laatste oorzaak, de Uitverkiezing Gods. De leer der Verkiezing is dikwijls misbruikt om de werking des Woords te verkleinen, doordien men aldus redeneerde: Het Woord maakt niet allen zalig die het hooren, maar alléén hen die God nog in 't bijzonder roept en trekt; die bijzondere trekking wordt dan van haar verband met het Woord losgemaakt en als hoofdzaak beschouwd, en Gods Woord als bijzaak.

Hoe staat het met Luther in dit opzicht? Hier moet eerst gevraagd worden, of Luther tot het einde toe de Verkiezing geleerd heeft. In het voorgaande tijdvak was hij ze begonnen te leeren, en wat de eerste jaren van ons tijdvak aangaat is er niemand die het ontkent. Bekend is vooral zijn geschrift „De servo arbitrio” tegen Erasmus, waarin hij voor geen consequentie terugdeinst ³⁾, en dit punt zelfs als de hoofdzaak in zijn strijd tegen Rome beschouwt ⁴⁾.

¹⁾ a. a. O.

²⁾ Zie 17², S. 252; 24 S. 325, 326; 21 S. 105; o. e. l. XVII p. 209; 39 S. 93; 41 S. 173; 19², S. 187. vgl. bladz. 283.

³⁾ o. l. v. a. VII, p. 133, 200, 251, 256.

⁴⁾ l. l. p. 367.

Ook leert hij in dit boek, dat niemand de Schrift werkelijk begrijpt, tenzij dat de Geest het hem openbare; wanneer men de Wet en het Evangelie door zijn eigen vrijen wil kon aannemen, waar zou er dan plaats blijven voor Gods genade ¹⁾? Evenzoo zegt hij in eene preek uit dien tijd: „God verbergt en openbaart het aan wien Hij wil, en wien Hij het van eeuwigheid heeft toegedacht” ²⁾. Nog in 1527 leert Luther: „God openbaart het alleen aan Zijn Heiligen, die Hij van den beginne af daartoe uitverkoren heeft; voor ieder ander zal het wel verborgen en een geheim blijven; zoo gaat hier te niet alle verdienste, kracht en verstand; Christus alleen moet het geven” ³⁾. In deze aanhalingen is de werking van Gods Woord tot de uitverkorenen beperkt; maar dat is voor hem bij de leer der Verkiezing niet de hoofdzaak; deze bestaat hierin, dat alles wat naar vrijen wil, naar werkheiligheid, naar Pelagianisme zweemt, uitgesloten is, zooals reeds uit een paar van de aangehaalde plaatsen en vooral uit het geschrift „De servo arbitrio” duidelijk blijkt.

Opgemerkt moet nu worden, dat Luther reeds thans ook hier en daar uitdrukkingen bezigt, die zouden kunnen uitgelegd worden als blijken van eene meer universalistische zienswijze, indien we niet van het tegendeel door de meest stellige uitspraken overtuigd waren. Ook in dezen tijd is Luther van gevoelen, dat de mensch wel op Gods genade moet vertrouwen, maar onzeker moet blijven aangaande

¹⁾ p. 127, 184, 192.

²⁾ 11² S. 100. K. P. Sexagesimae Luc. 8 vs. 5—15.

³⁾ 17² S. 277. Mt. 11 vs. 25—30.

zijn volharden in de toekomst, of aangaande zijne verkiezing ¹⁾). Verder zou het Pelagiaansch kunnen opgevat worden, wanneer hij in het jaar 1525 God de woorden in den mond legt: „Zoekt en predikt maar Mijn Woord, dan zal dat u wederom zoeken en prijzen” ²⁾), en wanneer hij zich aldus uitdrukt: „Dat velen het niet hebben, is niet de schuld van het Evangelie, maar van hen zelf, die er oor en hart voor sluiten” ³⁾). Zoodanige uitdrukkingen, behalve die aangaande het verzekerd zijn van de verkiezing, komen echter overal ook bij overtuigde aanhangers van de leer der Verkiezing voor; want het is volstrekt niet hunne bedoeling de schuld des menschen te ontkennen; ook behoeft men niet altijd van de middellijke oorzaken tot de eerste oorzaak op te klimmen. Verder keurt Luther het ook in het geschrift „De servo arbitrio” ten sterkste af, dat men zich in dit leven zou richten naar den verborgen wil Gods, in plaats van naar Hem, zooals Hij Zich geopenbaard heeft in den Deus incarnatus, Christus, en in Zijn Woord ⁴⁾).

Maar, zoo wordt o. a. door Th. Harnack beweerd, er is later eene kentering gekomen, en Luther is tot het universalisme overgegaan ⁵⁾).

Ten bewijze voor dit gevoelen, waarmede echter niet allen instemmen ⁶⁾), wijst Th. Harnack vooral op een brief, door

¹⁾ B. W. IV S. 51 an Christoph Hoffmann. 1522.

²⁾ 53, S. 351. Kurze Auslegung des 9 Psalms vs. 11. Aanhangel bij den brief „An die Christen zu Strassburg”.

³⁾ 92, S. 297. K. P. 18 n. Trin. 1 Cor. 1 vs. 4—9.

⁴⁾ o. l. v. a. VII p. 221, 222, 227, 228.

⁵⁾ Luthers Theologie, S. 195 ff.

⁶⁾ Zie b. v. Loofs, a. a. O., S. 350.

Luther in 1528 geschreven aan iemand, die van wege de vraag naar zijne verkiezing zware aanvechtingen had, zoodat men zelfs voor zelfmoord vreesde ¹⁾). Zeker klinken sommige uitspraken in dit schrijven zóó universalistisch, dat een beslist Contra-remonstrant wel eenigszins zal aarzelen om ze met dezelfde woorden te herhalen, b. v. wanneer hij zegt, dat het „Gods ernstige wil is en Zijn bevel van eeuwigheid besloten, alle menschen zalig te maken”, of: „Kehre ein jeglicher vor seinen eigenen Thüre”, dan worden allen zalig, en er is geen gepeins meer noodig, wat God in Zijn raad heeft besloten, wie er zalig zal worden en wie niet. Toch moeten we vooreerst letten op den toestand van den persoon tot wien het schrijven gericht is; hier moesten sommige waarheden reeds uit den aard der zaak zeer op den achtergrond geschoven worden, en moest op den geopenbaarden wil Gods tegenover Zijn verborgen raad zeer sterke nadruk gelegd worden. Verder moeten we niet vergeten, dat Luther in 't begin toch toegeeft, dat alle dingen in alle schepselen geschieden volgens Gods wil; ook, dat de universalistische uitspraken toch telkens weder eenigszins beperkt worden. Wanneer Luther gezegd heeft, dat allen zonder onderscheid moeten komen, beperkt hij het toch weder tot hen die zich bekeeren, berouw betoonen, gelooven, die vermoeid en belast zijn en geen raad weten. Dat de mensch echter uit zichzelf zich kan bekeeren, berouw betoonen of gelooven, zegt hij niet: desgevraagd zou hij zeker geantwoord hebben, dat het juist een werk van Gods genade is, als een mensch daartoe

¹⁾ 54 S. 21—29. An einen Ungenannten.

komt. Waar hij vooral voor waarschuwt, is dat men van Gods beloften, die over boozen en goeden, klein en groot, rijk en arm, dor en groen heengaan, niets afdoet en ze slechts ten goede laat komen aan vrome, heilige mensen, die lange kleederen dragen opdat ze hunne beenen bedekken in bijzondere eerbaarheid. Als Gods Zoon aan het kruis de overpriesters gevraagd had of hij den moordenaar mede mocht nemen in het Paradijs, dan hadden zij wel geantwoord: als hij dáár hoorde, dan hadden wij hem niet opgehangen. — Een zeker universalisme vinden wij ook elders. Het Woord van Gods genade, dat Hij spreekt in het Evangelie in den Doop, in de absolutie en in het Nachemaal, heeft een ieder even goed voor zich persoonlijk aan te nemen als de hoofdman over honderd hetgeen Christus tot hem zeide ¹⁾. In een schrijven aan den raad te Nürnberg zegt Luther: „Het is waar, het beangstigde geweten betwijfelt niet dat God in 't algemeen barmhartig is, maar of het persoonlijk deel heeft aan Gods genade; maar een ieder moet opmerken, dat de prediking en de beloften Gods allen toekomen; hij moet er zich niet van uitsluiten, maar ze aannemen als een woord voor hem in het bijzonder; want God heeft aan allen geboden Zijne beloften te gelooven” ²⁾. Men hoore niet naar de redeneeringen van den duivel, die ons influistert dat we hebben te vragen of we uitverkoren zijn of niet, maar we hebben daarop te zien,

¹⁾ 3^e, S. 153—155. H. P. D. 21 n. Trin. Johs. 4 vs. 47—54. 1534.

²⁾ 55, S. 28, 29. An den Rath zu Nürnberg 8 Oct. 1533. Naast die van Luther draagt de brief ook de onderteekening van Bugenhagen, Melanchton en Caspar Cruciger.

dat Gods wil in Christus Jezus liefde en barmhartigheid is; dat er velen verloren gaan, is enkel de schuld van hun boozen wil en van den duivel ¹⁾. Men moet niet uitgaan van Gods raadbesluiten, van Zijne regeering, van Zijne oordeelen, van de vraag of Hij iemand heeft uitverkoren of niet, dat is alsof men het dak van een huis wilde bouwen, voordat de fondamenteen gelegd zijn. Men moet op Christus zien ²⁾. Ons zij het genoeg te weten, dat, wie tot het einde toe in boete en geloof volhardt, uitverkoren is. Wanneer wij ons wilden richten naar den verborgen raad Gods, dien Hij ons niet openbaart, dan zouden we Zijne geboden, het Evangelie, de Sacramenten en Christus zelf niet meer behoeven, handen en voeten laten gaan, „plumps hinein leben wie die Säue”. Men stelle zich ook God niet voor als een tyran, die enkele vrienden heeft wier doen en laten Hij zich laat welgevallen, of ze goed doen of niet, en die anderen kwelt, onverschillig wat ze doen ³⁾.

Dat is natuurlijk niet de voorstelling die b. v. de Gereformeerde voorstanders der Verkiezing aan de zaak geven; zij leeren van de uitverkorenen, dat God hen verkiest tot heiligheid en dat Hij ook hunne overtredingen kastijdt; van de verworpenen, dat ze nooit gedaan hebben hetgeen waarlijk goed is en zóó door eigen schuld verloren gaan. Hoe sterk dus die uitdrukkingen ook mogen zijn, toch is

¹⁾ 20^e.1, S. 169, 170. Erklärung des Spruches Pauli, Gal. 1, vs. 4, 5. 1538.

²⁾ 18^e, S. 178. Predigt Micha 5 vs. 1. 1532. Zie ook 56 S. 140, 141. An einen Ungenannten. 8 Aug. 1545.

³⁾ 55, S. 161—167. Bedenken, gemeinschaftlich mit Bugenhagen und Melanchthon, ohne Datum. 1536.

het de vraag, of Luther de Uitverkiezing, zooals hij ze zelf vroeger leerde, bestrijdt, dan wel slechts onjuiste voorstellingen die men er uit afleidt. Er wordt dan ook in de aangehaalde plaatsen niet ontkend, dat er naast den geopenbaarden raad Gods nog een verborgen raad bestaat, maar het wordt verboden, vooral met het oog op eigen zaligheid, dien raad te doorvorschen. Dat doet hij ook op drie plaatsen in zijne uitlegging van het boek Genesis ¹⁾; daar zegt hij o. a. dat God uit een verborgen God een geöpenbaard God is geworden in Christus, en dat wie in Christus gelooft, in Hem ook den verborgen God leert kennen en van zijne verkiezing verzekerd wordt. Daaruit maakt Th. Harnack op, dat Luther daarmee een particularistisch raadsbesluit heeft ontkend, zooals hij het in „De servo arbitrio” leerde. Maar Luther zelf haalt dat geschrift hier aan, neemt er niets van terug, zelfs niet de woorden „omnia necessaria esse”; hij wijst er alleen op dat hij toen reeds een vorsch en naar Gods verborgen wil heeft afgekeurd en waarschuwt voor zoodanig misbruik van dat geschrift, waarbij men daarop alleen den nadruk zou leggen, met voorbijgaan van al hetgeen hij over Christus geleerd heeft.

Het sterkst is echter eene plaats, waar de tekst verklaard wordt: „Velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren”. Luther legt den tekst aldus uit: „Het Evangelie komt tot allen, en God laat het ook aan allen verkondigen, opdat een ieder het hoore, aanneme en zalig worde; maar weinigen nemen het aan, en die zijn „uitverkoren.” De

¹⁾ o. e. l. II, p. 172 sqq. 205 sqq. VI p. 290—300. Gen. 6 vs. 5, 18; 26 vs. 9.

opvatting, dat God de zaligheid allen aanbiedt, maar er weinigen toe laat komen, noemt Luther goddeloos; zoo zou men meenen dat God menigeen de zaligheid niet gunt ¹⁾. Hoewel nu moet erkend worden, dat deze plaats kwalijk met de Dordtsche artikelen overeen te brengen is, moet toch de vraag gesteld worden, of Luther niet ook hier nog meer die oppervlakkige, verkeerde voorstelling der Verkiezing op het oog heeft, waarbij men de schuld bij God zoekt. Kort tevoren toont hij toch het bestaan van den verborgen raad Gods te veronderstellen, waar hij zegt: „Man soll Gott in seiner Vorsehung und Majestät zufried en lassen, denn da ist er unbegreiflich” ²⁾. Ook Calvijn zegt trouwens in zijn commentaar, dat de woorden van Jezus hier niet op de eeuwige uitverkiezing zien ³⁾.

Tal van uitspraken ook uit dit tijdvak wijzen daarop, dat Luther zijn vroeger gevoelen omtrent de Uitverkiezing niet geheel heeft vaarwel gezegd. We zagen hoe Luther waarschuwde voor het onderzoeken naar den geheimen raad Gods; dat hij daarbij wel erkende dat er zulk een raad bestaat, blijkt duikelijk uit hetgeen hij schrijft drie maanden na den brief uit 1528, die boven behandeld is. Men moet wel leeren, zoo zegt hij, dat er zulk een raad bestaat, maar zich inspannen om dien te begrijpen is zeer gevaarlijk ⁴⁾. Nog in 1541, dus één jaar na de

¹⁾ 1². S. 206, 207. H. P. am Sonntag Stephani Mt. 20 vs. 1—16. 1534.

²⁾ a. a. o. S. 204.

³⁾ ad Matth. 22 vs. 14. (bij Matth. 20 spreekt hij er in 't geheel niet over).

⁴⁾ B. W. VII vs. 5. An Caspar Aquila. 1528.

sterk universalistische uitlating die hier boven is aangehaald, zegt hij toch wederom, dat God de wereld heeft verworpen, en nauwelijks één van de tien melaatschen behoudt; de overigen verslindt de vorst dezer wereld. Dien onnaspaurlijken raad Gods hebben wij aan te nemen en te aanbidden, niet te doorgronden of er over te murmureeren¹⁾. Ook wordt thans nog de werking der prediking beperkt tot de uitverkorenen; de Heere geeft aan Petrus het Evangelie als een net, waarmede hij de uitverkorenen zal vangen.

In het „Bekentnis vom heiligen Abendmahl”, ook uit het jaar 1528, verwerpt Luther uitdrukkelijk al wat naar vrijen wil zweemt²⁾. Geloof is niet een menschelijk werk, door onze kracht mogelijk, maar het is Gods werk en gave, door den Heiligen Geest in ons teweeggebracht³⁾. Reeds de kinderen laat Luther in den kleinen Catechismus leeren: „Ik geloof, dat ik niet door eigen verstand of kracht in Jezus mijnen Heer gelooven of tot Hem komen kan”⁴⁾. De wedergeboorte geschiedt niet door menschelijke hulp of toedoen, maar door de kracht des Geestes⁵⁾. Juist op eene plaats, waar Luther waarschuwt voor het onderzoek naar Gods verborgen wil, zegt hij, dat het niet eene zaak is van iederen, noch uit menschelijk verstand of keuze voortkomt, dat er meer toe behoort dan de rede of de vrije wil, om Christus aantenemen⁶⁾. Het hangt ook alleen van God af, dat

¹⁾ de Wette V, S. 399, 400. An Wenc. Link. 1541.

²⁾ 30, S. 365.

³⁾ 24, S. 325. Schwabacher Artikel. 1529.

⁴⁾ 21, S. 13, 14. 1529.

⁵⁾ 40, S. 129. Der 110. Psalm gepredigt und ausgelegt. 1539.

⁶⁾ 50, S. 194. Auslegung des 17. Cap. Johannis. 1530. z. o. 182, S. 251, 252. Predigt Eph. 6, vs. 10—17. 1532.

de mensch er toe komt aan zichzelf te vertwijfelen en de aangeboren hoogmoed uitgerooid wordt, zoodat wij volharderen¹⁾. Wanneer wij het Woord aangrijpen, dan is dit niet menschenkracht maar Gods kracht²⁾. God zelf moet iemand verder trekken, als hij het Woord hoort³⁾. In 1537 schrijft Luther dan ook aan Capito, dat hij geen enkel van zijne boeken wil handhaven, behalve wellicht den Catechismus, en dat over den onvrijen wil⁴⁾; dat zou Luther zeker niet geschreven hebben, als hij de leer der Verkiezing die daarin met zooveel kracht wordt geleerd, thans verwierp. Nog in 1545 schrijft hij eene zeer scherpe stelling tegen den vrijen wil, waarin hij ten stelligste ontkent dat 's menschen wil iets tot het goede vermag⁵⁾.

Wanneer God niet door Zijnen Geest krachtig werkte, dan ware de geheele prediking, Doop Sacrament, en Gods Naam uitgerooid; als Hij niet Zelf onze harten door Zijnen Geest aandreef en staande hield, dan zou geen mensch het Evangelie gelooven of er bij blijven⁶⁾. Zonder de werking des Geestes kan noch de Wet noch het Evangelie iets uitrichten, zoo antwoordde Luther uitdrukkelijk toen hij daarentrent gevraagd werd⁷⁾. Ook erkent hij zulks in zijn brief aan de Gereformeerde Zwitsers, die met hem over toenade-

¹⁾ 48, S. 90, 91. Auslegung des 6, 7, 8. Cap. Johannis. (c. 6 vs. 67—71) 1531—32.

²⁾ 20².1, S. 144. Predigt Gal. 5 vs. 16—24. 1538.

³⁾ 47 S. 354. Auslegung des 6, 7, 8. Cap. Johannis 1531—32.

⁴⁾ de Wette V, S. 70.

⁵⁾ o. l. v. a. IV, p. 489. Disputatio contra articulos Lovaniensium.

⁶⁾ 40, S. 162. Der 110 Psalm gepredigt und ausgelegt. 1539.

⁷⁾ 58, S. 289. Tischreden.

ring onderhandelden ¹⁾. Zoo leerde Luther ook in de „Schwabacher Artikel”, dat de Geest door het Woord het geloof werkt hoe en waar Hij wil ²⁾. Naast het ambt der prediking werkt God Zelf en roert door het Woord heden het eene, morgen het andere hart ³⁾. Wij mogen niet ophouden te prediken; toch zal het alleen van Hem afhangen wanneer Hij het in de ziel wil drijven ⁴⁾.

Met zulke woorden zal een echt Arminiaan zeker nog veel minder vrede hebben dan een Contra-remonstrant met enkele universalistische uitdrukkingen, die boven aangehaald werden. Mijns inziens is ook hier niet alles wat Luther gezegd heeft onder één systeem te brengen, evenmin als bij zijne verhouding tot het gezag der Schrift. Th. Harnack poogt het te doen in universalistische richting, maar erkent toch b.v. bij den brief aan de Gereformeerde Zwitsers, dat hij op groote moeilijkheden stuit ⁵⁾. Ondertusschen is ons dit gebleken: Na 1528 heeft Luther evengoed als vóór dien tijd geleerd, dat het niet in 's menschen kracht of vrijen wil ligt het geloof aantenemen, dat hij daartoe moet gebracht worden door Gods genade en Geest, dat God zulks doet waar en wanneer Hij wil, dat de zaligmakende werking des Woords beperkt is tot de uitverkorenen en dat achter dit alles een geheim raadsbesluit Gods ligt. Wil men zich echter in zijn doen en laten richten naar dit geheime raads-

¹⁾ 55, S. 192. An die reformierten Schweizerorte. 1 Dec. 1537.

²⁾ 24, S. 325, 326. 1529.

³⁾ 19², S. 331. Ein Sermon von den Secten. 1537.

⁴⁾ 19², S. 362. Ein Sermon vom Lamb Gottes. 1537.

⁵⁾ a. a. o. S. 218.

besluit Gods, buiten het geopenbaarde Woord om, en denken, dat het niet helpt of men kwaad of goed doet als men niet uitverkoren is; wil men uitvorschen of men van eeuwigheid is uitverkoren en daarvan eene andere zekerheid hebben dan door Christus en Zijn Woord; wil men aan Gods genade paal en perk stellen, zoodat ze alleen zou zijn voor hen die als groote heiligen uitblinken, en een verloren zondaar het niet zou mogen wagen op grond van Gods Woord in Christus te gelooven, dan treedt Luther daar met de meest mogelijke scherpte tegen op. Zoo ver ging hij daarin, dat hij zich soms universalistisch uitdrukte, gelijk hij trouwens eenigszins reeds voor 1528 gedaan had. Hij behoefde dat niet te doen. Niet daarin verschillen Remonstrant en Contra-remonstrant, dat de één aan het Woord meer zou toeschrijven dan de ander. Beiden zullen aan het Woord min of meer werking toekennen, maar ook moeten erkennen, dat niet allen door het Woord zalig worden. Het onderscheid is, dat bij den één het besluit om het Woord aan te nemen in laatste instantie van den mensch uitgaat en bij den ander afhankelijk is van Gods voorbeschikking. Ook de H. Catechismus, welks opstellers geen Remonstranten waren, leerde dat de Geest het geloof „dat niet alleen anderen, maar ook mij de zaligheid geschonken is,” door het Evangelie werkt ¹⁾. Volgens Calvijn is het geloof gegrond op de beloften van het Evangelie ²⁾.

Luther zelf heeft in den tijd vóór 1528 even goed het

¹⁾ vr. 20.

²⁾ Institutio lib. III, c. 7, 29.

Evangelie tot grond voor zijn geloof gehad als daarna ¹⁾. Zijne waardeering van het Woord is even hoog vóór dien tijd als nà dien tijd. Zijne machtigste preek over het Woord dateert uit het jaar 1523 ²⁾. Wel zagen we, hoe soms zijne werking tot de uitverkorenen beperkt wordt; maar toch is het Evangelie het net, waarmede de prediker de uitverkorenen vangt ³⁾. Door de prediking bewerkt de Kerk bij de uitverkorenen, dat zij op Gods genade in Christus leeren vertrouwen ⁴⁾. Door het Woord treft God heden dezen morgen dien; door het Woord geeft God het geloof, waar Hij wil. Al staat het alleen in Zijne macht, wanneer Hij het wil doen, zoo is toch het Woord het middel waardoor God het bloed des Lams in ons hart wil geven. Al is het Woord zonder den Geest niet genoeg, toch is het Woord het middel waarmede de Geest werkt waar Hij wil ⁵⁾. Ook in den tijd vóór 1528 leerde Luther, dat het Woord het middel is waardoor God wil werken ⁶⁾, en al is het alleen niet genoeg, toch is het Woord het middel waardoor de Geest en het geloof komt ⁷⁾.

In het geschrift „De servo arbitrio” antwoordt Luther op de tegenwerping, dat het Woord niet noodig zou zijn, wanneer

¹⁾ Zie boven bladz. 280 vv., waar uit den tijd vóór 1528 zijn aangehaald 10², S. 163, 378, 380; 15², S. 542, 543; 16² S. 246; 17², S. 18, 19, 20, 86, 87; o. l. v. a. V, p. 453.

²⁾ 17², S. 13—19 z. bladz. 304.

³⁾ 52², S. 339. H. P. R. 5 n. Trin. Luc. 5 vs. 1—10.

⁴⁾ 19², S. 285, 289. Predigt Mt. 4 vs. 1—11.

⁵⁾ 19², S. 331; 55, S. 192. ; 24, S. 325; 19², S. 363.

⁶⁾ 11², S. 265. K. P. Ander Predigt om Ostermontag.

⁷⁾ 17², S. 252. 1525. Zweite Predigt über das 15 u. 16 Cap. der Apg.

we het toch uit ons zelf niet kunnen aannemen: „Het heeft Gode zoo behaagd, niet buiten het Woord om, maar door het Woord den Geest te geven. Hij zou het anders kunnen doen, maar Hij wil het niet” ¹⁾.

In één opzicht acht Luther het Woord nog beperkt in zijne werking; het is alléén voor dit tijdelijk leven. Al verlaat het ons niet in de stervensure, al draagt het ons daardoor heen tot in de eeuwigheid, dáár is het niet meer noodig, evenals men het lamplicht niet meer noodig heeft wanneer de dag is aangebroken ²⁾; dan zal ook het geloof ophouden en de vergeving der zonden niet meer noodig zijn, ook het gebed, de Sacramenten, alle wetenschap en profetie en de geheele Schrift ³⁾. Dan zullen we alles voor oogen zien wat wij geloofd hebben ⁴⁾.

Zoolang wij echter hier in dit leven zijn, werkt God in ons door middelen. Dat het Woord evenals vroeger onder die middelen eene zeer belangrijke plaats inneemt, is ons gebleken. Welke is thans de verhouding van het Woord tot de andere middelen die hier genoemd kunnen worden?

Hier stellen we wederom vooreerst aan de orde de verhouding tusschen Woord en Geest ⁵⁾, hoewel we ook thans niet uit het oog mogen verliezen, dat Woord en Geest niet

¹⁾ o. l. v. a. VII, p. 236.

²⁾ 52, S. 233. Die ander Epistel Petri u. eine St. Judä; zu e. 1 vs. 19. 1524.

³⁾ o. l. v. a. IV. Quinque disputationes de justificatione. 1535.

⁴⁾ 20².1, S. 313, 314. Auslegung des 72. Psalms. 1540.

⁵⁾ Zie daarover vooral: Wort und Geist, eine historische und dogmatische Untersuchung zum Gnadenmittel des Worts von Richard H. Grützmaker. Leipzig 1902. S. 8—47.

als gelijksoortige begrippen beschouwd kunnen worden. Bij de behandeling der voorgaande tijdvakken konden we wat den Geest aangaat niet tot eene vaste slotsom komen; twee richtingen stonden tegenover elkâar, ééne die den Geest en Zijne werking meer van het Woord wilde scheiden, en eene andere, volgens welke ze meer samenvallen.

Soms worden ook thans Geest en Woord eenvoudig naast elkander genoemd ¹⁾).

Op verschillende plaatsen schrijft Luther daarbij aan den Geest de meer innerlijke, en aan het Woord de meer uiterlijke werkingen toe. De Vader moet het één en het ander doen, uitwendig trekken door het Woord, en inwendig door den Geest ²⁾). Benevens de verkondiging des Woords schrijft de Geest het ook inwendig in het hart, want die het hooren krijgen ook van binnen eene vlam, zoodat het hart spreekt: dat is zeker waar, al zou ik er honderd dooden op moeten sterven ³⁾). De Geest werkt van binnen en van buiten; van binnen door het geloof en andere geestelijke gaven, en van buiten door het Evangelie, den Doop en het Sacrament van het altaar ⁴⁾).

Soms stelt Luther het zoo voor, dat de werking des Geestes volgt op die des Woords. God laat Zijn Woord uitgaan, daaraan moeten wij naar den inwendigen mensch han-

¹⁾ 22, S. 77, 78. Von weltlicher Obrigkeit. 1523. 19², S. 187. Sermon Mt. 8 vs. 1—8. 1535. 54, S. 236. L. an seine Mutter. 1531. B. W. VI, S. 221. An Leonhard Beier, 1528.

²⁾ 47, S. 351. Auslegung des 6, 7, 8. Cap. Johs. Cap. 6 vs. 45, 46. 1530—32.

³⁾ 23, S. 249—251. Auslegung des Chr. Glaubens, gehalten 1537 zu Schmalkalden.

⁴⁾ 30, S. 368. Bekenntnis vom Abendmahl Christi. 1528.

gen, en daarna laat Hij Zijnen Geest mede volgen ¹⁾). Hij vermaant den mensch, die het Woord gehoord heeft maar zich nog zwak gevoelt, aldus te bidden: „Ach lieber Vater, du hast mir das Leben geben und dein Wort dazu; lieber Vater, drucke nach, und gieb mir auch einen gewissen Geist, und festen Glauben an dein Wort” ²⁾). Hij geeft echter daartoe nadere toelichting en beperking: „Der Geist is allezeit der erste, so den ersten Stein legt, soviel das Lehren angeht; was aber das Hören betrifft, da ist das Wort das Erste und der Geist der ander” ³⁾); men zou het zoo kunnen weêrgeven: subjectief beschouwd, van de zijde des menschen, is het Woord het eerste; maar objectief beschouwd, van Gods zijde, is de Geest de eerste. Ook wordt soms bij de werking des Geestes bepaaldelijk gedacht aan het werk der heiligmaking en dan in verband met de ons bekende tegenstelling tusschen Wet en Evangelie. Terwijl de Wet zegt: Dat moet gij doen, zegt het Evangelie: doe uw hart open en ontvang den Geest, zóó zult gij Gods wil doen ⁴⁾).

Vooraf hebben wij echter hier op te merken, dat Luther evenals de Gereformeerden, de noodzakelijkheid van de werking des Geestes bij de werking des Woords erkent, zooals we reeds gezien hebben bij de behandeling van de leer der

¹⁾ 16², S. 377. Predigt Luc. 16 vs. 1—9. 1522.

²⁾ 17², S. 433. Predigt Luc. 10 vs. 23—37. 1530.

³⁾ 58 S. 290. Tischreden. z. o. o. e. l. XXIII, p. 209. Spiritus prior est in docente, verbum autem prius in audiente. ad Jes. 59. ± 1532.

⁴⁾ 19², S. 216. dritte Predigt 2 Cor. 3 vs. 4—11, 1535; 17², S. 99, 100. Predigt Luc. 16 vs. 1—9. 1524. z. boven bladz. 185, 196.

Verkiezing. Zonder den Geest is het Woord niet genoeg ¹⁾. Als God Zijn Geest niet ingiet, is er geen onderscheid tusschen een hoorende en een doove ²⁾. De schat der prediking ligt dáár op een hoop; zullen we er deel aan verkrijgen, dan moet de Geest komen en hem in het hart geven, opdat we gelooven ³⁾. Het blijft een geheim, als de Geest het niet openbaart ⁴⁾.

Niet alleen in den eersten tijd, waaruit die aanhalingen dateeren, leerde Luther zoo: ook later acht hij den Geest noodzakelijk om de Schrift te verstaan en om het Woord te gelooven ⁵⁾; hij leert daarom te bidden, dat God naast het Woord ook Zijnen Geest moge geven ⁶⁾. Als God niet door Zijnen Geest in ons werkt, dan zal niemand het Evangelie gelooven of daarbij blijven ⁷⁾. Het is niet alleen moeilijk maar onmogelijk, het geloof te houden zonder den Heiligen Geest ⁸⁾. We zagen hem bij de verhandelingen die aan de „Wittenberger Concordie” vooraf gingen uitdrukkelijk erkennen, dat de mondelijke prediking geene uitwerking heeft als de Geest niet in het hart werkt ⁹⁾.

¹⁾ 17², S. 252. Predigt Apg. 15, 16. 1525.

²⁾ Gal. III, p. 258 ad c. 3 vs. 3. Uitbreiding van de uitlegging van 1519, waarschijnlijk uit het jaar 1523.

³⁾ 8², S. 318, 319. K. P. 1 Pfingsttag Apg. 2 vs. 1—13.

⁴⁾ 11², S. 98—100. K. P. Sexagesimae Luc. 8 vs. 5—15. z. o. o. l. v. a. VII, p. 127, 184, 192. de servo arbitrio. 1525.

⁵⁾ 1², S. 3. Dr. Martin Luthers Vorrede zu seinen deutschen Werken. 1539. 17², S. 241. Ander Predigt Luc. 2 vs. 1—14. 1530.

⁶⁾ 56, S. 361. Die deutsche Litaney.

⁷⁾ 40, S. 162. Der 110. Psalm. dixit Dominus gepredigt und ausgelegt.

⁸⁾ 50, S. 76. Auslegung des 14—16. Cap. Joh. 1538.

⁹⁾ 55, S. 192. An die reformierten Schweizerorte.

Het zou ons echter verwonderen, indien wij in dezen tijd, waar Luther het inwendig Woord zoo bestrijdt, geen spoor meer bij hem vonden van de andere richting, die de werking des Geestes meer met die des Woords doet samenvallen. Vooreerst treffen we plaatsen aan, die op het verband tusschen Woord en Geest wijzen. Wij hebben de belofte, dat de Geest altijd bij het Woord zal zijn ¹⁾. Wanneer de prediking wordt uitgesproken, dan is ook de Geest aanwezig, Die in de harten levende letters schrijft; dat doet Hij door hetzelfde Woord ²⁾. Hij werkt er mede als met een instrument ³⁾. Hij roept ons door het Evangelie ⁴⁾. De Geest, zoo zegt Luther voorts, komt niet door eene inwendige stem, en niet zonder Woord, Doop en Avondmaal ⁵⁾. Niet alleen het roepen, maar ook het trekken, geschiedt door het uitwendig Woord; dit zegt Luther juist op eene plaats waar hij anders de noodzakelijkheid van de werking des Geestes erkent ⁶⁾. Door het Woord brengt de Geest in ons de wedergeboorte te weeg ⁷⁾. Door het Woord doet de Geest het geloof in onze harten nederdalen ⁸⁾. De prediker brengt het Woord, en door hetzelfde is de Heilige Geest krachtig ⁹⁾. Evenmin als het Woord zijne werking doen kan zonder den Geest, evenmin doet ook de Geest Zijne werking buiten het Woord om; men

¹⁾ 1², S. 267, 268. H. P. D. Oculi Luc. 11, vs. 14—28. 1534.

²⁾ 19², S. 197, 204. Predigten 2 Cor. 3 vs. 4—11. 1535.

³⁾ 58, S. 290. Tischreden.

⁴⁾ 21, S. 14. Kleiner Catechismus. 1529.

⁵⁾ 29, S. 208, 209. Wider die himmlischen Propheten. 1524—25.

⁶⁾ 55, S. 192.

⁷⁾ 40, S. 129. Der 110 Psalm. 1539.

⁸⁾ 21, S. 100. Grosser Catechismus. 1529.

⁹⁾ 20².1, S. 263. Predigt am Michaelistage. 1539.

moet niet wachten totdat de Geest persoonlijk van den hemel spreekt, maar dit moet men verwachten, dat Hij door een Woord, dat men met de ooren hoort, het hart roert, en in het hart getuigenis geeft; dit getuigenis in het hart komt niet zonder dat het andere, uitwendige getuigenis is voorafgegaan ¹⁾. God wil ons Zijnen Geest niet geven buiten het Woord om; daar hebben we ons aan te houden ²⁾. Men moet zich niet door hen in verwarring laten brengen, die de Schrift gering achten; Luther is zelf ook „in den Geest” geweest, misschien meer dan zijne tegenstanders; maar dit weet hij wel, dat de Geest alleen het niet doet; want het ware hem slecht gegaan, als hij niet door studie en onderzoek der talen zeker was geweest in de Schrift ³⁾.

Op verschillende plaatsen gaat Luther nog verder. Waar het Woord is, daar is de Geest ⁴⁾. „Willst du mich lehren, was Geist ist und wo ich ihn finde, so musstu mich nicht ins Schlaraffenland weisen,” maar zie in Gods Woord; hebt gij dat, dan behoeft gij niet verder te zoeken; want buiten het Woord zult gij Hem nooit vinden, al zoudt gij uw gansche leven lang zoeken en u dood droomen ⁵⁾. Zoo noemt Luther hetgeen in Gal. 5 vs. 22 als vrucht des Geestes wordt vermeld, eenvoudig vrucht des Woords ⁶⁾. Geest is

¹⁾ 5², S. 173. H. P. R. Sonntag nach Himmelfahrt Johs. 15, vs. 26—16 vs. 4. z. o. Gal. I, p. 114 (c. 1 vs. 16).

²⁾ 1², S. 4. Dr. Martin Luthers Vorrede zu seinen deutschen Schriften. 1539.

³⁾ 22, S. 187, 188. An die Ratsherren aller Städte des deutschen Landes, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen.

⁴⁾ 42, S. 214, 215. Auslegung des Propheten Sacharja. c. 4 vs. 4—6.

⁵⁾ 19², S. 126. Predigten von der h. Taufe. Mt. 3 vs. 13—37. 1535.

⁶⁾ 11², S. 95, 96. K. P. Sexagesima, Luc. 8 vs. 5—15.

volgens hem, wat Gods Woord is en met Gods Woord geschiedt ¹⁾. Al is het Woord zonder den Geest niet genoeg, toch komt de Geest door het Woord ²⁾. God heeft Zijnen Geest gegeven, opdat Hij langs den ordelijken weg tot ons zou komen door het Woord ³⁾. Door het ambt der prediking komt Hij tot ons ⁴⁾, door het Woord wordt Hij ons gegeven ⁵⁾. God heeft Zijn Woord laten uitgaan en daarin den Heiligen Geest gegeven, om ons den schat, dien we in Christus hebben, toe te eigenen ⁶⁾. Men moet er, zoo zegt hij, voortdurend aan vasthouden, dat God aan niemand den Geest of de genade geeft, dan door middel van het Woord, met het Woord, en voorafgegaan door het Woord, en dat al hetgeen buiten het Woord om als Geest wordt uitgegeven, niets anders is dan de duivel zelf ⁷⁾.

Is Luther nu reeds geheel in het vaarwater der latere Luthersche dogmatici gekomen, die leerden, dat de H. Geest in het Woord „immanent” is? ⁸⁾ Gaat de werkzaamheid van den Geest werkelijk in die van het Woord op? Sommige van de aangehaalde plaatsen klinken bijna zoo; toch staan er ook weder andere te sterk tegenover, dan dat men hem eenvoudig dat gevoelen zou mogen toeschrijven. Zoo ver gaat hij intusschen wel, dat hij, vooral in latere jaren, ten sterkste

¹⁾ 20², S. 166, 167. Predigt Röm. 8 vs. 13—17. 1545.

²⁾ 17², S. 252. Zwei Predigten Apgesch. 15, 10. 1525.

³⁾ 4², S. 214, 215. Auslegung des Propheten Sacharja. (cap. 4 vs. 4—6).

⁴⁾ 19², S. 192. Predigten 2 Cor. 3 vs 4—11. 1535.

⁵⁾ a. a. O. S. 200. z. o. 58, S. 375. Tischreden.

⁶⁾ 21, S. 101. Grosser Catechismus. 1529.

⁷⁾ 25, S. 198, 200. Schmalkaldische Artikel. 1538.

⁸⁾ Zie R. H. Grützmacher, a. a. O., S. 164 ff.

opkomt tegen elk losmaken van het verband tusschen Geest en Woord, welk verband trouwens ook door de Gereformeerden wordt gehandhaafd ¹⁾. Alléén is het Woord bij hem, meer dan bij de Gereformeerden, een „vehiculum gratiae”, of een middel, waarin men als 't ware de genade in zich opneemt, zooals b. v. in de uitdrukkingen als die, dat de Geest in het Woord gegeven wordt, terwijl de Gereformeerden het Woord meer beschouwen als „instrumentum”, waarmede de Geest op vrije, soevereine wijze werkt; alleen in dien zin toch mag eigenlijk de uitdrukking „genademiddel” op Gereformeerd gebied gebezigd worden.

Terwijl we echter den Geest eigenlijk niet met het Woord als iets gelijksoortigs mogen vergelijken, is dat wel het geval bij de Sacramenten. Wij herinneren ons hoe Luthers beschouwing daarover zich tegen het einde van het vorige tijdvak zeer had gewijzigd, hoe hij van de zeven niet meer dan twee of drie had behouden; en deze waren voor hem thans niet meer magisch werkende genade-middelen; het Woord was daarin de hoofdzak. Nu is de vraag, in hoever Luther daarbij gebleven is.

Wat vooreerst de absolutie aangaat, was Luther ook in dit tijdperk weifelende, of hij ze wel een Sacrament kon noemen. Aan het einde van zijn leven geeft hij aan zijne Roomsche tegenstanders toe, dat ze een Sacrament zou zijn ²⁾;

¹⁾ Zie vooral Heidelbergser Catechismus vr. 19, 65, 67. Zie voorts hierover Dr. Eduard Böhl, Dogmatik. Darstellung der christlichen Glaubenslehre auf reformiert kirchlicher Grundlage. Amsterdam 1887. S. 446.

²⁾ o. l. v. a. IV, p. 389. Contra XXXII art. Lovaniensium. 1545.

maar in de „Schwabacher Artikel” rekent hij ze niet onder de Sacramenten. Toch leert hij ook daar, dat ze zeer vertroostend en heilzaam is voor het verslagen geweten; maar ze mag niet gedwongen zijn ¹⁾. Verder is zij niet alleen bij den priester, maar ook aan de deur van den naaste, in ons eigen huis: de geheele wereld is er vol van. Ook is zij in het Evangelie te vinden ²⁾. Zij is namelijk eene toezegging, een Woord van Gods wege, dat ons onze zonden om Christus wil vergeven zijn ³⁾. Zoo gaat zij eigenlijk op in de verkondiging van het Evangelie; de beloften, die in de Roomsche kerk alleen met de absolutie in verband gebracht werden (Mt. 18 vs. 18, Johs. 20 vs. 19—21), zien volgens Luther op geheel de prediking ⁴⁾. De absolutie kan dus niet zoozeer als iets naast de prediking beschouwd worden; ze is bij Luther slechts een bijzondere vorm der prediking.

Steeds heeft Luther den Doop als een Sacrament beschouwd; hij noemt den Doop een teeken en een werktuig Gods ⁵⁾. Soms staat het eerste meer op den voorgrond ⁶⁾; elders verklaart hij echter, dat de Doop „nicht ein bloss Wasserbad oder Mahlzeichen” is; want waar God zich verbindt, daar wil Hij ook aanwezig zijn en krachtig zijn,

¹⁾ 24, S. 227. 1529.

²⁾ 27, S. 371, 372. Von der Beichte, u. s. w. 1521.

³⁾ 6³, S. 155, 156. H. P. R. 21 n. Trin. Johs. 4 vs. 47—54. z. o. o. l. v. a. IV, p. 389; 24, S. 227.

⁴⁾ 2², S. 212. Johs. 20, vs. 19—31. H. P. D. 27 S. 371, 372. z. o. 55, S. 9. An den Rat zu Nürnberg, gemeinschaftlich mit Melanchthon. 1533.

⁵⁾ 55, S. 192. An die reformierten Schweizerorte. 1537.

⁶⁾ B. W. III. S. 378. an Spalatin. 1522.

dood en zonde wegnemen ¹⁾). De Doop werkt wedergeboorte en vernieuwing des Geestes, afwassing van zonden, aanneming tot kinderen Gods, verdrijving van den duivel in wiens rijk wij geboren zijn, inzetting in het rijk van Christus ²⁾). Daarom noemt Luther zijn dochttertje, dat nog niet gedoopt is, in een brief aan eene vriendin, die hij als getuige bij den Doop vraagt, een Heidinnetje, dat eerst door den Doop Christin zal worden ³⁾). Op eene enkele plaats, in het begin van dit tijdvak, heeft Luther nog de gedachte, die we ook aan 't einde van het voorgaande tijdvak bij hem aantreffen, dat de mensch in den Doop ook eene gelofte aan God doet ⁴⁾); maar daar komt hij niet verder op terug.

Soms plaatst hij den Doop naast het Woord, b. v. wanneer hij den Doop naast het Woord als werktuig des Geestes noemt ⁵⁾), en zegt dat we evenals in het Woord ook in den Doop den Geest te zoeken hebben ⁶⁾), of dat de Doop evenals het Woord in zijne waarde onafhankelijk is van het al of niet gelooven van den ontvangende ⁷⁾).

Is Luther daarmee afgeweken van zijne leer in de

¹⁾ 19², S. 135. Predigten von der h. Taufe. Mt. 3 vs. 1—13. 1535.

²⁾ 20².1, S. 497—500. Zwei Predigten über die Taufe aus Mt. 3. 1540. 9², S. 289. K. P. 18 n. Trin. 1 Cor. 1 vs. 4—9. 1², S. 268—271. H. P. D. Oculi. Luc. 11 vs. 14—28. 18², S. 40. Predigt Tit. 2 vs. 13. 1531.

³⁾ 54, S. 69. An die Frau Garitzin. 5 Mai 1529.

⁴⁾ 28, S. 2. Bedenken und Unterricht von den Klöstern und geistlichen Gelübden. 1522.

⁵⁾ 20².1, S. 7. Predigt Mt. 2 vs. 1—12. 1538.

⁶⁾ 19², S. 122. Predigten von der h. Taufe Mt. 3 vs. 13—37. 1535.

⁷⁾ 44, S. 163, 164. Predigten über Mt. 18 vs. 20—23 vs. 23 (19 vs. 12—15). 1537—1540.

jaren 1519 en 1520, toen hij met alle kracht de Roomsche opvatting bestreed, volgens welke de Sacramenten werken „ex opere operato?” Ook in dit tijdperk bestrijdt Luther de Roomsche opvatting van den Doop. Hij keurt het af, dat Thomas van Aquino de werking van den Doop toeschrijft aan eene kracht, die God in het water zou gelegd hebben; evenmin kan hij zich vereenigen met het gevoelen van Duns Scotus, volgens wien de afwassing der zonden in den Doop eene willekeurige daad Gods zou zijn, zonder dat het water er op zichzelf iets aan toedoet. Bij beiden mist hij het Woord ¹⁾). De Doop is volgens Luther niet gewoon water, maar water „in Gottes Wort gefasset und mit Gottes Wort verbunden.” De Doop werkt vergeving der zonden, verlost van dood en duivel, en geeft de eeuwige zaligheid aan allen die gelooven, zooals Gods Woorden en beloften luiden. Niet het water doet het, maar Gods Woord, dat met en bij het water is, en het geloof, dat op dit Woord vertrouwt ²⁾). Het is niet eene bloote uitwendige handeling, zonder verband met het geloof ³⁾). Op het Woord moet men zien, dat Christus spreekt. (Mt. 28 vs. 19, Marc. 16 vs. 16). Dat Woord geloove men, want het is eene almachtige kracht; wat het belooft geschiedt zeker; duivel noch wereld kunnen het hinderen ⁴⁾). Op enkele plaatsen onderscheidt Luther drie stukken, het water, het Woord, en de inzetting Gods. Dan is onder „het Woord” bepaaldelijk

¹⁾ 25², S. 196. Schmaldaldische Artikel.

²⁾ 21, S. 16, 17. Kleiner Catechismus. 1529.

³⁾ 21, S. 132, 133. Grosser Catechismus. 1529.

⁴⁾ 6², S. 155, 156. H. P. R. 21 n. Trin. Johs. 4 vs. 47—54.

dat Woord te verstaan, dat over den doopeling wordt uitgesproken; maar het is niet genoeg, dat er een Woord van God wordt uitgesproken; dat kunnen de tovenaars ook; er moet bijkomen de inzetten en verordening van Gods wege ¹⁾. Daar echter die inzetten ook door Gods Woord geschied is, noemt Luther elders slechts het water en het Woord.

In den Doop volvoert God Zijn werk door het Woord; door zulk spreken wordt de doopeling een kind van het eeuwige leven en de eeuwige zaligheid ²⁾. Zoo is te verstaan hetgeen boven werd aangehaald, dat de mensch in den Doop van een kind des duivels tot een kind Gods wordt gemaakt, dat hij wedergeboren wordt, dat zijne zonden vergeven en afgewasschen worden, dat ze niet meer in hem kunnen woeden als vroeger. We behoeven bij zulke plaatsen niet noodzakelijk aan eene magische werking in den mensch te denken. Luther stelt het zich zoo voor, dat er een Woord Gods over den doopeling wordt uitgesproken; hij wordt verklaard Gode toe te behooren, God legt beslag op hem: nu wordt hij niet meer als een Heiden, een zondaar, beschouwd, maar als een Christen. De oude natuur blijft dezelfde, evenals een gevangen roover nog dezelfde is als toen hij vrij was, maar zijne kracht is gebroken, zoo blijft de zonde ook waarlijk zonde, de beweging van toorn en begeerte is nagenoeg dezelfde in den vrome als in den goddelooze, maar de macht der zonde is gedood ³⁾. Wel neemt

¹⁾ 18², S. 108, ff. Predigten von der h. Taufe Mt. 3 vs. 13—17. 1535. 20².1, S. 494, 495. Zwei Predigten über die Taufe aus dem 3 Cap. Mt. 1540.

²⁾ 20².2, S. 74. Predigt 1 Cor. 15 vs. 35—37. 1544.

³⁾ o. l. v. a. V, p. 466, 469. Confutatio rationis Latomianae. 1521.

Luther het exorcisme bij den Doop nog over van de Roomschen, maar hij verklaart het zóó, dat de duivel in wiens rijk het kind geboren is, uitvaart en zijn macht verliest, zoodra in den Doop aan het kind Gods genade wordt toegezegd ¹⁾. Dat is alléén waar voor hem die het gelooft ²⁾, maar op zichzelf blijft Gods Woord in den Doop, evenals elk Woord Gods zijne waarde behouden onafhankelijk van ons geloof ³⁾.

In het begin van ons tijdvak veronderstelde Luther altijd geloof bij den doopeling, ook als het een kind is; het ontvangt dan geloof op de bede der ouders en der Kerk, door den zegen van den priester. Dat het kind geen verstand heeft, staat daarbij niet in den weg; het verstand is niet noodig, is zelfs een hinderpaal voor het geloof. Hij bestrijdt echter, dat door den actus van den Doop geloof in het kind verwekt zou worden ⁴⁾. Het geloovig worden van een kind bij den Doop wordt elders beschreven naar analogie van het geloovig worden van Johannes den Dooper in den buik zijner moeder; zoo wordt ook het kind geloovig, wanneer Christus door den mond van hem die doopt tot hetzelfde spreekt; want het Woord van Christus keert niet ledig tot Hem weder ⁵⁾. Wel leert hij later, dat de Doop werkelijk geloof aanbrengt en geeft, maar hij voegt er aan toe: aan hen die hem begeeren ⁶⁾.

¹⁾ 1², S. 268, 269. H. P. D. Oculi. Luc. 11 vs. 14—28.

²⁾ 21, S. 16, 17. Kleiner Catechismus. 1529.

³⁾ 44, S. 163, 164. Predigten über Mt. 18 vs. 20—23 vs. 23. (c. 19 vs. 12—15).

⁴⁾ 11², S. 60 ff. K. P. 3 n. Epiph. Mt. 8 vs. 1—13. z. B. W. III, S. 377. An Spalatin 29 Mai 1522.

⁵⁾ 26, S. 274. Von der Wiedertaufe an zwei Pfarrherrn.

⁶⁾ 24, S. 326, 327. Schwabacher Artikel. 1530.

Luther bleef aan het verband tusschen Woord, Doop en geloof vasthouden; toen hij in tegenstelling met het subjectivisme der Wederdoopers het objectief karakter van den Doop wilde handhaven, ging hij wel soms zoo ver, dat hij aan den Doop (of het Woord daarin) werkingen begon toe te schrijven, die zeer aan het „opus operatum” herinneren; maar daar hij ook bij de kinderen een zeker geloof veronderstelde, is het moeielijk uit te maken, of niet ook deze werkingen meer psychologisch dan magisch bedoeld zijn. Ook in later tijd toonde hij niet op Roomschen bodem te staan, doordien hij leerde, dat al is iemand tegen zijn wil ongedoopt gebleven, God toch hetzelfde kan doen door het Woord des geloofs¹⁾; ja wanneer zoo iemand gelooft gedoopt te zijn, dan zou zulk een geloof voor hem voldoende zijn, want gelijk hij het gelooft zoo heeft hij het voor God²⁾.

Belangrijk is in dezen ook Luthers verhouding tot den kinderdoop. Eerst wilde hij dien behouden op grond van het geloof der ouders en der Kerk³⁾, daarna op grond van het geloof, dat hij meende bij het kind te moeten veronderstellen⁴⁾. Later legt hij allen nadruk op het bevel van Christus om de kinderen tot Hem te brengen⁵⁾ en op het verbond, dat God in Christus volgens hem met alle menschen heeft gesloten, en waarvan hij den Doop als teeken beschouwt⁶⁾.

1) de Wette V S. 221. An Hieronymus Weller. 1538.

2) 26, S. 291. Von der Wiedertaufe. 1530.

3) B. W. III, S. 277. An Melanchthon 13 Jan. 1522.

4) 11², S. 60, 71. 3 n. Epiph. Mt. 8 vs. 1—13. K. P.

5) 21, S. 138, 139. Grosser Catechismus 1529. 26, S. 255 ff. Von der Wiedertaufe 1530.

6) a. a. O. S. 281, 282.

Uit dit alles blijkt, dat Luther niet minder dan vroeger alle werking van den Doop ten slotte toch aan het Woord toeschrijft; de geheele Doop, ook de Kinderdoop, heeft bij hem het Woord tot grond en al doen zijne uitdrukkingen soms weder aan het „opus operatum” denken, bij nader onderzoek blijkt toch niet onwedersprekelijk, dat volgens Luther bij den Doop eene magische instorting van Gods genade zou plaats hebben.

Moeielijke vragen rijzen ook bij de behandeling van het Heilig Nachtmaal. Bekend is, hoe Luther door zijn sterk vasthouden aan de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in dit Sacrament en door zijne scherpe veroordeeling van allen, die op dit punt niet met hem medegingen, de scheuring heeft teweeggebracht tusschen Lutherschen en Gereformeerden. Toch zou men dwalen, als men meende, dat Luther in zijne leer van het Avondmaal tot de Roomsche leer is teruggekeerd. De reformatorische beschouwingen, die we bij hem in 1520 aantreffen, heeft hij nooit geheel vaarwel gezegd. Hij noemt als de beteekenis van het Nachtmaal: de gedachtenis van het lijden en sterven van Christus¹⁾; hij verklaart zich tegen het vieren van het Nachtmaal aan huis (Winkelmesse), aangezien het ingezet is ter openbare belijdenis²⁾. Hij verwerpt uitdrukkelijk nog kort voor zijn dood de transsubstantiatie³⁾ en leert dat men Christus

1) 38, S. 345. Auslegung des 23—25 Psalms. Ps. 26 vs. 5.

2) 55, S. 124. An Lorenz Costner. 11 Febr. 1536. z. o. S. 252 en B. W. VII S. 148, 172.

3) o. l. v. a. IV, p. 487 contra XXXII articulos Lovaniensium. 1545.

veel beter bij zich heeft in het Woord, dan in de „Monstranz” ¹⁾. Ook ontkent hij, dat het uitwendig genieten der teekenen het hart zou troosten en vergeving der zonden aanbrengen. „Essen und Trinken thuts freilich nicht”, zoo leert hij in den kleinen Catechismus ²⁾. „Uitwendig geniet ik het Sacrament, inwendig Christus en al Zijne goederen,” zoo zegt hij in 1523. Het geloof in de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus heeft religieus voor hem geen beteekenis. Wat baat het u, dat gij dat gelooft? Ook de duivelen gelooven het; men moet gelooven, dat Christus zich voor ons gegeven heeft tot vergeving van zonden. Ook bij de vereeniging met Christus in het Nachtmaal denkt hij meer aan de gemeenschap aan Zijne goederen dan aan die met Zijn persoon, hoewel hij daarbij de uitdrukking gebruikt „Ein Kuchen mit ihm werden” ³⁾. Op ééne plaats, waar echter niet van het Avondmaal sprake is, zegt Luther zelfs: „Christum kann man nicht hineinstecken leiblich”, men moet Hem tot zich nemen in het Woord ⁴⁾.

Uitdrukkelijk verwerpt hij eene magische opvatting van het Avondmaal. „Man muss nicht denken, dass dieses Abendmahl magischen Gaukelein gleich sei, darin Christus ohne Wort durch blossen menschlichen Aberglauben könne an-

¹⁾ 19², S. 202. Predigten über 2 Cor. 3 vs. 4—11. 1535.

²⁾ 21, S. 19, 20. 1529.

³⁾ 17², S. 42—46. Predigt von der Erhaltung und Zubereitung des heiligen Sacraments. 11², S. 201, 202, 208, 209. K. P. Eine schöne Predigt von der Empfahung des Sacraments. Dit zijn twee recensies van dezelfde preek. Het aangehaalde komt in beide recensies voor.

⁴⁾ 17², S. 18, 19. Sermon Johs. 8 vs. 46—59. 1523.

gebunden werden”. Als er geen menschen bij zijn, die eten en drinken, volgens de inzetting van Christus, dan is er niets anders dan brood en wijn, al zou men ook duizendmaal de woorden opzeggen ¹⁾. Verworpen wordt ook de opvatting als „opus operatum”, alsof de goederen van Christus ons zouden toekomen door het werk, dat wij doen als wij het Avondmaal eten, en niet door het Woord ²⁾. Ook verwerpt Luther op de meest besliste wijze het gevoelen, dat het Avondmaal een offer zou zijn ³⁾. Belangrijk is verder, hoe hij zich verdedigt tegen het verwijt van Zwingli, als zou hij bij zijne opvatting de vergeving van zonden niet enkel in het lijden van Christus, maar ook in het eten van het Avondmaal zoeken. Hij wil onderscheiden tusschen „meritum” en „distributio meriti”. Het eerste is verworven in het lijden van Christus. Het laatste geschiedt in de prediking, en ook in het Nachtmaal, door het Woord. In het Avondmaal is de vergeving van zonden niet terwille van het eten, of omdat Christus dáár de vergeving der zonden zou verdienen of verwerven, maar vanwege het Woord, waardoor Hij de verworven vergeving der zonden onder ons uitdeelt en spreekt: Dat is Mijn lichaam, dat voor u gegeven wordt. Op het beweren van Zwingli, dat volgens Luther het eten van het lichaam van Christus ook zonder geloof nuttig zou zijn, antwoordt hij, dat het eten van het vleesch van Christus zonder geloof vergif en dood is, maar Zijn vleesch

¹⁾ 65, 213, 214. Luthers Meinung von den Worten Augustini: Accedit verbum ad elementum et fit sacramentum.

²⁾ 17², 42, 45. 11², S. 202. 1523.

³⁾ 28 S. 27—140. Vom Missbrauch der Messe 1522, vooral S. 44.

te eten met geloof en Woord, zalig, noodig en nuttig ¹⁾).

Luther heeft ook thans, gelijk in 1520, het uitreiken van het lichaam en bloed van Christus, evenals de Gereformeerden het uitreiken van het brood en den drinkbeker, beschouwd als een teeken en onderpand van Gods Woord en belofte. Vooral in 't begin legt hij daar sterken nadruk op. Opdat ik een teeken en eene verzekering hebbe, dat deze kostelijke goederen werkelijk mijn eigendom zijn, neem ik het lichaam en bloed des Heeren tot mij ²⁾. Ook in den Catechismus zegt hij: Daarom beveelt Hij mij het te eten en te drinken, als een zeker pand en teeken, ja als hetzelfde goed, dat voor mij gezet is tegen zonde, dood en onheil ³⁾. In de „Hauspostille” leert hij, dat ons in het Avondmaal het lichaam en het bloed van Christus gegeven worden, opdat wij niet twijfelen, dat het offer van Christus voor ons persoonlijk is geschied ⁴⁾. Ook in 1540 vat hij het Avondmaal op als een teeken, hoewel, zoo zegt hij, „kein lediges Zeichen, sondern Leib und Blut Christi” ⁵⁾. In 1546 noemt hij nog het Nachmaal een waarteeken tot versterking van het geloof in de vergeving der zonden, zoodat er geen twijfel kan be-

¹⁾ 30, S. 184, 232. Bekenntnis vom heiligen Abendmahl. 1528.

²⁾ 11², S. 200, 201, 206. 17², S. 42, 43, 1523; 22, S. 40. Das Hauptstück des ewigen und neuen Testaments. 1522; 28 S. 70, 76, 77. Vom Missbrauch der Messe. 1522. S. 240, 241. Acht Sermonen, gegen Carlstad. 29, S. 350. Sermon von dem Sacrament des Leibes u. Blutes Christi. 1527.

³⁾ 21, S. 144. Grosser Catechismus. 1529.

⁴⁾ 3², S. 153—155. H. P. D. 21 n. Trin. Johs. 4 vs. 47—54.

⁵⁾ 20².1, S. 422. Ein ander Predigt über die Geschichte von der Bedeutung des Osterlamms.

staan, dat, zoo wij gelooven, al onze zonden vergeven zijn ¹⁾).

Reeds uit de aangehaalde plaatsen blijkt, dat Luther ook in dit tijdvak het nauwe verband tusschen het Avondmaal en het Woord heeft gehandhaafd. Hij leert, dat men reeds bij het aangaan aan den disch des Heeren niet moet zien op zijne onwaardigheid, zijne onbekwaamheid, zijne zwakheid in 't geloof, zijn gebrekkig leven, zijne gevoelloosheid, ook niet op zijn geloof, maar op het Woord en bevel van Christus ²⁾. Tot het waardig ontvangen van het Sacrament is het geloof noodig, hetwelk vast op de belofte van Christus vertrouwt ³⁾. Ook in het Sacrament zelf is het Woord de hoofdzaak; men geloove in de woorden: dat is Mijn lichaam, hetwelk voor u gegeven wordt tot vergeving der zonden ⁴⁾. Wanneer gij komt tot het Sacrament en op grond van deze woorden die Hij heeft gesproken geloofd, dat Hij aanwezig is, en de Uwe is, dan geeft dat geloof alles ⁵⁾. Eten en drinken doet het niet, maar het Woord: voor u gegeven tot vergeving der zonden ⁶⁾. Waarom heb ik in het Sacrament vergeving der zonden? Omdat de woorden

¹⁾ 20².2, S. 545. Dritte Predigt zu Eisleben. Dat dit voor L. de hoofdzaak is, erkent J. Köstlin, nog in zijn laatst verschenen artikel in de Real-Encyclopaedie für Theologie und Kirche 3e Auflage Bd. XI, S. 741.

²⁾ 16³, S. 246. Sermon von der würdigen Empfangung des heil. Wahrleichnams Christi 1521; 54, S. 32. An Lazarus Spengler, Stadt-Schreiber in Nürnberg. 1528. 21 S. 137, 138. Grosser Catechismus. 1529.

³⁾ o. l. o. a. IV, p. 487. Contra XXXII Articulos Lovaniensium.

⁴⁾ 22, S. 39. Das Hauptstück des ewigen und neuen Testaments. 1522. z. o. 28 S. 76 von Missbrauch der Messe 1522.

⁵⁾ 17², S. 42, 43; 11², S. 201. 1523.

⁶⁾ 21 S. 19, 20. Kleiner Catechismus. 1529.

daar staan ¹⁾). Brood en wijn doen op zichzelf niets, ook het lichaam en het bloed van Christus brengen op zichzelf geen heil aan, zelfs zou het ons op zichzelf niet baten, dat het lichaam van Christus aan het kruis heeft gehangen, alléén door het Woord hebben we er nut van ²⁾). Geheel het Evangelie, de verkondiging van hetgeen Christus aan het kruis heeft geleden, heeft God in dit Sacrament besloten (gesteckt); daarom hebben we in dit Sacrament vergeving van zonden ³⁾). De Woorden brengen het geloof teweeg bij allen die het Sacrament begeeren ⁴⁾). Daarom moet men het gewijde brood ook niet in een kastje behouden; Woord en Sacrament moeten altijd bij elkaar zijn ⁵⁾).

Wanneer het tot eene vergelijking komt, staat het Woord hooger dan het Nachmaal. Christus is ons nader in het Evangelie, dan in de „Monstranz” ⁶⁾). Zelfs zegt Luther in het begin van ons tijdvak, dat we voor God genoeg zouden hebben aan het Woord, maar dat we van wege den naaste tot het Sacrament behooren te komen ⁷⁾). Ook vraagt hij iemand, die vanwege het verkeerde der mis zich bezwaard gevoelde er aan deel te nemen: „Kunt gij niet het Woord der mis zonder het teeken nemen” ⁸⁾? Het Sacrament is door het Woord gemaakt, gezegend en geheiligd; daarom staat het Woord hooger ⁹⁾).

¹⁾ 21, S. 144. Grosser Catechismus. 1529.

²⁾ 29, S. 284. Wider die himmlischen Propheten. 1524, 1525.

³⁾ 21, S. 146. Grosser Catechismus.

⁴⁾ 24, S. 327. Schwabacher Artikel. 1529.

⁵⁾ 54, S. 319. An die Markgräflichen Statthalter und Räte. 1531.

⁶⁾ 19², S. 202. Predigten 2 Cor. 3 vs. 4—9. 1535.

⁷⁾ 11², S. 202.

⁸⁾ B. W. III, S. 330. an Joh. Lang in Erfurt. 1522.

⁹⁾ 22, S. 39, 40.

Op grond van dit alles had Luther nu de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal ten minste moeten beschouwen als een punt van ondergeschikt belang, en aan de Gereformeerden de broederhand moeten reiken. Maar het tegendeel is het geval. Reeds in 1522 was hij zeer angstvallig op dit punt. Hij ontving toen brieven van de „Pigharden” en de „Bohemen”, twee richtingen waarin zich de navolgers van Hus hadden gesplitst. Bij de eerstgenoemde richting, die aangaande het Avondmaal nagenoeg hetzelfde leerde als hij, wilde hij zulks toch nader onderzocht zien; de anderen, die de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus ontkenden, bevielen hem in 't geheel niet ¹⁾), hoewel hij die afwijking in een later schrijven minder scherp beoordeelde dan hunne dwaling op het punt van geloof en goede werken ²⁾). Zwingli en de zijnen, die Luther eerst als medestanders beschouwde ³⁾), konden spoedig bij hem geen goed meer doen. Te Marburg, waar men in alle andere punten, ook in de leer der rechtvaardiging, overeenstemde, was het ééne verschil aangaande het Avondmaal voldoende om Zwingli de aangeboden broederhand te weigeren ⁴⁾). Wegens die ééne afwijking achtte Luther hem en de zijnen in alle stukken onrein ⁵⁾). Na den dood van Zwingli kwam het tot

¹⁾ B. W. III, S. 363, 364. An Paul Speratus. 1522. Zoo reeds in 1520, alleen dat toen juist de Pigharden ketters genoemd werden. 27 S. 74. Zie blz. 165.

²⁾ 28, S. 419. Vom Anbeten des Sacr. des h. Leichnams Chr. 1523.

³⁾ B. W. IV, S. 73. An Spalatin. S. 206. An J. Jonas. 1523.

⁴⁾ B. W. VII, S. 352. An Jakob Probst. Zie Köstlin Luthers Leben II, S. 127—140.

⁵⁾ 54, S. 81. Bedenken, Ende Mai. 1529.

eene toenadering in de Wittenberger Concordie ¹⁾ en oordeelde Luther gunstig over Calvijn ²⁾; maar vooral tegen het einde van zijn leven werd Luther weder scherper in zijn oordeel over de Zwinglianen, die volgens hem „soviel böser Artikel haben als die Wiedertäufer” ³⁾; hij achtte ze voor ketters en vervreemd van Gods Kerk ⁴⁾. Wel bestaat er eene mededeeling uit de derde hand van een gesprek van Luther en Melanchthon kort voor zijn dood, waarin hij zich gunstiger zou hebben uitgelaten ⁵⁾. Onmogelijk is dat niet, maar vreemd is het, zooals Köstlin terecht opmerkt, dat Melanchthon er zelf in zijne geschriften geen gebruik van heeft gemaakt; te meer daar Luther anders kort vóór zijn dood juist zoo scherp tegen de Zwinglianen te velde trok.

Slechts dan is eene zoo scherp afwijzende houding gerechtvaardigd, wanneer werkelijk met die lichamelijke tegenwoordigheid van Christus een wezenlijk bestanddeel van het Christendom werd prijsgegeven; te begrijpen is dat de Roomsche, die in de mis het hoogste mysterie zijner kerk ziet, op dit punt van geen toegeven wil weten. Luther heeft echter de Roomsche opvatting der mis verworpen. Zelfs heeft hij eens erkend, dat al ware er enkel brood in het Nachtmal, maar daarbij het Woord „voor u gegeven tot vergeving der zonden”, wij toch in het Sacrament vergeving

¹⁾ Zie 54 S. 216. 55 S. 75. (Bedenken).

²⁾ De Wette V, S. 564.

³⁾ 56, S. 65. An Christoph Frosehauer.

⁴⁾ o. l. v. a. IV p. 487, 488. Contra XXXII Art. Lovan. 1545. 31, S. 541 ff. Kurzes Bekenntnis vom h. Sacrament. 1545.

⁵⁾ Reformierte Kirchenzeitung 1853 No. 40. z. Köstlin, Luthers Theologie II, S. 227.

der zonden zouden hebben door het Woord ¹⁾. Daarom trof Zwingli ook met de vraag, waartoe juist die lichamelijke tegenwoordigheid van Christus noodig is, het zwakke punt bij Luther. Deze kon de religieuze beteekenis daarvan niet aanwijzen. In 1526 wist hij nog niets anders te antwoorden, dan dat men het gelooven moet, omdat God het gezegd heeft ²⁾. In een later geschrift laat hij zich echter in een ander vaarwater brengen. Zwingli had hem tegengeworpen, dat hetgeen uit vleesch geboren is, ook vleesch is, en dat mitsdien hij die het vleesch van Christus letterlijk zou eten, vleeschelijk moest worden in plaats van geestelijk. Daarop antwoordt Luther, dat het lichaam van Christus juist geestelijk is, en daarom aan hen die het tot zich nemen ook zijne geestelijke eigenschappen zal mededeelen. Kort daarna behandelt hij de kerkvaders, waarvan Zwingli er sommigen voor zijn gevoelen had aangehaald, en wijst hij op eene plaats uit Irenaeus, waar het Avondmaal als *Φάρμακον ἀθανασίας* beschouwd wordt. In dit verband zegt hij zelfs: Es ist Gott in diesem Fleisch, ein Gottfleisch, ein Geistfleisch, es ist in Gott, und Gott in ihm; denn es ist lebendig und giebt Leben allen die es essen, beide Leib und Seele. Kort daarop komt hij er weder op terug: hij heeft daarin een antwoord gevonden op de vraag, waartoe het eten van het natuurlijk lichaam van Christus nuttig is, en ontwikkelt de leer, dat daardoor een „opstandingslichaam” wordt opgebouwd; maar ook die lichamelijke werking is bij hem afhankelijk van

¹⁾ 29, S. 286. Wider die himmlischen Propheten. 1524. 1525.

²⁾ 29, S. 340, 341. Sermon von dem Sacrament des Leibes und Blutes Christi, wider die Schwarmgeister.

de geestelijke, en geschiedt door het geloof. Ook voegt hij er bij: „So haben die Väter von dem leiblichen Essen geredet.“ Op de vraag echter, waartoe het geloof aan de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus noodzakelijk is, antwoordt hij ook in dit geschrift alléén, dat men het moet gelooven omdat God het gezegd heeft. Hij beschouwt dus deze werking slechts als iets nuttigs, niet als iets wat noodzakelijk is ter zaligheid ¹⁾. In het kort daarop volgende strijdschrift wordt van die werking dan ook met geen enkel woord meer gewag gemaakt ²⁾. Slechts een enkele maal komt hij er duidelijk op terug, en wel in eene lijkrede, maar ook daar beroept hij zich op de kerkvaders ³⁾. Eene andere plaats, die we bij de behandeling van Luthers mystiek aanhaalden, spreekt wel daarvan dat het vleesch van Christus ons Zijne deugden mededeelt; maar Johs. 6, waarover die plaats handelt, ziet volgens Luther niet op het Nachtmal ⁴⁾. Men zou nog hier den lofzang kunnen aanhalen: „Gott sei gelobet und gebenedeit, der uns selber hat gespeist mit seinem Fleisch und Blut,“ maar niets bewijst dat Luther hier aan een physisch spijzigen gedacht heeft; in de volgende verzen van dit lied spreekt hij alleen van de vergeving van zonden, die we door het lichaam en bloed van Christus hebben ⁵⁾. Ook wanneer hij in den

¹⁾ 30, S. 125, 132, 133, 140, 141, Dass diese Worte Christi „das ist mein Leib,“ noch feststehen wider die Schwarmgeister. 1528.

²⁾ 30, S. 151 ff. Bekenntnis vom Abendmahl Christi. 1528.

³⁾ 3^e S. 541. H. P. D.

⁴⁾ 47, S. 390. Auslegung des 6, 7, 8 Kap. Johs. 1530—32. Zie boven blz. 259.

⁵⁾ 56, S. 317.

grooten Catechismus zegt, dat het lichaam van Christus niet zulk een onvruchtbaar ding is, waar wij geen nut van zouden hebben, behoeven wij daarbij niet te denken aan het *Φάρμακον ἀθανασίας*, maar het kan eveneens eenvoudig verstaan worden van de vergeving van zonden die we door het lichaam en bloed van Christus deelachtig zijn ¹⁾. We zien dus, dat hij slechts zeer tijdelijk zulk een gevoelen overnam, hetwelk in verband stond met de physische opvatting der verlossing bij de kerkvaders die geheel anders was dan de zijne; slechts daar haalde hij het aan, waar hij onder den invloed der kerkvaders stond of er door zijne tegenstanders toe gedrongen werd; noodzakelijk ter zaligheid achtte hij het niet.

Onmogelijk kunnen we dus in het hechten aan die beschouwing de verklaring vinden voor zijne scherpe veroordeeling van de Gereformeerden; we kunnen ze echter wederom verklaren in verband met Luthers leer over Gods Woord. Dat het lichaam van Christus in het Nachtmal tegenwoordig is, berustte volgens hem op het Woord, op Gods belofte ²⁾. Christus is overal; dat Hij Zich wil laten vinden in het Avondmaal, komt door Zijn Almachtig Woord ³⁾. Luther was vast overtuigd dat juist de inzettingswoorden, waarop het geheele Sacrament berustte, deze verklaring eischten. Hij erkent, dat men hem indertijd een grooten dienst zou hebben bewezen, als men hem had kunnen aantoonen, dat in het Avondmaal slechts brood en wijn is. Veel strijd heeft

¹⁾ 21, S. 146. 1529.

²⁾ B. W. III, S. 400. An Paul Speratus. 1522.

³⁾ 17^e S. 265, 266. Predigt Mt 22 vs. 34—46. 1526.

hij er over gehad. „Allein der Text steht zu gewaltig, da und will sich mit Worten nicht deuten lassen”¹⁾. Het was dus in Luthers oogen hier de vraag geweest, of hij zich onvervaardelijk wilde onderwerpen onder Gods Woord, zonder te letten op hetgeen hij persoonlijk voor nuttig of noodzakelijk hield. Nu leerden zijne tegenstanders op dit punt, dat het lichaam van Chr. in den hemel is, en daarom niet tegelijk in brood en wijn kan zijn; zij betoogden, dat de inzettingswoorden die verklaring ook volstrekt niet eischen. Carlstad beweerde daarbij, dat Christus bij de woorden, „dat is mijn lichaam” niet op het brood, maar op zich zelf zou hebben gewezen²⁾. Luther kon het zich niet anders voorstellen, dan dat zoo iemand in dien strijd dien hij gehad had, moest hebben toegegeven en nu de Schrift verdraaide en voor de rede pasklaar maakte. En al maakten ook niet allen zulke halsbrekende exegetische toeren als Carlstad, noch de brief van Honius (Hoen) die ook op het karakter van het Avondmaal als onderpand en zegel wees en waarvan Luther zelf erkende dat hij sterker stond³⁾, noch ook de scherpzinnige exegese van Zwingli, vermochten hem aan het wankelen te brengen. Zelfs dit niet, dat hij zelf toch niet eens de inzettingswoorden letterlijk opvatte. Hij was na veel strijd tot zijne opvatting gekomen. Hij kon niet gelooven, dat iemand ter goeder trouw de woorden „dat is mijn lichaam” anders zou kunnen uitleggen. De

1) 53, S. 274. An die Christen zu Strassburg. 1524.

2) Zie 29, S. 225 ff. Wider die himmlischen Propheten.

3) Zie den brief van Honius B. W. III, S. 412, 421 en Luther daarover 53 S. 274.

strijd voor de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal werd voor hem een strijd tegen het rationalisme. Van 't begin af is het dan ook bij zijne polemiek daarom te doen, dat de inzettingswoorden geen geweld aangedaan worde. Men moet hier zijn verstand ter zijde laten en mag niet zulke zonde begaan aan Gods Woorden (freveln an Gottes Worten). Dat verwijt keert in alle strijdschriften terug¹⁾; het spreekt reeds uit den titel van een der belangrijkste: „Dass diese Worte Christi ‚das ist mein Leib’ noch fest stehen wider die Schwarmgeister”²⁾. Ook in het laatste geschrift over dit onderwerp, waarin Luther vóór zijn heengaan nog eens tegen de leer van Zwingli meende te moeten waarschuwen, werd daarop vooral nadruk gelegd³⁾. Daarom wijst hij er ook telkens op dat het niet menschenwoorden zijn, maar Gods Woord, hetwelk alle duivelen niet omver kunnen stooten, en laat hij zich juist in verband met het Nachmaal zeer scherp uit over zulken die aan de rede eenig gezag tegenover Gods Woord toekennen⁴⁾. Dit verweet hij vooral aan Zwingli te Marburg, dat deze zich aan Gods Woord niet wilde onderwerpen⁵⁾,

1) 23, 393. Vom Anbeten des heiligen Leichnams Christi 1523; zoo inzonderheid tegenover Carlstad 29 S. 250 ff. Wider die Himmlischen Propheten, 1524. Ook in 't eerste deel van den Sermon von dem Sacrament des Leibes und Blutes Christi, wider die Schwarmgeister, 29 S. 328 ff. 1526.

2) 30, S. 52 ff. 1527. z. o. S. 151 ff. Bekenntnis vom Abendmahl Christi. 1528.

3) 31, S. 419 ff. Kurzes Bekenntnis D. M. L. vom h. Sacrament. 1545.

4) 17², S. 367, 368. Predigt Luc. 24 vs. 13—35. 1530. 21. S. 143, 144. Grosser Catechismus. 1529.

5) Köstlin, Luthers Leben II, S. 125.

terwijl hij omgekeerd in den tijd der toenadering van de Zwingliaansch-gezinden zeide: „Sie sind vielleicht mit gutem Gewissen in dem anderen Verstand gefangen”¹⁾.

Daarbij kwam zeker dat Zwingli ook het karakter van het Sacrament als onderpand van Gods genade niet altijd tot zijn recht deed komen, ja in een geschrift ontkende, dat een Sacrament tot verzegeling van het geloof zou dienen²⁾, terwijl Calvijn en ook de Heidelberger Catechismus juist daarop zoo sterken nadruk legden³⁾. Ook plaatsten Zwingli en de zijnen gaarne de werkzaamheid van den Geest tegenover die van het Woord op den voorgrond; ze namen de beelden weg, en gingen in vele dingen radicaler te werk dan Luther. In dat alles geleken ze naar het uitwendige eenigszins op de Wederdoopers; waar er reeds wantrouwen aanwezig was, kon het aanleiding zijn om ze als geestverwanten der Wederdoopers te beschouwen en de klove nog wijder te maken. Aan de andere zijde hebben bij Luthers beschouwing van het Avondmaal en van de Sacramenten in het algemeen zeker Roomsche invloeden zijns ondanks hier en daar nog eene rol gespeeld en hem naar het „opus operatum” doen overhellen. Maar de reden waarom Luther in deze zaak zoo sterk op zijn stuk stond, was toch dat hij meende, dat Zwingli en de zijnen Gods Woord aanrandden; en hoe verkeerd hij ook Zwingli beoordeelde, daarin is Luther zichzelf tot het einde toe gelijk gebleven, dat hij

¹⁾ 55, S. 75 Bedenken 17 Dec. 1534.

²⁾ z. Opp. ed. Schuler et Schulthess III p. 229, 231 sqq. daartegenover Luther 29 S. 345 ff. 1526. Sermon von dem Sacrament des Leibes und Blutes Christi.

³⁾ Calv. Inst. lib. IV, 17, 1. H. Cat. vr. 75, 79.

ook in het Avondmaal Gods Woord als de hoofdzaak beschouwde.

Dat Luther zijne leer aangaande Woord en Sacrament niet heeft verlaten, blijkt nog duidelijker wanneer we hem niet zoozeer over één Sacrament afzonderlijk, als wel over de Sacramenten in 't algemeen, of over alle Sacramenten tezamen hooren spreken. Hij beschouwt de Sacramenten als teekenen en zegelen van Gods genade. God is gewoon, naast het Woord een uitwendig teeken te geven om het geloof te versterken, evenals men een zegel aan een brief hecht¹⁾. Gij zijt, zoo schrijft Luther in een troostbrief, begenadigd met kennis, lust en liefde tot Gods Woord, „darauf mit seiner Tauf und Sacrament versiegelt”²⁾. Als waarteeken der vergeving van zonden en der verlossing van den dood heeft de Christen twee zegelen ontvangen, namelijk Doop en Avondmaal, waardoor hij verzekerd is, en niet moet twijfelen, dat God zijn genadige God is³⁾. Nog in het jaar van zijn dood schrijft hij, dat wij tot waarteekenen en tot versterking van ons geloof hebben den Doop, het Avondmaal en de Absolutie⁴⁾. Iets verder gaat Luther wanneer hij in de „Schwabacher Artikel” zegt, dat God naast het Woord ingezet heeft uitwendige teekenen, die men Sacramenten noemt, en door welke Hij ook het geloof en den Geest

¹⁾ 22, S. 39. Das Hauptstück des ewigen und neuen Testaments. 1522.

²⁾ 55, S. 56. An Johann Büchel. 1534.

³⁾ 56, S. XXX. Notel zur Form eines Christlichen Testaments für die edle Frau Dorothea Jürgerin Witwe.

⁴⁾ 20^a.2, S. 545. Mt. 13 vs. 24—30. 1546.

aanbiedt, geeft en schenkt aan allen die het begeeren ¹⁾. Veelal worden Woord en Sacrament naast elkaar genoemd. God handelt met ons op die wijze, dat Hij ons Zijn Woord en Zijn Sacrament voorhoudt ²⁾. Vergeving der zonden moeten we zoeken in Woord en Sacrament en nergens elders ³⁾. Zoodanige gave geeft God ons in den Doop, in het Avondmaal, in de prediking en in de absolutie ⁴⁾. Ik ontvang den Heere in het Woord, den Doop en het Sacrament ⁵⁾. Door de mondelinge prediking des Woords en door de Sacramenten maakt God, dat de menschen gelooven en bij het geloof blijven ⁶⁾. Evenals aan het Woord kent Luther ook aan het Sacrament een objectieve waarde toe, die niet afhankelijk is van den gemoedstoestand van den ontvangende ⁷⁾.

Wanneer het echter tot eene vergelijking komt, waardeert Luther toch het Woord hooger; hij misprijst het in Augustinus, dat deze van het Sacrament veel en van het Woord weinig sprak ⁸⁾. Aan de woorden der belofte is veel meer gelegen dan aan het teeken ⁹⁾. Wie met het predikambt bekleed is, die heeft het hoogste ambt en mag ook doopen,

1) 24, S. 326, 327. 1529.

2) 46, S. 312. Predigten über das 3 u. 4. Cap. Johs.

3) 6², S. 110. H. P. R. 19 n. Trin. Mt. 9 vs. 1—8.

4) 1², S. 13. H. P. R. Advent Mt. 21 vs. 1—9.

5) 20².2, S. 249. Predigt 1. Cor. 1 vs. 1544.

6) 39, S. 93. Der 23 Psalm. 1537.

7) 54, S. 215. An der Kurfürsten Johannes 1531. z. o. B. W. VII S. 135, 136. An Theobald Billicanus. 1525.

8) 47. S. 208 Ander Predigt über Johs. 4. 1540.

9) 22, S. 39. Das Hauptstück des ewigen und neuen Testaments. 1522.

het Avondmaal bedienen en alle herderlijk werk verrichten ¹⁾. Men kan zelfs desnoods de teekenen missen, maar het Woord niet ²⁾. Al gaat gij niet naar het Sacrament, zoo schrijft Luther aan hen die in hun geweten bezwaard waren om deel te nemen aan de Sacramenten die op Roomsche wijze bediend werden, zoo kunt gij toch door Woord en geloof zalig worden ³⁾; want desnoods kan men wel zalig worden zonder het Sacrament, maar niet zonder het Woord ⁴⁾.

Maar ook het Sacrament zelf bestaat door het Woord, het berust op de macht van Gods belofte ⁵⁾. Door het Woord wordt het gemaakt, gezegend en geheiligd ⁶⁾. Zonder het Woord zijn de Sacramenten niets ⁷⁾. Men mag het Woord en het Sacrament niet van elkander scheiden, want zonder het Woord zou men geen troost vinden in de Sacramenten, ja niet eens weten wat de Sacramenten zijn ⁸⁾. En in den Doop, en in het Avondmaal, en in de absolutie doet God alles door het Woord ⁹⁾. De Sacramenten zijn zelf een „verbum visibile”, want in de Sacramenten spreekt God met ons en betuigt Hij ons Zijne gezindheid; God heeft ons Doop,

1) 22, S. 151. Dass eine Christliche Versammlung Macht und Recht habe alle Lehre zu urteilen. 1523.

2) 24 S. 207. Unterricht an die Beichtkinder über die verbotenen Bücher. 1521. z. o. 22 S. 39.

3) 53, S. 276. An die Christen zu Strassburg. 1524.

4) 31, S. 351. Von der Winkelmesse und Pfaffenweihe. 1533. de Wette IV, S. 673. An Anton Lauterbach. 1536.

5) B. W. V S. 135, 136. Theobald Billicanus. 1525.

6) 22 S. 39, 40, 1522.

7) 31 S. 151.

8) 2².2 S. 212. Johs. 20 vs. 19—31. H. P. D. 1533.

9) 20².2 S. 74, 81. Predigt 1 Cor. 15 vs. 35—37. 1544.

Absolutie en Avondmaal gegeven, daarnaar hebben wij te hooren ¹⁾).

Al worden dus de Sacramenten naast het Woord genoemd, toch werken ze niet buiten het Woord om op magische wijze, maar door het Woord. Hoewel zijne uitdrukkingen soms dien schijn verwekten, hoewel hij soms werkelijk de genade eenigzins te veel aan de uitwendige handeling bindt, toch blijkt telkens bij nader onderzoek, dat de werking uitgaat van het Woord, dat ook in het Sacrament is. Luther zal dus, zonder met zichzelf in tegenspraak te komen, ook in dit tijdvak mogen leeren, dat het Woord het middel bij uitnemendheid is, waardoor God hier op aarde zijn werk verricht.

Wij vinden ook inderdaad zoodanige uitspraken. Men kan niets beters, niets hoogers, niets grooters hebben dan het Woord ²⁾. Al het andere is dood, alleen in het Woord is leven ³⁾. Nergens elders hebben wij troost te zoeken ⁴⁾. Het Woord alleen moet ons staande houden ⁵⁾. Zonder het Woord en de belofte hebben wij niets, zoolang wij in dit leven zijn ⁶⁾. Alleen het Evangelie brengt ons

¹⁾ 6^e S. 110. H. P. R. 19 n. Trin. Mt 9 vs. 1—8. 3^e S. 153, 155. 21 n. Trin. Johs. 4 vs. 47—54. H. P. D. 20^e.1 S. 414, 415. Ein ander Predigt vom Essen des Osterlamms. 1540.

²⁾ 9^e S. 289. K. P. 18 n. Trin. 1 Cor. 1 vs. 4—9. 46 S. 296. Predigten uber das 3 u. 4. Cap. Johs. (3 vs. 11) 1540. 22 S. 39. Das Hauptstück des ewigen neuen Testaments. 1522.

³⁾ 44 S. 259, 260. Predigten uber Mt. 18 vs. 27—23 vs. 23 (21 vs. 13) 1537—1540.

⁴⁾ B. W. II, S. 28. An Hennig Tappen. 1522. 11^e S. 7, 1 n. Epiph. Luc. 2. vs. 42—52. 1523. K. P.

⁵⁾ 2^e S. 120, 121. Zehnte Passionspredigt Mt. 27 vs. 33—56 H. P.

⁶⁾ 38 S. 344. Ps. 23—25. 1530.

tot Christus ¹⁾. Alleen in het Woord vinden en hebben wij Hem ²⁾, en wie een God heeft zonder Zijn Woord, die heeft geen God ³⁾. Alleen in het Woord zullen wij Gods genade gevoelen en anders niet, al zouden wij er ons voor willen verscheuren ⁴⁾. Alleen door het Woord komt Gods werk tot ons ⁵⁾. God zou ons wel vroom kunnen maken zonder de prediking, maar Hij wil dat niet ⁶⁾. Anders is er geen weg of middel om het geloof te verkrijgen ⁷⁾. Achten wij dat middel overbodig, dan is het met ons gedaan ⁸⁾.

¹⁾ 16^e S. 222, 240. Predigten am Dreikönigstag. 1521.

²⁾ 16^e S. 432. Mt. 22 vs. 34—40. 1522.

³⁾ 23 S. 105. Von Ehesachen. 1530.

⁴⁾ 46, S. 297.

⁵⁾ 20^e.2, S. 453. 23 n. Trin. 1545.

⁶⁾ 19^e, S. 66. Die ander Predigt von den Engeln 1532. Zie o. o. l. v. a. VII, p. 236 de servo arbitrio.

⁷⁾ 24, S. 325, 326. Schwabacher Artikel. 1529. 50, S. 203. Auslegung des 17 Kap. Johs.

⁸⁾ 19^e S. 362. Sermon vom Lamb Gottes. 1537.

BESLUIT.

De behandeling van Luthers leer over het Woord verplaatste ons van het begin af in het middelpunt van zijne theologie, zijn leven en denken. Zij deed ons in aanraking komen met al de groote strijdvragen die dit zoo belangrijke leven hebben bewogen; veel is er dan ook ter sprake gekomen, wat voor de geloofsleer en voor het Christelijke leven van het hoogste belang is, al zijn niet alle vraagstukken volkomen opgelost, al zijn er op verschillende punten tegenstrijdigheden gebleven.

Zóó namen wij bij Luthers leer over de Wet Gods en het Evangelie, het Oude en het Nieuwe Testament, nog weifelen en tegenstrijdigheid waar, hoewel bij nader onderzoek veel werd verklaard. In zijne bestrijding van al wat „wettisch” is, kunnen wij niet genoeg van hem leeren. Daarentegen heeft hij soms te weinig oog voor de souvereiniteit van Hem, Die ook het gebod gegeven heeft, en waarop de Gereformeerden terecht zulk een nadruk leggen, al hebben zij zich in den loop der tijden niet steeds van legalisme vrijgehouden. De Christelijke gemeente heeft wel het ware

beseft, maar het is een worstelen gebleven om het uit te drukken, zonder daarbij op ééne der beide klippen, het antinomianisme of het legalisme te stooten, totdat Kohlbrugge ons leerde, hoe zoowel de heiligheid en onschendbaarheid van Gods Wet, als de volkomen vrijheid der kinderen Gods is te handhaven ¹⁾. Niet genoeg kunnen we echter Luther dankbaar zijn, dat hij de kerken der Hervorming heeft geleerd, het Evangelie op te vatten als de verkondiging van Gods genade in Christus, die aan geene voorwaarden gebonden is.

De Goddelijke ingeving der Schrift leerde Luther; daarop beriep hij zich tegenover het kerkgezag van Rome; maar wij zagen, dat dit bij hem niet zuiver intellectualistisch of wettisch bedoeld is. Zijne opvatting van de ingeving der Schrift is vooral religieus; hij ziet in de Schrift Gods getuigenis omtrent den Christus. Daarom vooral noemde hij de Schrift ook Gods Woord. Maar juist waar het Woord der Schrift de grond was, waarop zijn geloof steunde, ondermijnde hij dien grond, door aan het gezag van den Canon, maar ook aan dat van door hem als canoniek erkende boeken, te tornen, meer dan eenig ander Hervormer gedaan heeft. Soms ging hij dan ook ver in het stellen van een subjectieven maatstaf, van subjectieve verzekerdheid — en toch heeft wederom geen Hervormer met meer klem dan

¹⁾ Zie vooral diens leerredenen over Dent. 33 vs. 2. (Die Zehn Gebote ein feuriges Gesetz Elberfeld 1851. Hollandsch in het zevende twaalfstal leerredenen, Amsterdam 1851), en over Rom. 7 vs. 14 (Zwei Gastpredigten, über Romer 7 vs. 14 u. Ps. 5 von Hermann Friedrich Kohlbrugge Elberfeld 1850. Hollandsch achter de: Hoogst belangrijke Briefwisseling tusschen Dr. Kohlbrugge en een der meest beroemde zijner tijdgenooten, tweeden druk, Amsterdam 1898).

hij, het geloof leeren grondvesten op het objectief geopenbaarde, uitwendige Woord Gods, en alle hechten aan inwendige openbaring bestreden en bespot. Van groot belang is dit verband, dat hij stelt tusschen het Woord en het geloof, waarbij hij, zonder aan het geloof zijn religeus karakter te ontnemen, toch hetzelfde vrijwaart voor een subjectief drijven op gevoel en het leert steunen op iets wat staat boven den gemoedstoestand van het oogenblik.

Niet minder belangrijk is in Luthers leer over Gods Woord, dat dit Woord ook ons ambt en beroep heiligt; tegenover alle monnikendom en kloosterheiligheid wijst hij met klem daarop, dat de dagelijksche bezigheden van dat beroep door Gods Woord geheiligd zijn. Ook ons hedendaagsche Christendom met zijn vele werkzaamheden mag wel daaraan herinnerd worden. Voorts is er op gewezen, hoe Luther leert dat de Christen komt tot den heiligen wandel, doordien zijn hart het Woord geloovig in zich opneemt en daarmee tot één wordt; zoo komt hij tot de heiligmaking, juist door het „sola fide” te handhaven.

Dat het Woord niet bij allen die werking heeft, erkent Luther ten volle, maar daardoor laat hij zich niet van zijn gevoelen omtrent het Woord afbrengen. In verband daarmee behandelden wij Luthers leer over de verkiezing. Al drukte hij zich soms sterk universalistisch uit, zoo heeft hij toch zijn geschrift „de servo arbitrio” niet verloochend maar tot het einde toe gehandhaafd, omdat hij wel wist dat met de onvrijheid van den wil ook zijne leer over de rechtvaardiging en verlossing uit genade alleen, stond of viel. De Gereformeerden hebben Gods souvereiniteit beter gehandhaafd dan hij en hebben er meer

ook dien troost in weten te vinden dien de leer van de volharding der heiligen schenkt; wanneer er van hunne kerk later in den strijd tegen Rome meer kracht is uitgegaan dan van de Luthersche, dan mag men dat ook in verband brengen met de macht dezer leer; maar bij dit alles zal dit leerstuk noodlottig werken, wanneer men het uit zijn verband rukt met de rechtvaardiging van den goddelooze door het geloof, wanneer men het misbruikt om in Farizeeuwsche wijze eene omheining te maken rondom de genade, waardoor een verslagen zondaar uitgesloten wordt; wanneer men met de vrijheid van den wil ook 's menschen verantwoordelijkheid ontkent, wanneer men zich niet wil houden aan Gods geopenbaarden wil, aan Zijn Woord, en zich verdiept in allerlei verstandelijke bespiegelingen die buiten het leven omgaan, hetgeen trouwens ook door Calvijn en de synode van Dordrecht werd afgekeurd¹⁾. Dan zijn ook Luthers waarschuwingen verre van overbodig.

In verband met de leer der verkiezing heeft Luther de werkzaamheid van den Geest niet op Remonstrantsche wijze tot het Woord beperkt, maar nog veel minder wilde hij toelaten, dat de Geest naar de wijze der Wederdoopers van het Woord zou worden gescheiden en buiten het Woord om zou worden gezocht, hoewel soms de Gereformeerden terecht Woord en Geest beter hebben onderscheiden dan hij.

Zeer belangrijk is ook Luthers gevoelen aangaande de Sacramenten, vooral omdat hij geleerd heeft ze te beschouwen in verband met het Woord, als eene zichtbare pre-

¹⁾ Zie Calvijn, *Institutio religionis Christianae*, lib. III, c. 21, 1. *Canones Dordracenae* I, 12.

diking, als een zegel en onderpand van het Evangelie der genade. Zóó wordt de genade en de zaligheid niet afhankelijk gemaakt van het deelnemen aan eene uitwendige handeling, zóó blijft de hoofdzaak van het Evangelie, de verlossing van de zondaar alléén uit genade, door het geloof, ongerept; en toch worden zodoende de Sacramenten niet tot uitwendige ceremonieën verlaagd en van elke beteekenis en werking beroofd; want hij, die in geloof het pand aanneemt, heeft in het pand de zaak zelve; ook dient het zichtbare pand tot versterking van het geloof. Deze beschouwing, die door de Gereformeerden werd overgenomen en bijzonder duidelijk door den Heidelberger Catechismus is uiteengezet, ligt ook aan Luthers leer over de Sacramenten ten grondslag. Maar Luther zelf liet zich door den strijd met de Wederdoopers, door het geschil met Zwingli, en zeker ook door onwillekeurig nawerkende traditioneele invloeden menigmaal tot uitdrukkingen verleiden, die den schijn verwekten als ware de genade toch aan de uitwendige handeling gebonden. Vooral zijn sterk vasthouden aan de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal moest dien indruk teweegbrengen. Wel is ons daarbij gebleken, dat het hem ook daarbij om het Woord in het Avondmaal te doen was; wel hebben wij ook gezien, dat het lichaam van Christus in het Avondmaal voor Luther behoudens enkele uitzonderingen niets anders geweest is dan een onderpand der verlossing; toch was de felle bestrijding van hen die de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal ontkenden niet geschikt om zijne volgelingen geheel van de Roomsche beschouwing los te maken. Het was noodzakelijk, dat in dezen tegenover Luther en zelfs naast

Calvijn, Zwingli en zijne opvolgers stonden, wier verdienste het is, met alle kracht opgetreden te zijn tegen het binden der genade aan uitwendige handelingen, al lieten zij van hunne zijde daarbij aan het karakter van het Sacrament als zegel en onderpand van het Woord der genade niet altijd het volle recht wedervaren. Had men daarop het oog blijven houden, veel misverstand en scheuring, veel overschatting der Sacramenten en geringschatting derzelve, zooals ze beide ook onder Gereformeerden te vinden zijn, had kunnen worden voorkomen. Maar al heeft Luther ons Gereformeerden wegens de leer van het Avondmaal fel bestreden, ja als kettters van Gods gemeente willen uitsluiten, zoo mogen wij ons tegenover hetgeen hij zelf in zijne beste oogenblikken in het Avondmaal voor bijzaak heeft verklaard, beroepen op hetgeen hij zelf daarin de hoofdzaak achtte.

Wie overigens fouten wil aanwijzen en vitten wil op tegenstrijdigheden, kan genoeg bij Luther te doen vinden; wie alleen hem een theoloog noemt, die een tot in alle kleinigheden uitgewerkt stelsel heeft en allerlei fijne onderscheidingen weet te geven, die noeme Luther geen theoloog. Wij mogen echter God danken, dat Hij dezen zoon van een mijnwerker heeft verwekt, om zooveel kostelijk goud uit de duisternis op te halen, en behoeven hem niet te verwerpen van wege de slakken, die hij van dat goud niet altijd heeft afgezonderd. Ook bij zijne tegenstrijdigheden hebben we daaraan te denken, dat hij als prediker en zieherder zich tegenover de meest uiteenloopende gemoedstoestanden geplaatst zag, en dat het leven zelf vol tegenstrijdigheden is. Juist omdat bij hem nagenoeg alles verband houdt met het leven, kunnen wij zooveel van hem leeren, zelfs

daar waar hij dwaalt, meer dan van menigeen, die met angstvalligheid alle fouten heeft zoeken te vermijden. Anderen waren geroepen, nader uiteen te zetten en ook te verbeteren hetgeen hij gezegd heeft; toch blijft het onderzoek van zijne geschriften belangrijk voor een ieder die vraagt naar eene theologie waarbij leer en leven één is, waarbij niet óf de leer veracht en alleen op het leven de nadruk gelegd wordt, óf de leer slechts in het afgetrokkene buiten het leven om behandeld wordt.

Juist dit staat in verband met Luthers beschouwingen over Gods Woord, hetwelk voor hem geene doode maar eene levende leer was; we hebben gezien, hoe zijne leer van Gods Woord in het middelpunt zijner theologie staat, hoe zij ingrijpt bij alle vragen in leer en leven die voor hem van belang waren. Zonder haar kunnen wij noch zijne leer over de rechtvaardiging door het geloof, noch die over de verkiezing, noch die over de Sacramenten goed begrijpen. Door die leer niet het minst werd hij van Rome losgemaakt, door die leer wederom werd hij vooral weerhouden van met de Wederdoopers mede te gaan, die de verkregen vrijheid in losbandigheid deden ontaarden en daardoor de zaak der Hervorming met ondergang bedreigden.

Moge dit geschrift eenigszins bijdragen tot het verstaan van den grooten Hervormer en van de Hervorming in het algemeen, en wellicht den stoot geven tot verder onderzoek van de geschriften der Hervormers, waar immers nog schatten genoeg te delven zijn; moge het bovenal tegenover het subjectivisme onzer dagen herinneren aan de uitnemende waarde van het Woord, waarin Luther zijne sterkte vond tegenover alle machten die hem bestreden, waarin ook

hedentendage nog de Boeren in Zuid-Afrika sterkte en troost gevonden hebben te midden van hun zwaren strijd en hun bitter lijden.

Alle vleesch is als gras, en alle heerlijkheid des menschen als eene bloem des velds. Het gras is verdord en de bloem is afgevallen; maar het Woord des Heeren blijft in der eeuwigheid.

STELLINGEN.

I.

Er bestaat geen principiëel verschil tusschen Luthers leer vóór en na ± 1525.

II.

Luthers geschrift „De Libertate Christiana” is niet „mystiek” in den engeren zin des woords.

III.

Het buitengewone gewicht, dat Luther hechtte aan de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal, is niet geëvenredigd aan de plaats, die dat leerstuk in het verband zijner theologie inneemt.

IV.

Het verbod om te eten van den boom des levens is niet zoozeer te beschouwen als een proefgebod, dan wel als eene manifestatie van Gods souvereiniteit tegenover den mensch.

V.

Het is zeer twijfelachtig, of Hammurabi dezelfde is als Amrafel in Genesis 14 vs. 1.

VI.

In Genesis 49 vs. 10 worde שִׁילָה niet als plaatsnaam opgevat.

VII.

Bij de verklaring van Ps. 74 vs. 13 en 14 behoeft men niet te denken aan den Babylonischen scheppingsmythus.

VIII.

De opvatting van het woord „kruis” in het spraakgebruik der gemeente als den last en de smarten die wij in dit leven te dragen hebben, berust op eene onjuiste interpretatie van Matth. 16 vs. 24 en de parallele plaatsen; aldaar is het op zich nemen en dragen van het kruis bepaaldelijk het aanvaarden van de schande en den dood, die met de navolging van Jezus verbonden zijn.

IX.

Zij die den kinderdoop afkeuren, beroepen zich ten onrechte op Marcus 16 vs. 16.

X.

In Rom. 7 vs. 14 vv. is er sprake van den wedergeboren mensch.

XI.

Streven naar zedelijke volmaking wordt in het Nieuwe Testament niet bevolen.

XII.

Die mystiek, waarbij hoofddoel is zich onmiddellijk met God vereenigd te gevoelen, beschouwe men als een uitheemsch verschijnsel in het Christendom.

XIII.

Uit de verantwoordelijkheid van den mensch besluite men niet tot de vrijheid van den wil.

XIV.

Het bezoek der tooneelvoorstellingen van den hedendaagschen schouwburg is af te keuren.

XV.

Waar de Reglementen der Nederlandsch Hervormde Kerk spreken van de belijdenis of de leer dier Kerk, moet daaronder verstaan worden de leer vervat in de drie formulieren van eenigheid.

XVI.

Bij de theologische examens behoort aan het schriftelijk opstel eene grootere plaats te worden ingeruimd, dan thans geschiedt.